

**АКАДЕМИЯИ ИЛМҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ИНСТИТУТИ
ЗАБОН ВА АДАБИЁТИ БА НОМИ АБӮАБДУЛЛО РӮДАКӢ**

УДК 891.550 (091)

Бо ҳуқуқи дастнавис

РАҶАБОВА МАРЯМ САДРИДДИНОВА

**ҶОЙГОҲИ ПОРАҲОИ МАНЗУМ ДАР РИСОЛАҲОИ МАНСУРИ
ИРФОНӢ**

Диссертатсия барои дарёфти унвони илмии
номзади илми филологӣ аз рӯйи ихтисоси 10.01.03 –Адабиёти кишварҳои
хориҷӣ (адабиёти тоҷик)

**Роҳбари илмӣ:
номзади илми филология
Муҳаммадиев Ш.**

Душанбе – 2018

МУҚАДДИМА	3-14
------------------------	------

БОБИ I. НАЗМИ ИРФОНӢ ДАР АДАБИЁТИ АСРҲОИ XI-XIII

I.1. Заминаҳои таърихӣ ва иҷтимоии пайдоиши осори орифона дар асрҳои XI-XIII	15-24
I.2. Таъсири назми сӯфиёна ба адабиёти форсии тоҷикӣ.....	25-43
I.3. Мазмунҳои ирфонӣ дар қолаби рубоӣ.....	44-61

БОБИ II. ҶОЙГОҲИ ПОРАҲОИ МАНЗУМ ДАР ОСОРИ МАНСУРИ ИРФОНӢ: «МИРСОД-УЛ-ИБОД», «ТАМҲИДОТ», «КАШФ-УЛ-АСРОР»

2.1. Шеър дар «Мирсод-ул-ибод»-и Начмуддини Розӣ.....	62-79
2.2. Шеър дар «Тамҳидот»-и Айнулқузоти Ҳамадонӣ.....	80-95
2.3. Шеър дар тафсири «Кашф-ул-асрор»-и Рашидуддини Майбӯдӣ.....	96-119

БОБИ III. НАҚШИ РАМЗОФАРИНИ ПОРАҲОИ МАНЗУМИ ОСОРИ МАНСУРИ ФОРСИИ ТОҶИКӢ ДАР АСРҲОИ XI-XIII

3.1. Шеъри сӯфиёна ва таҷаллии он аз анвори матнҳои муқаддас (Қуръону аҳодис).....	120-142
3.2. Талмех дар осори мансури ирфонии асрҳои XI-XIII.....	143-158
3.3. Таъсири ашъори сӯфия дар таълиму тарбия ва ташаккули инсон.....	159-180

ХУЛОСА	181-187
---------------------	---------

КИТОБНОМА	188-199
------------------------	---------

Муқаддима

Аҳаммияти мавзӯ. Аз таърихи тамаддун ва мероси фарҳангии ҳар қавму миллат, дар давраҳои мухталиф тадқиқоти ҷолиб анҷом дода шудаанд.

Адабиёти ирфонӣ дар асрҳои XI-XIII аз арзишмандтарин осори адабии форсии тоҷикӣ ба шумор меравад. Дурдонаи хазинаи онро китобхое, ки дарунмояи ирфонӣ доранд, дурахши абадӣ бахшидаанд, чун муҳтавои онҳо панду ҳикмат, фалсафа, тафсири оёту ҳадис, ишқу ақл, шарҳи ахлоқу одоби нек, исботу мувофиқат, илму маърифат, тариқату шариат, саргузашти машоих, руъят, мукошифот, одобу русуми хонақоҳӣ, ҳолоти вачди сӯфиёна ва ҷазбаи илоҳӣ буда, дар тарбияти инсонии комил ва ҷаҳонбинии ӯ нақши муассире доштаанду доранд. Машҳуртарини чунин китобҳо дар ин айём «Тазкират-ул-авлиё»-и Аттори Нишопурӣ, «Эҳё-ул-улумаддин» ва «Кимийи саодат»-и Муҳаммади Ғаззоӣ, ки беҳтарин китоби таълимӣ бо насри сода ва фасеҳу раван буда, дар шарҳу тарҳи тасаввуф назир надоранд. «Кашф-ул-ҳақоик», «Инсонии комил»-и Азизуддини Насафӣ, китобхое чун «Савонеҳ-ул-ушшоқ»-и Аҳмади Ғаззоӣ, «Рисолат-ут-тайр»-и Абӯалӣ ибни Сино, «Тамҳидот»-и Айнулқузоти Ҳамадонӣ, «Маориф»-и Баҳоуддини Валад, «Авориш-ул-маориф»-и Шаҳобуддини Сухравардӣ, «Кашф-ул-асрор»-и Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ, «Асрор-ут-тавҳид»-и Абӯсаиди Абулхайр, «Фусус-ул-ҳикам» ва «Футуҳот-ул-маккия»-и Муҳйиддини Арабӣ, «Усул-ул-ашара»-и Начмуддини Кубро, «Тӯҳфат-ул-барара»-и Маҷдуддини Бағдодӣ, «Мирсод-ул-ибод»-и Начмуддини Розӣ ва садҳо асари ирфонии дигар аз ин даврони тиллоии адабиёти ирфонӣ равшангари хотирҳо ва силсилапайванди асрорҳо аст.

Тафаҳҳуми сӯфиёна аз бузургворони аҳли тасаввуф чун Абӯсаид Ҳасани Басрӣ (642-728), Робиаи Адвия (714-801м.), Боязиди Бастомӣ (ваф. 875 м.), Мансури Ҳаллоҷ (858-922 м.), Ҷунайди Бағдодӣ (ваф. 910 м.),

Абӯсаиди Абулхайр (967-1047 м.), Абулқосими Қушайрӣ (960-1072 м.) сарчашма гирифта, тадриҷан дар байни аҳли илму адаб ва ҳатто табақоти ҳокимон машҳур гардидааст.

Бо вучуди таҳқиқоти зиёд дар мавриди осори тасаввуфии форсии тоҷикӣ дар асрҳои XI-XIII дар бораи мавқеъ, ҷойгоҳ ва нақшу нуфузи порчаҳои манзум дар рисолаҳои таълимӣ ва ахлоқию ирфонии аҳли тасаввуф дар асарҳои ёдшуда, ӯз таҳқиқоти ҷомеъ ва монографӣ сурат напазируфтааст. Аз ин рӯ, ҳадафи асосии диссертатсияи ҳозир таҳқиқу баррасии ҷойгоҳи пораҳои манзум дар рисолаҳои ирфонӣ ва пеш аз ҳама осори муҳими таъсиргузори ин тоифа чун «Мирсод-ул-ибод»-и Начмуддини Розӣ, «Тамҳидот»-и Айнулқузоти Ҳамадонӣ, «Авориш-ул-маориф»-и Шаҳобуддини Сухравардӣ, «Тазкират – ул – авлиё»-и Шайх Фаридуддини Аттор, асарҳои Абдуллоҳи Ансорӣ будааст, ки дар адабиёти асрҳои баъдии форсии тоҷикӣ аз нуфузу таъсири фаровоне бархурдор буданд.

Дарачаи омӯзиш. Омӯзиши ҳазоини илмиву фарҳангии форсии тоҷикӣ, ки мабно ба каломи раббонӣ ва аҳодиси набавӣ бо ақоиди дурусти илмӣ ва пойдевори ахлоқи зоҳириву ботинӣ дар тарбияи инсоният ва ташаккули тамаддуни башарӣ тадриҷан ва мустақиман ҳиссадору таъсиргузор гаштаанд, сазовори диққат ва назари аҳли суҳан аст. «Мирсод-ул-ибод» ва «Тамҳидот» аз китобҳои маъруфи ирфонии асрҳои ёдшуда аст, ки то андозае пораҳои ашъори орифонаи он мавриди пажӯҳиши муаллифи диссертатсия қарор гирифтаанд.

Начмуддини Розӣ китоби ирфонии «Мирсод-ул-ибод»-ро соли 620 ҳ. қ. дар 5 боб ва 40 фасл дар бораи ахлоқу сайру сулук, мабдаъ ва маъод ба забони форсӣ ба номи Алоуддини Кайқубод таълиф намудааст. Басо ҷолиб ба назар мерасад, ки муаллиф «Мирсод-ул-ибод»-ро дар матлаъи китоб чунин васф намудааст:

Аз машриқ агар ҷониби мағриб тозӣ
 В-ар ҷону дили худ ба талаб дарбозӣ,
 Суд аст туро агар биёбӣ рӯзе
 «Мирсоди ибод»-и Наҷмиддини Розӣ [105].

«Тамҳидот» яке аз асарҳои зубдаи ориф ва нависандаи қарни VI ҳ.қ. Айнулқузоти Ҳамадонист, ки дар рӯзгори салтанати Салҷуқиён ҳаёт ба сар бурдааст. Айнулқузот ба тарзи хоси равиши ирфонии худ, ки сифати ошиқона ва шукру қаноатро дошт, дур аз таассуботи динӣ, вобаста ба муҳити иҷтимоии давронаш ғайбӣ намудааст. Ба забонҳои форсии арабӣ ва паҳлавӣ ошноӣ дошта, мақоми шоистаеро дар тасаввуф доштааст. «Тамҳидот» дах тамҳид (асл), ақсомро дар бар гирифта, аз ҷиҳати сабки баёни матн ба таври муҳовара аст. Аз ин вазҳ хонандаро муҳотаб қарор дода, робитаи амру наҳро чун каломии зинда ба ҷой гузоштааст, ки хеле ҷолиб ба назар мерасад.

Китоби дигари гаронқимати ин аҳд, ки ба насри дилангези шоиронаи форсӣ ва ашъори форсиву арабии ирфонӣ нигошта шудааст, тафсири адабӣ – ирфонии Қуръони карим «Кашф-ул-асрор»-и Рашидуддини Майбудист. Ин тафсири мумтоз ва калонҳаҷми форсӣ низ бо ироаи қисмате аз матнҳои мансуру манзум ва якчанд пораҳои шеърӣ орифонааш бо мақсади муайян намудани ҷойгоҳ ва мавқеи ашъори орифона дар асори мансури ирфонии ин даврон мавриди таваҷҷуҳи ин ҷониб қарор доштанд.

Ба аҳли олам равшан аст, ки Қуръони карим аз аввали пайдоиш ё нузул ба тариқи ваҳй ба Пайғамбари ислом Муҳаммад (с) дар миқёси олам тадриҷан табаддулоти фикрӣ ва иҷтимоии мардумро фароҳам сохтааст. Мусулмонон ва хонандагони Қуръони маҷид тафовути ҳақро аз ботил ва адолати иҷтимоиро дарк намуда, табаддулоти ахлоқиву маънавиро дар ҳаёти амалии хеш истифода намуданд. Мардуми Аҷам аҳаммияти безаволи ин китоби осмониро дарк намуда, ба тарҷума ва тафсири он иқдом

карданд. Аз вақти нузули Қуръон то давраи рушди тасаввуф муфасссирон дар нашри тарҷума ва тафсири он хидматҳои беназир намуда, тафсирҳои зиёди ин китоби осмониро пешкаши толибон карданд. Муфасссирон назмро низ дар шинохти мафҳумҳои қуръонӣ ва таҳлилу тафсир моҳирона ба кор гирифтанд. Яке аз ин гуна тафсирҳо «Кашф-ул-асрор ва-уддату-л-аброр»-и Абулфазли Рашидуддини Майбудӣ буда, машҳур ба тафсири Хоҷа Абдуллоҳи Ансорист. Ин тафсир яке аз тафсирҳои пурмухтаво ва куҳани аҳли суннат буда, дар қарни XII ба забони форсӣ иншо гардидааст. Майбудӣ «Кашф-ул-асрор»-ро бо такмил ва шарҳу бастӣ ҷадид аз тафсири мухтасари Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ интишор додааст. Асоси кори хешро аз он гирифта, ба форсӣ шарҳ додааст, ки аз санъати баланди тасвир ва мазмунофарии ӯ гувоҳӣ медиҳад. «Кашф-ул-асрор» яке аз тафсирҳои бемисли калонҳаҷмест, ки соли таълифаш 1126 буда, ҳамчун тафсири адабӣ, ирфонӣ шуҳрат дорад.

Арӯси ҳазрати Қуръон ниқоб он гаҳ барандозад,

Ки дорулмулки имонро мучаррад ёбад аз ғавғо [97, 10].

Ё:

Бубинӣ бениқоб он гаҳ ҷамоли чеҳраи Қуръон,

Чу Қуръон рӯй бинмояд, забони зикр гӯё кун [97, 10].

Сарчашмаи маълумот дар бораи шайх Наҷмуддини Розӣ дар «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ буда, баъдан дар асарҳои муҳаққиқони эронӣ хусусан Муҳаммадамини Риёҳӣ муфасссал мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст. Муаллиф кӯшидааст, то мазомини баланди китоби «Мирсод-ул-ибод»-ро таҳлилу баҳодиҳӣ ва муаллифони ашъори мавриди истифодаро бо маълум намудани муаллифони онҳо баррасӣ намояд. Ҷанбаҳои фалсафии «Мирсод-ул-ибод» аз тарафи файласуф, муҳаққиқи эронӣ Сайид Яҳё Ясрибӣ, дар китоби «Ирфони назарӣ» дар

шинохт ва ташхиси мактаб Ибни Арабӣ муаллифи «Мирсод-ул-ибод»-ро низ намояндаи олии тасаввуф шумурдаанд [142, 8].

Муҳаққиқони адабиёти ватанӣ зимни таҳқиқоти фалсафӣ, чун мақолаҳои А.Муҳаммадхочаев «Ҳастии иҷтимоӣ дар тасаввуф», З.Ҳасанова «Нақш ва ҷои инсон дар ҷаҳонбинии Наҷмуддини Розӣ», рисолаҳои З. Ҳасанова «Ақидаҳои иҷтимоӣ сиёсӣ ва ахлоқии Наҷмуддини Розӣ», У. Камолов «Таълимоти Наҷмуддини Розӣ дар бораи ҳастӣ ва маърифат» мафҳуми иҷтимоӣ, нақши инсон дар ҷомеа, сиёсат ва ахлоқ, ҳастию маърифатро дар ҷаҳонбинии Наҷмуддини Розӣ таҳлилу баррасӣ кардаанд. Муаллифон кӯшиш ба харҷ додаанд, то навиштаҳои Шайх Наҷмуддинро ҳамчун сарчашмаи таҳқиқ истифода намуда, аз адабиёти асримиёнагии тасаввуф таҳкурсии ба кор гиранд. Хусусан масъалаҳои ҳастиву маърифат аз нигоҳи Наҷмуддини Розӣ аз ҷониби У. Камолов олимона ва бамавқеъ натиҷагирӣ шудааст, ки хушбахтона омӯзандаро ба олами худшиносӣ ворид месозад.

Муҳаққиқи ватанӣ Умаров И. Дар рисолаи назари фалсафӣ ва ахлоқии Айнулқузот пажӯҳише дар паҳлӯҳои осор ва афкори фалсафии Айнулқузоти Ҳамадонӣ анҷом додааст.

Дар бораи «Кашф-ул-асрор»-Рашидуддин Абулфазли Майбудӣ, ки бо исми Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ низ машҳур аст, шарҳҳо ва таълифоти зиёде аз ҷониби муфасссирони Каломи илоҳӣ ба нашр расидааст. Ин китоб дар даҳ чилд таҳлил гашта, тарҷумаи таҳтуллафзӣ, тафсири Қуръон ҳамроҳ бо ашъору ҳадиси Паёмбар (с) мебошад, ки дар пажӯҳиши муҳаққиқони эронӣ: Алӣ Муҳаммади Ҳунар «Кашф ва гузор дар «Кашф-ул-асрор», Баҳоуддини Хоразмшохӣ «Тафсири «Кашф-ул-асрор ва-уддату-л-аброр», Муҳаммад Маҳдии Рукнӣ «Вижагиҳои тарҷумаи Қуръон дар тафсири «Кашф-ул-асрор» ва ғ. қарор гирифтааст.

Ашъори мустафоди «Кашф-ул-асрор» тафсирро аз якнавохтӣ берун меорад. Майбудӣ таъсири Хоҷа Абдуллоҳро гирифтааст, ки бо маҳорати

хоси нависандагиву шоирӣ абёти арабию форсиро бо завқу шавқ ончуноне баён кардааст, ки ҳангоми мутолиа кардан хонанда хешро фаромӯш мекунад. Аз қитъа ва рубоӣҳои ин тафсири муътабари Қуръон дар ин рисола бо диде ироа хоҳад шуд.

Охири таҳқиқоти адабиётшиносӣ дар бораи арзишҳои адабии «Мирсод-ул-ибод»-и Начмуддини Розӣ ва «Тамҳидот»-и Айнулқузоти Ҳамадонӣ ва «Кашф-ул-асрор»-и Рашидуддини Майбудӣ аз тарафи муҳаққиқони тоҷик: Содиқова Рӯҳангез Абдусаматовна - «Литературно-художественные особенности «Мирсад-ал-ибад» Наджмаддина Рази» (рисолаи номзадӣ), Умаров И. - «Философские и этические взгляды Айнулқузота», Ризоӣён, Муҳаммадризо - «Рамз дар рубоӣҳои мавҷуд дар осори Айнулқузот» (Рисолаи номзадӣ) Насриддинов Фаҳриддин - «Аҳамияти адабии тафсири «Кашф-ул-асрор» (мақолаи илмӣ), «Арзишҳои адабӣ дар тарҷума ва тафсири қуҳани форсӣ – тоҷикӣ» (рисолаи илмӣ) ба арсаи илм ворид гардидаанд. Дар мавриди ашъори сӯфиёна олимони Эрон: М.Т. Баҳор, П.Н. Хонларӣ, З. Сафо, М.Ш. Кадканӣ, Ш. Нӯъмонӣ, З. Мӯътаман шарқшиносони рус: А. Кримский, В.А. Жуковский, Е.Э. Бертелс, З.Н. Ворожейкина ва А.З. Розенфелд, И.С. Брагинский, М.Л. Рейснер, Л. Жовтис, олимони Аврупо: А. Браун, А. Арберри, шарқшиносони араб: Ш. Дайф, М.Г. Ҳилол, муҳаққиқони тоҷик: Т. Мардонӣ, А. Аминов, Н. Зоҳидов, А. Абдусатторов зимни таҳлили паҳлӯҳои гуногуни осори адабӣ ва ашъори шоирони форсу тоҷик дар асрҳои миёна таҳқиқот анҷом додаанд. Дар ин осори пажӯҳишӣ ашъор ва таҳаввулотӣ он дар давраҳои муҳталиф, хусусиятҳои умумӣ, фарқият аз назари услуб ва сабку баён, саноеи лафзӣ маънавӣ мавриди баҳси илмӣ қарор гирифтаанд.

Пайдоиши шеърӣ сӯфиёна дар адабиёти форсии тоҷикӣ яке аз падидаҳои муҳим ва беҳтарини рӯйдоди таърихӣ буда, мутаассифона, ҷудогона мавриди таҳқиқоти пажӯҳишгар қарор нашоаст. Вуруди шеър

ба насри ирфон ва мавқеъи ашъори сӯфиёна дар маҷлиси самоъи орифон, таҷаллиёти Қуръону аҳодис дар ин гуна ашъор падидаи нав аст, ки ҳанӯз ба ниҳояти таҳқиқ нарасидааст. Ин иқдом аҳаммияти назарӣ дорад. Пешниҳоди начибест, ки муҳаққиқони соҳаи адабиётро ба пажӯҳиш фаро меҳонад.

Аммо дар мавзӯи мавриди назари ин ҷониб ҷойгоҳи пораҳои манзум дар рисолаҳои мансури орифонаи асрҳои XI-XIII таҳқиқи алоҳидае сурат напазируфтааст. Хусусан дар бораи истифодаи санъатҳои бадеию лафзӣ ва сарчашмабӣ аз матнҳои муқаддас, ки дар ашъори сӯфиёнаи осори мансури ин давра нақши калидӣ доштанд, анҷоми таҳқиқ лозим ба назар расидааст.

Аз ин сабаб дар ин рисола паҳлӯҳои номакшуфи корбурди назми орифона, ҷойгоҳу нақши он дар рисолаҳои мансури ирфонии асрҳои XI-XIII мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқ. Мақсад аз таълифи диссертатсия таҳқиқи ҳамаҷониба ва густардаи ҷойгоҳи порчаҳои манзум ва анвои мухталифи онҳо дар асарҳои мансури сӯфиёнаи асрҳои XI-XIII форсии тоҷикӣ мебошад.

Барои муваффақ гардидан ба ин ҳадаф дар диссертатсия ҳалли масъалаҳои зер пешбинӣ шудааст:

- таҳқиқу баррасии ашъори мавҷуд дар «Мирсод-ул-ибод»-и Начмуддини Розӣ ва «Тамҳидот»-и Айнулқузоти Ҳамадонӣ ва таснифу таҳлили мавзӯӣ ва бадеии онҳо;

- муайян ва мушаххас намудани ҷойгоҳи шеър дар «Кашф-ул-асрор»-и Рашидуддини Майбудӣ;

- истифода ва корбурди сачъ дар рисолаҳои тасаввуфии асрҳои XI-XIII;

- мавқеи навъи адабии рубоӣ дар рисолаҳои мансури асрҳои XI-XIII;

- муайян кардани нақшу нуфузи анвои шеъри рисолаҳои таълимӣ, ахлоқӣ ва ирфонии асрҳои XI-XIII форсии тоҷикӣ.

Сарчашмаҳои таҳқиқот. Ҳангоми навиштани диссертатсия сарчашмаҳои асосие, ки дар асрҳои XI-XII таълиф шуда, дар адабиёти ин асрҳо нуфуз доштаанд, мавриди таҳқиқу таҳлил қарор гирифтаанд. Манбаъҳои асосӣ дар таҳқиқот рисолаҳои мансури сӯфиёнаи орифони қарнҳои XI-XIII ва пеш аз ҳама «Мирсод-ул-ибод»-и Наҷмуддини Розӣ, «Тамҳидот»-и Айнулқузоти Ҳамадонӣ, «Кашф-ул-асрор»-и Рашидуддини Майбӯдӣ ба ҳисоб мераванд. Гузашта аз ин, рисолаҳои мансури Азизуддини Насафӣ, Муҳаммади Ғаззоӣ, Шаҳобуддини Сухравардӣ, Шайх Фаридаддини Аттор, Ҳоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ ва дигарон, ки дар онҳо пораҳои шеърӣ фаровон бо ҳадафҳои таълимию ахлоқӣ ва ирфонӣ истифода шудаанд, дар рисола баррасӣ гардидаанд.

Ҳамчунин аз ашъори шоирону орифони асрҳои ёдшуда дар зимн истифода ба амал омадааст.

Инсофан, лозим ба тазаккур ва иқрор аст, ки китоби «Мирсод-ул-ибод»-и Наҷмуддини Розӣ бо тасҳеҳи доктор Муҳаммадамини Риёҳӣ мавриди истифодаи бештари муаллифи рисола қарор гирифтааст. Доктор Муҳаммадамини Риёҳӣ бо таснифоти мукамал ва назароти ҷолиб оиди китоб таҳқиқот анҷом додааст. Хусусан, феҳрасти навъҳои ашъор дар «Мирсод-ул-ибод» барои пажӯҳишгар кӯмаки фаровон намудааст.

Равишҳои таҳқиқ. Диссертатсия дар асоси равишҳои тавсиф ва таҳлили адабӣ ва муқоисавӣ-таҳлилӣ таълиф шудааст. Ҳамчунин унсурҳои дигари равишҳои таҳқиқи матни адабӣ ва маъхазҳои адабӣ ба манбаъҳои назарии тасаввуф ва ирфон, шарҳи аҳвол ва бузургони сӯфия аз садаи XI-XIII мавриди истифода қарор гирифтааст. Методи таҳлили адабиётшиносӣ ва муқоисавӣ-таърихӣ истифодаи бештар шудааст.

Диссертатсия дар асоси таҳқиқоти назарии олимони шинохташудаи хориҷӣ ва ватанӣ: Қосими Ғанӣ, Забехуллоҳи Сафо, Муҳаммадтақии

Баҳор, Абдулҳусайни Зарринкӯб, Бадеъуззамони Фурӯзонфар, Муртазо Мутаҳҳарӣ, Алиасғари Ҳалабӣ, Р. Николсон, Е. Э. Бертелс, Н. Пригарина, Р. Ҳодизода, А. Сатторзода, А. Насриддинов, Ф. Насриддинов ва дигарон навишта шудааст.

Аҳаммияти амалии диссертатсия аз он иборат аст, ки маводи онро метавон дар:

- омӯзишу таҳқиқи асарҳои таълимӣ, ахлоқӣ, ирфонӣ дар асрҳои баъдӣ истифода намуд;
- дар таълифи таърихи адабиёти асрҳои ёдшуда, бахусус, адабиёти тасаввуфии ин давра метавон истифода кард;
- маводи корҳои курсию дипломии донишҷӯён;
- таълими курсҳои махсуси донишкадаву таълимгоҳҳои ҷумҳурӣ;
- навиштани китобҳои дарсии таърихи тасаввуфи асрҳои XI-XIII.

Навии таҳқиқ дар таҳқиқи ашъори рисолаҳои мансури зиёди ахлоқӣ, таълимӣ ва ирфонии асрҳои XI-XIII ва арзишҳои адабии ин гуна осор, ки дар адабиётшиносии тоҷик бори нахуст дар шакли диссертатсияи алоҳида ва монографӣ сураат мегирад, падидор мегардад. Ҳамчунин бори нахуст қисмате аз ашъори чунин рисолаҳо аз нигоҳи адабиётшиносӣ таҳлилу баррасӣ ва санъатҳои бадеии лафзӣю маънавии онҳо муайян гардида ва арзишҳои адабии онҳо нишон дода шудааст.

Арзишҳои назарии диссертатсия дар муайяну мушаххас намудани ҷойгоҳу нақши ашъор ҳамчун воситаи муассири таъсир ба хонанда ва такмилкунандаву таъминкунандаи ҷанбаҳои зебоишиносии асарҳои мансури таълимию ахлоқии тасаввуф дар асрҳои XI-XIII бозтоб ёфта, дар баррасиҳову таҳлилу муаллиф ин сифатҳои ашъори истифодашуда хотирнишон гардидаанд.

Нигоҳ аз манзари тоза ба падидаҳои адабӣ, аз ҷумла осори адабии куҳан, матнҳои форсии адабӣ бо ҳадафи ҷилва додани таҳқиқоти омӯзишӣ, барои арзаи муносиб ба мухотабон, агар ба тавлиди илм ҳам набошад, ба

тавзеҳи илм аст. Назари тоза метавонад матнҳои ҳазор сол қаблро бо баёни мутааллиқи он даврон ба назари хонанда ҷилва диҳад ва дар тарбияи маънавии инсон таъсиргузор бошад.

Муайян намудани ҷойгоҳи порчаҳои манзум дар рисолаҳо аз масъалаҳои муҳимми соҳаи адабиётшиносӣ мебошад. Хусусан, ашъоре, ки дар рисолаҳои даврони тиллоии рушду такомули адабиёти ирфонӣ, осори мансури рисолаҳои орифона, истифодаи фаровон дошта, барои мустақилияту мантиқӣ гаштани он адои хидмат намудаанд, сазовори диққат ва омӯзиш аст. Порчаҳои шеърӣ дар ифода намудани мазмуну муҳтавои осори мансури ирфонӣ, равшану возеҳ нишон додани муддаои муаллифони матнҳо, бо ироаи санъатҳои бадеию лафзӣ таъсири эмотсионалӣ расонидан ва ҷалб кардани диққати хонанда ва зебову музайян ифода кардани афкори орифон ва ғ. мавриди истифода қарор доштаанд. Корбурди он ҳатто ба дараҷае ҷолиб аст, ки бе истифода аз он муҳтавои матнҳо мустақилияту мураттабӣ хешро аз даст медиҳад. Дар маҷрои ашъор татбиқи ёфтани воситаҳои тасвири бадеӣ ва ироаи насри манзум бо истифодаи санъати саҷъ рисолаҳои асрҳои ёдшударо боз ҳам дилнишину зебо намудаанд, ки дар корбурди машъали китоби муътабари осмонӣ – Қуръони карим ва аҳодиси зебои набавӣ партав гирифтаанд. Ин ҳама сазовори диққат ва омӯзиши аҳли назар буда, пажӯҳиши он қимати болои назариву илмӣ дорад.

Бо назардошти мақсади асосии пажӯҳиш ва дар заминаҳои ҳалли вазифаҳои диссертатсия масъалаҳои асосии зерин барои ҷимоя пешниҳод мешаванд:

1. Пайдоиши равияи тасаввуф ба таври умумӣ ва тариқаҳои гуногуни он ба таври алоҳида, ки сабабҳои сиёсӣ иҷтимоӣ худро доро буд, такконе дар тафаккур ва тамаддуни мардумони форсиабон ба вучуд овард.

2. Адабиёти форсии тоҷикӣ ба марҳилаи нави таҳаввул ва ташаккули худ дохил гардид, ки он бо ашъори орифонаи дорои хусусиятҳои алоҳида аз адабиёти пешин фарқ мекард.
3. Адабиёти сӯфиёна ва ирфонӣ бо тамоми имкониятҳои шаклӣ ва мазмунӣ адабиёти форсу тоҷик истифода намудааст, то ба ҳадафи хеш расида тавонад.
4. Жанрҳои анъанавии адабиёти тоҷик – рубоӣ ва дубайтӣ ҳамчун навъҳои мунтахаб барои ашъори сӯфия дар асрҳои XI-XIII мавриди истифода қарор гирифта, дар рисолаҳои ирфонӣ мавқеи намоёнро ишғол кардаанд.
5. Осори ирфоние мисли «Мирсод-ул-ибод»-и Наҷмуддини Розӣ, «Тамҳидот»-и Айнулқузоти Ҳамадонӣ ва тафсири форсии «Кашф-ул-асрор»-и Рашидуддини Майбудӣ намунаҳои олиӣ истифодаи жанрҳои лирикӣ дар насри ирфонӣ маҳсуб мешаванд.
6. Омӯзиши мавқеи жанрҳои шеърӣ дар осори насрии ирфонӣ боиси боз ҳам беҳтар дарк гардидани ин навъи адабӣ мегардад.
7. Истифодаи жанрҳои шеърӣ дар каломи насрии ирфонӣ дорои заминаҳо ва сабабҳои худ мебошад.

Таъйид (апробатсия)-и диссертатсия. Диссертатсия дар ҷаласаи васеи шӯбаҳои таърихи адабиёт, адабиёти муосир ва фолклори Институти забон ва адабиёти ба номи Абӯабдулло Рӯдакии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ба муҳокима ва барои ҳимоя пешниҳод шудааст (Суратҷаласаи № 3 аз 12.03.2019).

Натиҷаҳои илмӣ ва андешаҳои таҳлили диссертатсия дар 3 мақолаҳои илмӣ муаллиф ба нашр расидаанд, ки дар нашрияҳои илмӣ таҳти қайди КОА РФ буда чоп шудаанд. Маводи диссертатсия дар конфронсҳои илмӣ-назарӣ ва амалии ИЗА ба номи Абӯабдулло Рӯдакии АИ ҶТ нашр шудааст.

Сохтори рисола. Рисола аз муқаддима, се боб, фаслҳо, хулоса ва китобнома иборат аст.

БОБИ I. НАЗМИ ИРФОНӢ ДАР ОСОРИ АДАБИИ АСРҲОИ XI-XIII

1.1. Заминаҳои таърихӣ ва иҷтимоии пайдоиши осори орифона дар асрҳои XI-XIII

Вазъи иҷтимоии асрҳои XI-XIII оинаи даврони муҳимтарини таърихи тасаввуфи исломӣ буда, аз ҳаёти сӯфиён ва табақаҳои мухталифи мардум маълумот медиҳад. Осори ирфонии ин давра дар якҷанд заминаҳое арзӣ ҳастӣ намудаанд, ки асбоби он, вазъи иҷтимоӣ таърихӣ ва усули мутааддид ба шумор мераванд.

Фард дар оинаи таърих нақши ҷомеа, миллат, забони давлатдорӣ, фарҳанги ҳамоно давра зерини мушоҳида гирифта, аз қудратмандии сиёсӣ маънавии он оғай пайдо мекунад. Илму адаби тоҷик дар асри XI, то аввали асри XIII дар тақвият ёфтани муносибати Осиёи миёна, хусусан Хуросону Тахористон бо Бағдод, нуфузи Бағдод дар давлати Ғазнавӣ, дар Мовароуннаҳр Хуросон афзудааст. Дар ин давра нуфузи забони арабӣ тақвият ёфта, мукотиботи давлатӣ бо ин забон сурат гирифтааст [58, 430].

Комёбии мусулмонон ва интишори забони арабӣ тадриҷан ба пояи вуҷуд ёфта, бо ҷорӣ гардидани аҳкоми шаръӣ бо маншаи Қуръону аҳодиси набавӣ бо таълимоти сӯфия дар пайдоиши осори адабии ирфонӣ ва такомули он фароҳам гардидааст. Ислом аз ҷиҳати илмӣ фарҳангӣ ва иқтисодиёти иҷтимоӣ низ ба тараққиёт расида буд. Хоразмшоҳиён бо дорулмулки худ Хоразм бар қисмати зиёд соҳили Ҷайхун, ҷануби баҳри Арал салтанат доштанд. Инчунин дар иттиҳоди мусулмонон қарор гирифтани доманаҳои Хиндукуш то рӯди Ҷайхун, Арал, канораҳои Хазар, банди Қасқоз, Осиёи Сағир, шимоли Африка, Арабистон ва иёлоти ҷанубии Испания аз комёбии мардуми мусулмон гувоҳӣ медед. Муҳити илмӣ фарҳангии ин давра дар соҳаҳои гуногуни динӣ ва дунявӣ назаррас ва нотақрор буда, андозаҳои муҳимме дар пешрафт доштааст, ки боиси

растохези бузурги илмию фарҳангӣ дар тамаддуни Эронӣ гаштааст. Аз масъалаҳои муҳимми таърихии ин даврон форсӣ навиштани китобҳо ба шумор мерафт.

Дар ин давра илму адаб ва тасаввуф ба рушду такомул расида бошад ҳам, носозгории замон; низоъҳои амирон, таассуботи мазҳабӣ, ихтилофи фикрии миллатҳо ва фалсафаву ирфон бо шиддат боло мерафтанд, ки ба муҳити иҷтимоии он рӯзгор вазъи носолим эҷод мекарданд. Рӯиҳамрафта, пайомадҳои манфӣ ва носозгори таассуби мазҳабӣ ва ихтилофи назари сӯфиёну файласуфон боиси фасоди иҷтимоии давр гашта буд. Табақоти иҷтимоӣ бо пешомади фақру нодории навмедкунанда дар руёруи ҳақиқати сиёсӣ ба маҳкамаи ҷазоии шайхоне, ки мардум ба онҳо ишқу алоқа доштанд, фаро гирифта мешуданд.

Ба болои ҳамаи ин ҳучуми хонумонсӯзи муғулҳо ба сарзамини Осиёи Миёна ва Эрон кулфати азимеро ба бор оварда, халқи мазлуми онро оғуштаи хун кард. Ин вазъ дар аксари рисолаҳои мансури орифона дарҷ ёфтааст. Яке аз рисолаҳои гаронқимат ва мумтози он даврон «Мирсод-ул-ибод»-и Шайх Наҷмуддини Розӣ буда, асоси эҷодиёти муаллифро ташкил мекунад. Вазъи фарҳангӣ ва иҷтимоию адабӣ дар даврони Шайх (қарнҳои XII-XIII) дар китоби мазкур мунъакис гашта, бо маълумоти мушаххасе аз он давр ба ёдгор мондааст.

Наҷмуддини Розӣ ҳамлаи истилогарона ва торуморкунандаи муғулро дар «Мирсод-ул-ибод» чунин тасвир намудааст:

Аз ин самум, ки бар тарфи бӯстон бигузашт,
Аҷаб, ки ранги гуле монду бӯи ёсумане [13, 9,10].

Лашкаркашии хонумонсӯзу кулфатбори муғулҳо табоҳкунандаи амну осоиш ва азбайнбарандаи фарҳанг, хунхору даҳшатбор буд. Бар асари ҳамлаи муғулҳо вазъи ногувору тафаккури ҷабрӣ пеш омад, ки мардуми

мусулмон хисороти зеҳнию чисмиро дучор гаштанд. Ин офатҳо боиси шикасту рӯҳафтодагӣ ва ҳиҷрати донишмандон шуда, аз шумии он давр дар навиштаҳои таърихӣ ёд шудааст. Шайх Начмуддини Розӣ шоҳиди ин гуфтаҳост, ки дар «Мирсод-ул-ибод» меорад: «Қатл аз ин бештар чӣ гуна бувад, ки аз як шаҳри Рай, ки мавлуду маншаи ин заъиф аст ва вилояти он қиёс кардаанд, понсад ҳазор одамӣ ба қатл омадааст ва асир гашта»[13,18].

Фирори шоҳон дар ин вазъи ногувор аз сустию заъфи ирода ва хиёнат ба раият гувоҳӣ меод. Шайх Начмуддин аз фирори султон Алоуддини Хоразмшоҳ саҳт ба ғзаб омада, дар «Мирсод-ул-ибод» подшоҳони асрро ба истодагарӣ дар муқобили саҳтиҳо даъват намудааст.

Ҳамин тавр, бо назардошти иттилооти таърихӣ осори ирфонӣ ва маълумот аз ҳуҷуми пай дар пайи муғулҳо маълум мегардад, ки замони тасаллутӣ онҳо бо мушкilotу фақри рӯзафзун барои мардум хотима намеёфт. Ин воқеаи сӯзноки оғози қарни сздаҳум оқибати дарднокро дар пай дошта, шиддати фасодро замина мегузошт. Фасоду дурӯғ, беқадрии аҳли илму адаб, ҷавру ситам, фиребу маккорӣ амри одӣ ба назар мерасид. Ҳамин тавр, вазъи мардум бо ҳамлаи харобиовару хонумонсӯзи муғул шиддат ёфта, арзиши иҷтимоияшро аз даст дода буд.

Носозгории вазъи иҷтимоӣ, беадолатии амирон, алангаи оташи фитнаву тамаъ ва паст шудани рӯҳияи ахлоқии мардумро шайх Начмуддини Розӣ дар харобкорию муғулҳо ҳамчун итобе аз амри тақдир донистааст:

Алқисса, ҳар он чи кард гардун зи ҷафо,

Ҳақ бояд гуфт, буд дунӣ ҳақи мо.

Шукронаи неъматаш намекардам ҳеч,

То лоҷарамам фиканд дар ранҷу ано [13, 16].

Мардум дар ниҳояти ваҳшатзадагӣ асиру беҳонумон мегаштанд.

Забеҳуллоҳи Сафо ҳучуми муғулро ҳамчун фочиаи беназири таърихӣ чунин ба қалам додааст: «Таворихе, ки дар бораи ин ҳучуми бузург қариб ба ҳамин воқеа навишта шуда, ҳама пур аст аз зикри ҷинойт ва ғачоеъи аъмоли ваҳшиёни муғул ва тотор; ва бетардид ин воқеа ғачеътарини вақоеъе буд, ки то он ҳангом дар тамоми таърихи Эрон рух дод ва баъд аз он ҳам ҳеч гоҳ назире наёфт»[110,12].

Муғулҳо мардумро талаву тороч, муқобилияткунандагонро қатл мекарданд. Хатарноктарин авзое, ки дар ҳучуми муғулҳо ба миён омад, бо ҳамлаҳои пай дар пай эшон бо хароб кардани шаҳрҳои бузург ва марказҳои илмӣ буд. Тамаддун ва ободоние, ки бо кӯшиши чандин насл фароҳам шуда буд, аз дасти ин ваҳшиён ба вартаи нобудӣ расид. Мадрасаҳо ва марказҳои илмӣ ба харобазор монанд шуда, аз миён рафтанд. Ғорату куштор ба ҳадде буд, ки ба иддае аз мутафаккирону бузургон фурсати гурез надод. Китобхонаҳои бузург дар шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросону Ироқ бо суръат ба вартаи нобудӣ расиданд. Фақирию нодорӣ боиси аз байн рафтани марказҳои таълимӣ гашта, уламо дар назари ваҳшиёни муғул эътиборе надоштанд, ки ин боиси нобудии илмии эронӣ гардид. Ҳучуми густарда ва хонумонсӯзию вайронӣ ба ҳадде буд, ки амнияти фардию иҷтимоӣ аз миён рафта, табақоти иҷтимоӣ аз доштани қудрати ашрофӣ хеш наметавонист аз ин варта раҳой ёбад. Таназзули ақлию фикрӣ ба ҳадди охирин расида, ба муҳити зиндагӣ, рафтори мардум ончунон асар карда буд, ки инъикоси он дар осори адабии нависандагону девони шоирон дар қолаби рамзию ҳаҷвӣ ифода меёфт. Сайфуддини Фарғонӣ ва Ҳоҷуи Кирмонӣ аз ҷумлаи он шоирон буданд. Дар ҳаҷвҳои намакини осори манзуму мансури Убайди Зоконӣ интиқоди табақоти мухталиф, хусусан амирону сиёсатмадорони аср бармало ифода ёфтааст.

Муғулҳо мардумро ба ҳадде ба танг оварда буданд, ки роҳи гурезро пеш гирифта, дар хароботҳо умр ба сар мебарданд. Ин ба касифии ахлоқи

онҳо мерасонд. Худ рафтори ғайриинсонии муғулҳо ба ахлоқи мардум таъсиргузор гашта буд. Маликушшуаро Баҳор ахлоқи мардуми аҳди муғулро чунин тасвир кардааст: «Ба маҳзи ин ки таъсири қарни шашум дар асри Элхонон бартараф гардид ва қарни ҳафтум аз нима гузашт, таъсири тарбияти муғул, яъне бетартибӣ, таваҳхуш, бераҳмӣ, беадолатӣ, ҷаҳл ва ёсоҳои аҳмақонаи саҳроӣ ва биёбонӣ дар сатҳи ахлоқ ва аҳволи боқимондагони теғ ва дилсӯхтагону дилмурдагони афсурда ва пажмурдаи эронӣ падидор гашт» [35, 1082]. Донишмандону орифон, аз ҷумла Шайх Начмуддини Кубро (с.618) ва Шайх Аттор аз дасти он ваҳшиёни биёбонгард кушта шуда, аксари мардуми ҷаврида барои пайдо намудани ҳаёти орому осуда тарки ватан карданд. Осори ирфонӣ ва маъхазҳое, ки аз он давраи то ҳуҷуми муғул боқӣ ва ёдгор монд, аз баракати қудуми он реҳлаткунандагони ба кишварҳои оромтар буд, зеро дар байни онҳо олимону шоирон ва сӯфиён низ буданд, ки ба сарзаминҳои нисбатан ором, монанди Осиёи Сағир, Шом, Форс, Кирмон, Ҳинд ва дигар ҷойҳо сафар карда, бо идомаи бунёди марказҳои илмӣ ва ҳавзаҳои адабӣ, ташкили шабнишиниҳои адабӣ, маҳфилҳо ва ташкили хонақоҳҳо боиси тамоман аз байн нарафтани мероси илмию фарҳангӣ ва адабию ирфонии тамаддуни эронӣ гардиданд. Шайх Начмуддини Розӣ, Муҳаммад Авфӣ (муаллифи «Лубоб-ул-албоб») ва Баҳоуддин Валад (падари Ҷалолуддин Муҳаммад Мавлавии Балхӣ) аз ҷумлаи фирориён буданд.

Ин гуна фирор ва тарки ватан кардан ва бунёди марказҳои илмӣ дар дигар шаҳрҳои нисбатан оромро низ метавон яке аз заминаҳои пайдоиши осори ирфонӣ дар ин замон шумурд.

Хонақоҳҳо дар айёме ки мардум ба фишори рӯзафзуни муғулҳо ва пошхӯрии вазъи иҷтимоӣ бо ихтилофи табақавӣ ба рӯҳафтадагиву ноумедӣ дучор гашта буданд, ҳамчун паноҳгоҳ ва таскини дардҳои эшон дар қарор доштанд. Нигоҳи шайх Начмуддин ҳамчун муриди дар хонақоҳ тарбиятгирифта нисбат ба хонақоҳҳои он давр чунин буда, ки шайхон чун

табибони шаръ дармонбахши муридонанд, онҳоро аз маризии нафси аммора нигоҳ доштанд ва онҳо «дар ҳар қарн азизулвучуд ва адимунназир» буданд.

Хонақоҳро чун ҷаҳон ва Худованд (ҷ) ба масобати шайх ва ходими онро Расули акрам (с) доништа, мардумро бар ду навъ: ё хидматгузoron ё махдумон қиёс менамуданд: «толибони маҷд бошанд, ки аз ғалаботи шавқи муҳаббат ва дар талаб парвои ҳеч кор ва ҳеч кас надоранд ва рӯй аз халқ ва ҳавои нафс бигардонида бошанду сӯи девори риёзат ва муҷоҳидат оварда» [13, 536].

Мо пушт сӯи ҷаҳони шодӣ кардем,

З-ин пас руҳи зарди мову девори ғамаш» [13, 536].

Сӯфиён дар таълиму тарбияи муридон саҳми басазо дошта, мардумро ба зуҳду тақво ва сабр даъват мекарданд.

Ҳамин тавр, дари хонақоҳҳо ҳамчун маркази иҷтимоӣ барои ҳамагон боз шуда, амирону ҳокимон ва ҳатто салотин ба он роҳ ёфтанд, ки ин омилро низ метавон яке аз заминаҳо ва асбоби ривож ёфтани тасаввуф ва осори сӯфиёна ба қалам дод. Ба ин тариқ, ҳатто шумораи зиёде аз муғулҳо ба суфиён иртибот пайдо намуда, роҳи вуруд ба хонақоҳҳо пайдо намуданд, ки ин ба зиёдшавии миқдори хонақоҳҳо ва ривочи мансаби шайхӣ расонд. Хонақоҳҳо ҳамчун маказҳои муҳимми илмию адабӣ ва ирфонӣ дар роҳандозии толибон ва солиқони роҳи тариқат ва мансаби шайхӣ саҳми калон дошт. Ҳатто дар вазъи ногувори иҷтимоии пеш аз ҳуҷуми муғулон мардуми мушаввашхотир аз ин хонақоҳҳо дармон меҷустанд. Ҳол он ки болои сӯхта намақоб пошиданҳои муғулҳои золим мардумони парешонро ба фақириву нодорӣ ва гӯшанишинию дунёбезорӣ раҳнамун шуда буд. Шайхони хонақоҳҳо дар дармони дарди мардум аз шариати ирфони исломӣ истифода намуда, бо пайгирии андешаҳои

лоязоли қуръонӣ ва аҳодиси абадзиндаи Расули акрам (с) суфиёни ояндаро ба камол мерасонданд. Аксари мардуми дилозурда бо канорагирӣ аз ранҷу мусибат гӯшанишиниро ихтиёр намуда, аз ин вазъи сиёсӣ худро раҳо мекарданд. Ин боиси зиёд шудани сафи соликони тариқат ва боиси ривочи шумораи хонақоҳҳо гардид. Хонақоҳҳо дар тарбияи толибон соликони роҳи тасаввуф бо иршоди шайхон саҳми бузург дошта, ба марокизи муҳимми илмию адабӣ ва ахлоқии давр табдил ёфта буданд. Амирон дар умури сиёсӣ ва ислоҳи тартиби давлатдорӣ бо шайхони хонақоҳҳо машварат менамуданд, ёрии худро дар ободию таъмини хонақоҳҳо дарёф надошта, сафи онҳоро зиёд мекарданд. Ин натиҷа буд, ки ҷомеаи исломӣ ба пешрафтҳои илмию фалсафӣ ноил шуда, бо нобиғаҳое чун Закариёи Розӣ, Умари Хайём, Муҳаммади Ғаззоӣ, Ибни Арабӣ, Сухравардӣ, Начмуддини Кубро, Мавлавӣ ва дигар донишмандон дар арсаи олам ифтихор дошт. Муҳаммади Ғаззоӣ мутафаккири бузургест, ки нависандаи хуб низ буда, дар баҳси калом осори мутааддид ва муҳим дорад. «Эҳё-ул-умаддин» ва «Кимийи саодат» аз ҷумлаи осори Ғаззоӣ қимати болои назарӣ доранд. «Кимийи саодат» аз адабиёти илмии тасаввуфӣ буда, ба форсӣ нигошта шудааст. Абдурахмони Ҷомӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» хотираи Айнулқузот-орифи машҳури ин даврро аз таъсири мутолиаи осори илми каломи Ғаззоӣ овардааст, ки далели ин гуфтаҳост: «Баъд аз он ки аз гуфтугӯи улуми расмӣ малул шудам, ба мутолиаи мусаннафоти Хуҷҷат-ул-ислом иштиғол намудам ва муддати чаҳор сол дар он будам» [27, 267]. «Мутолиаи осори Муҳаммади Ғаззоӣ вайро ба боварҳои ҷазмӣ ва ақлӣ раҳнамун шуд, ӯ тавонист бо қудрати фикр бар маҷҳулоти илми калом пирӯз шавад ва натиҷаи он таҳрири рисолаи Ғоят-ул-баҳс ёан маъни-юл-баҳс дар 21 солагӣ шуд» [27, 267].

Заминаи дигари рушди осори орифона дар охири қарни XII ва аввали қарни XIII дар давлати Осиёи Сағир ва дигар дарбори амирони силсилаи Салҷуқиён, ҳатто дар Шом мавриди истифода қарор доштани забони

форсӣ, дар такомул бо луғоти арабӣ ва туркӣ буд. Рушду ривочи тасаввуф дар заминаи насрнависони форсӣ ба амал омада, китобҳои таълимии ирфонӣ дар масоили мухталифи усули тасаввуф ва ирфон, шарҳи ҳоли эшон дар ин аҳд ба арсаи адабиёт ворид гардиданд.

Наҳзати форсиनावисӣ дар аҳди муғул дар мавзӯҳои илмию адабӣ зиёд гашта, ҳоҷат ба таълифоти китобҳои форсӣ ба назар мерасид. Осори адабии форсӣ, ба монанди «Кашф-ул-асрор ва уддат-ул-аброр» аз Абулфазл Рашидуддини Майбудӣ – аз пайравон ва шогирдони Абдуллоҳи Ансорӣ (ваф.481) махсусан оёте, ки бо салиқаи орифон тафсир шуда, бо латофати завқию адабӣ дилошӯб аст, аз ҷумлаи матнҳои зебои фаровон аз назми арабию форсист (таъл. аз с.1126 оғоз шуд). «Уқд-ал-илал-мавқуф-ул-аъло» (1190), «Барид-ус-саодат» (1209), «Равзат-ул-уқул» (1202), «Тубсират-ул-мубтадӣ» ва «Тазкират-ул-мунтаҳӣ»-и Садруддини Қунавӣ (ваф.1273), тарҷумаи «Китоб-ал-футӯҳ»-и Аҳмад ибни Аъсами Кӯфӣ (1200), «Тарҷумаи «Таърихи Яминӣ» (1206), «Фароид-ус-сулук» (1210), «Марзбоннома» (1211-1215), «Таърихи Табаристон» (1216), «Ал-мӯъҷам фи маъоири ашъор-ил-аҷам» (1217), «Лубоб-ул-албоб» (1221), «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» (1233), «Нафсат-ул-масдур» (1235-1240), осори Хоҷа Насируддини Тӯсӣ (1202-1273), «Гулистон»-и Саъдӣ (1258), «Ҷаҳонкушой»-и Ҷувайнӣ (1252)-ро метавон дар радифи «Мирсод-ул-ибод» аз ҷумлаи осори намоёни ин аср ба шумор овард.

Заминаи пайдоиши назм ва ё осори ирфонӣ дар осори адабӣ ё худ адабиёти ирфонӣ бо илми калом ва фалсафа омехта гардидани он низ маҳсуб мешавад. Осори бебаҳои Аҳмади Ғаззоӣ, Имом Муҳаммади Ғаззоӣ, Ибни Арабӣ, Начмуддини Кубро, Маҷидуддини Бағдодӣ, Шаҳобуддини Сухравардӣ, Мавлоно Ҷалолуддини Муҳаммад машҳур ба Мавлавӣ ҳатто дар даврони шайх Начмуддин қимати баланди илмию ирфониро соҳиб буда, ҳамчун такондиҳандаи фарҳангӣ маъруф буданд.

Рӯиҳамрафта, тибқи нишондоди ашъору осори ирфонӣ ва санадҳои таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ заминаи таърихӣ, иҷтимоии пайдоиш ва таҳаввули осори ирфонии асрҳои XI- XIII, дар аҳди давлати Салҷуқӣ гузошта шуда, ба қуллаи баланди нотакрори тараққиёти хеш расидааст. Ҳаёти илмию фарҳангии ин давра бо дастовардҳои илмӣ, фалсафӣ ва ирфони исломӣ дар саҳифаҳои таърих муфасссал сабт шудааст. Вале тадриҷан, рӯиҳамрафта бо муноқишоти мазҳабӣ, носозгории амирони замон, ҳуҷуми муғулҳои харобкор боиси парокандагии вазъияти иҷтимоию фарҳангии мардум гашта бошад ҳам, аз ҷониби дигар бесарусомонию саргардони донишмандон сабаби бунёди хонақоҳҳо дар мамлакатҳои нисбатан ором ва боиси паҳншавӣ ва тақомул ёфтани илму ирфон шудааст.

Ошноӣ бо матни кӯҳани осори орифонаи форсии тоҷикӣ, кашфи румузу ишорот ва истилоҳоту андешаҳои шоиру нависандагони кӯҳан ҳамчун ҳалқаи пайванди гузаштаву имрӯзи форсизабонони дунё дар таҳаввулу тақомул, татаввуъ ва пӯёии адаби форсии тоҷикӣ нақши аввалиндараҷа дорад. Осори нависандагони асрҳои ёдшуда оинаи оғоз ва анҷоми тафаккури фарҳангӣ, иҷтимоӣ, ирфонӣ, ахлоқӣ буда, бо таъсирпазирӣ аз Қуръони карим, аҳодис, ривоёт, таърих ва ашъори шоирони орифи форсу араб, корбасти илму амал, қудрати халқ, эҷози шоирона мураттабу мукаммал гардида, чун оинаи ҷаҳоннамое барои инъикоси он даврон мусоидат намудааст. Бо тазаккури чанд санади таърихӣ осори адабии асрҳои XI-XIII, ки заминаҳое барои интишори осори сӯфия гузоштаанд, хотирнишон гардиданд. Ҳамин тавр, арзиши мероси сӯфия аз ин давраи тобноки тиллоии адабиёти ирфонӣ нотакрор ва ҷовидонист.

Аммо мавзӯи ҷониб маълумоти кофӣ аз таърихчаи тасаввуф ва маълумоти мухтасаре аз рисолаҳои насрии форсии тоҷикии қарнҳои ғавқуззикр ҳастанд, ки заминаҳои пайдоиши осори орифонаи асрҳои XI-XIII - ро инъикос кардаанд. Ин рисолаҳо дар давраи муғул ба шарҳи

эътиқод, одоби самоъ ва дигар амалҳои сӯфиён навишта шудаанд. Осори орифона бо амвоҷи шеъри ошиқонаи ирфонӣ, бо шакли зебову ҷолиб зинат ёфта, ҳамчун каломи ошиқона дар осори мансури сӯфиён роҳ ёфтааст. Осори мансур бо ашъори орифонаи шоироне чун Саной, Аттор, Мавлавӣ музайян гардида, дар таърихи саҳифаҳои адабиёти форсии тоҷикӣ ба ёдгор мондааст.

1.2. Таъсири назми сӯфиёна ба адабиёти форсии тоҷикӣ дар асрҳои XI-XIII

Баҳси таъсири назми сӯфиёна ба адабиёти форсии тоҷикӣ дар таҳқиқи алоҳидаи монографӣ мавриди пажӯҳишгарони ватанӣ қарор наёфтааст. Сазовор аст, ки дар мавзӯи ҷойгоҳи пораҳои манзум дар рисолаҳои ирфонӣ баҳсе ороста гардонда ва оид ба мавқеъ ва ҷойгоҳи ин пораҳои манзум дар рисолаҳои ирфонии форсии тоҷикӣ ва таъсири онҳо дар густариши афкор ва осори сӯфия суҳан ронда шавад.

Ашъори орифона аз давраи таърихи ташаккул дар адабиёти форсии тоҷикӣ марҳалаҳои тақомули хешро ибратомӯзона тай намуда, дар асрҳои XI-XIII ба пояҳои олиӣ рушд расидааст. Баҳси таъсири назми сӯфиёна ба адабиёти форсии тоҷикӣ низ дар маркази диққати пажӯҳишгарони соҳаи адабиёти форсии тоҷикӣ қарор гирифта, маҳалли пайдоиши онро Хуросон ва густаришашро дар минтақаҳои дигар аз қарни панҷм ба баъд шумурдаанд. Аз нигоҳи таърихи адабиёт, тибқи сарчашмаҳои адабӣ забони арабӣ забони асосии давр маҳсуб буд ва матнҳои идора ва мақомоти давлатӣ ва забони илмӣ ҳама ба ин забон навишта мешуд. Ашъори орифона бо вуруд ба адабиёти форсии тоҷикӣ дар аввали қарни панҷум ба бунёди шеъри форсӣ ва рӯҳи тоза гирифтани он сабаб гаштааст. Хусусияти хоси таъсири шеъри сӯфия бо иқдоми некаш дар он аст, ки забони омиёнаи мардумро тағйир дода, ба забони пурбор мубаддал намудааст.

Дар адабиёти форсию арабии қабл аз ислом ва адабиёти форсии давраи аввали ислом шеър ҷанбаи дунявӣ доштааст. Он дар корбурди маъноии ирфонӣ қобили истифода набуда, балки аз он парҳез мешудааст. Шеърҳои дорои мазомини орифона аз асри X роиҷ гашта, бо ашъори дилпазири Абдуллоҳи Ансорӣ ранги хос гирифтааст. Вале тадриҷан, то

қарни XI ғ.ғ. шеър рушду таҳаввул пазируфта, дар қарнҳои XII– XIII ба авҷи аъло расидааст. Ашъор аз мазмуни ҷисмонӣ ба мафҳуми ирфонӣ гузашта, дар осори ирфонӣ таъсир гузоштааст. Ба қавли Абдулҳусайни Зарринқуб шеър барои баён намудани ҳикмати ирфон ва таълими дақиқи он ба кор гирифта шуда, ҷойгоҳи вижаеро дар нашру тарвиҷи тасаввуф ва ҳатто тарбияти мустақими солиқони навомӯзу тозароҳ соҳиб будааст [40, 201].

Шеър ҳамчун падидаи матлуби василаи олимону шоирон, авлиё ва мардуми авом, пас аз ривоҷи дини ислом ва зухури адабиёти тасаввуф дар миёни маҷлисҳои мардумони форсизабонон равнақи бештар пайдо намудааст. Баъзе аз машоихи сӯфия ба вазъ гуфтан маъруф буданд. Маҷолисе ки Шиблӣ тав.247ҳ../861м. – ваф..334ҳ./945м.) дар Бағдод, Абӯсаиди Абулхайр (тав.357ҳ./969м.- ваф.440ҳ./1048м.) дар Нишопур, Баҳоуддин Валад (тав. 543ҳ./1148м. - ваф. 628 ҳ./1231м.) дар Балх баргузор менамуданд, шӯҳрати бештар доштанд [67, 50].

Яҳё ибни Муози Розӣ (ваф. 258ҳ/872м.) ба қавли адабиётшиноси маъруф Е. Э. Бертэлс: «Нахустин муаллифе, ки аз фарози минбар давраи комили назариёти тасаввуфро баён доштааст» [36, 56] ва ба тасдиқи Абдурахмони Ҷомӣ дар «Нафаҳот-ул-унс», аз забони Юсуф ибни Ҳасани Розӣ (ваф. 303 ҳ./915м.) аз машоихи бузурги сӯфия дар васфи Яҳёи Муоз нақл намуда ки: «Ба саду бист шаҳр расидам ба дидори уламову ҳукамо ва машоих. Ҳеҷ касро надидам қодиртар бар сухан аз Яҳёи Муози Розӣ» [5, 87] ва ниҳоятан назари муҳаққиқи Эрон М. Фурӯзанда дар баъзе сарчашмаҳо ўро аз нахустин сарояндагони шеъри ирфонӣ доништаанд.

Сазовори диққат аст, ки якчанд намояндаи адабиёти тасаввуфии ин давра бо намунаи эҷодиёташон ҳамчун омили таъсиррасон ё худ ҳазинаи адабиёти форсии тоҷикии асрҳои ҷаъид зикр гарданд.

Шоири ориф ва дубайтиву рубоисарои маъруфи охири асри X ва аввали асри XI Бобо Тоҳири Ҳамадонӣ дар Ҳамадон зиндагӣ ва фаъолият

намудааст. Ў аввалин шоирест, ки ирфон ва фалсафаи онро ба адабиёти форсу тоҷик ворид намудааст. Ашъори Бобо Тоҳир зоҳиран ба афкору ақидаи мардумӣ, эҷодиёти шифоҳии халқӣ шабоҳат доштааст. Марҳалаи аввали пайдоиши ирфон низ ҳаминро тақозо дошт ва ин омил аз робитаи шоир бо забони халқ шаҳодат медиҳад.

Бобо Тоҳири Ҳамадонӣ (тав. 980 - ваф.1055) - ро Ян Рипка (дар китоби «Таърихи адабиёти Эрон» с. 353) мабдаи шеъри орифона медонад. Ба қавли вай, Бобо Тоҳир аввалин шахсе буд, ки дубайтиҳои орифона месароид. Дубайтиҳои Бобо Тоҳир ҳамчун намунаи ишқу ирфон аз шоири сӯфимашраб буданаш гувоҳӣ додаанд:

Магар шеру палангӣ, эй дил, эй дил?
Ба мо доим ба ҷангӣ, эй дил, эй дил.
Агар дастам расад, хунат бирезам,
Бубинам, то чи рангӣ, эй дил, эй дил[94, дубайтии 86]

Ва:

Насиме, к-аз бари он кокул ояд,
Маро хуштар зи бӯи сунбул ояд.
Чу шаб гирам хаёлатро дар оғӯш,
Саҳар аз бистарам бӯи гул ояд [94, дубайтии 213]

Ё:

Дило, аз дасти танҳой ба ҷонам,
Зи оҳу нолаи худ дар фиғонам.
Шавад дил тор аз дасти ҷудой,
Кунад фарёд мағзу устухонам [94, дубайтии 147].

Дигар:

Худовандо, ба фарёди дилам рас,
Каси бекас туйӣ, ман монда бекас.

Ҳама гӯянд: Тоҳир кас надорад,
Худо ёри ман аст, чӣ ҳоҷати кас [94, дубайтии 81].

Абӯсаиди Абулхайр низ аз ҷумлаи орифест, ки бо ашъори орифонааш дар адабиёти форсии тоҷикӣ ҳамчун орифи шоир маъруф ва машҳур гаштааст. Шайх Абӯсаид чун ориф ва шоири рубоисаро дар таърихи адаб ва ирфон мақоми шоиста дорад. Аз оғози роҳ ёфтани ашъор ба осори орифона рубоиёти ошиқонаи ӯ вирди забони омию орифон буд. «Шеърҳои Абӯсаиди Абулхайр ва асҳоби ӯ, ки мувофиқи ривояти Абӯзореи Бузҷонӣ ба шакли муноҷот дар минбар мехонданд, шояд аз аввалин ашъори тасаввуфӣ бошад, ки минбаъд дар маҷлиси рақси сӯфия хонданааш роиҷ шуд» [78, 105].

Намунаҳои зер аз маҷмӯаи рубоиёти Абӯсаиди Абулхайр аз истеъдоди баланди суҳансанҷӣ ва маҳорати ғавқулодаи шоириаш хабар додаанд:

Дар дил чу қачист, рӯй бар хок чӣ суд,
Чун захр ба дил расид, тарёк чӣ суд?
Ту зоҳири худ ба ҷома оростай,
Дилҳои палиду ҷомаи пок чӣ суд? [94, 290].

Ва:

Гар дар талаби гавҳари конӣ, конӣ!
В-ар зинда ба бӯи васли ҷонӣ, ҷонӣ!
Алқисса ҳадиси мутлақ аз ман бишунав:
Ҳар чиз, ки дар ҷустани онӣ, онӣ! [94, 679].

Чунон ки аз ашъори шоирони ориф маълум гардид, бо назокату латоғат ва ҷаззобу рӯҳнавоз, ҷолибу дилпазир ва мароқангез баён гардидани шеърҳои орифона, боиси роҳ ёфтани таъсир расондани он дар осори мансури ирфонӣ гардидааст. Махсусан, ба қавли муҳаққиқони

соҳаи таърихи адабиёт ашъори Абӯсаиди Абулхайр, Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ, Аҳмади Ғаззолиро метавон чун сабки шеъри ирфонӣ дар мактаби сӯфиёнаи шеъри форсӣ ва мабдаи шеъри ирфонӣ, пеш аз Саной муаррифӣ намуд. Таъсири назми сӯфиёна дар адабиёти форсии тоҷикӣ маҳз тавассути ин шоирон сурат гирифтааст. Аксари адабиётшиносони Эрон дар пайдоиши шеъри сӯфиёнаи форсӣ шоири бузурги аҳли тасаввуф Санои Ғазнавиро мабдаъ ва давронсози адаби ирфонӣ шумурдааст.

Маликушшуаро Баҳор дар китоби «Сабкшиносӣ» дар бораи Саной чунин фармудааст: «Хадамоти Саной дар пешрафти назми сӯфиёна бисёр азим аст, бояд ўро қофилаосори ин навъи шеър бидонем [34, 187].

Аксар ба далели ин гуфтаҳо сабки назми ирфониرو ба исми Саной мансуб донистаанд, зеро ў дар шеър андешаҳои ирфонӣ ворид намуда, аввалин бор маънии мукамалро дар қолаби шеъри форсӣ даровардааст. Вай тавонистааст, ки бо забону баёни зебо ва боҳикмату омӯзандае солиқони тариқатро армуғон оварад. Маҳз ин устодони сухан бо баёни ҷозиб ва шоҳкорҳои наҷиб боис гаштаанд, ки назми орифона дар адабиёти форсии тоҷикӣ таъсиргузор гардид. Осори адабии асрҳои XI-XIII-ро бе осори тасаввуфии ин давр наметавон ба арсаи олами адабиёт муаррифӣ намуд. Шоирону орифон ва ҳатто файласуфон дар осори хеш аз ашъори ирфонӣ истифода намудаанд. Ашъори ирфонӣ муддаои дилу афкори нависандагонро бо оҳанги хоси ҷолиб, бо мазмуни амиқу дақиқ ифода мекард. Аз муҳтавои матни ирфонӣ мушаххас мегардад, ки матлаби бо шеър баённаёфта нотаом мемонад ва нависандаву хонанда қонъ намегардад. Мақсад аз овардани ашъор дар рисолаҳои ирфонӣ пуробуранг баён намудани афкори нависанда ва муассиртар расонидани он ба хонанда аст. Ашъоре ки дар рисолаҳо мутобиқи вазъи ҳол баён гардида, дар ифодаи мазмуни ғояҳо ва нақлу ривояти муаллифон мусоидат кардаанд, нафақат маънии алоҳида, балки асоси муҳтавои онро шомил гардидаанд. Аз ин сабаб ашъори ирфонӣ ва ё порчаҳои манзуме, ки дар

рисолаҳои ирфонӣ истифода гардидаанд, бо мазмуну муҳтавои он алоқаманд буда, аз аҳаммияти волое бархурдоранд. Метавон иброз кард, ки ашъори марғубу дилкаши аҳли ирфон бо ҷалби таваҷҷуҳи аҳли тариқат дар маҳфилу хонақоҳҳо вирди забон гашта, дар ташаққулу тақомул бахшидани адабиёти ирфонӣ таъсир гузоштаанд.

Аз ин рӯ, ашъори орифонаро метавон ҳамчун бунёнгузори осори ирфонӣ ва ё дар маҷмӯъ омили таъсиркунанда ба адабиёти форсии тоҷикӣ ҳисоб намуд. Орифоне чун Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ ва Аҳмади Ғаззоли низ ба қавле, тасаввуфи шеъри форсиро асос гузошта, бо эҷодиёти бемислу мумтоз ва нотакрори хеш бо ироаи насри мусаччаъ, каломии мавзун дар ифодаи тафаккури ирфонӣ ба хазинаи адабиёти форсии тоҷикӣ гавҳари гаронбаҳоро тақдим фармудаанд. Дар мавриди санъатҳои шеърӣ ва қолабҳои ашъори асрҳои ёдгашта дар тӯли солҳо китобҳои зиёд нашр гардидаанд, фақат ишорае ба баёни ин мавзӯёт аз ҷониби бархе адабиётшиносон кофист.

Адабиётшиноси тоҷик Тӯрақул Зеҳнӣ дар «Санъати суҳан» ба сабки ин давраи таълифоти илмию адабӣ чунин ишора дорад, ки «...мураккабии шакл дар адабиёти форс-тоҷик аз асрҳои XI-XIII шурӯъ ёфт ва муборизаи зидди ин ҳодиса аз ҳамон вақт сар шудааст» [44, 67]. Ҳамчунин Унсурулмаолии Кайковус –муаллифи «Қобуснома» дар асри XI талаб карда буд, ки шеър бояд сода бошад ва ба хосу ом маъқул шавад. Вай гуфта буд: «Агар ғазалу тарона гӯӣ, саҳл, латиф ва қавофӣ гӯӣ, ки маъруф бошад ва тозиҳои сарду ғариб мағӯӣ ва бар ҳасби ҳоли ошиқона ва суҳанҳои латиф гӯӣ ва амсоли хуш ба кор дор, чунон ки хосу омро хуш ояд» [9, 211].

Олими машҳури асри XIII Шамсиддин Муҳаммад Қайси Розӣ дар китоби «Ал-муъҷам», ки дар бораи илмҳои сегонаи шеър-арӯз, илми қофия ва илми бадеъ аст, илми арӯзи аҷамро баррасӣ кардааст. Як қисми «Меъёр-

ул-ашъор»-и файласуфи асри XIII форсу тоҷик Насируддини Тӯсӣ (1201-1271) низ ба илми арӯз бахшида шудааст.

Таърихи илми назарияи адабиёт, арӯз ва қофия қадимӣ буда, то ҳол мақолаву китобҳои зиёде оид ба он навишта шудаанд.

Анвои ашъор дар қолаби шеъри форсӣ: марсия ё сӯгнома, шодинома, мадеҳа, ашъори мазҳабӣ, маснавӣ, рубоӣ, мустазод ва рубоӣ арзи вучуд намуда, дар ифодаи эҳсоси отифии шоирон хидмат кардаанд. Шоир «ба масоил ва мушкилоти худ ранги фалсафӣ ва ҷомеашиносӣ медиҳад ва инсонро дар иртибот бо ҳаёту мамот, хушбахтӣ ва бадбахтӣ, ишқ ва нафрат тавсиф мекунад» [88, 125].

Насри сӯфия, шеъри мансур ё насри мусачҷаъе, ки аз баъзе китобҳои машҳури форсии аҳли тариқат - «Кашф-ул-асрор» -и Майбудӣ, машҳур ба тафсири Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ, «Савонех»-и Аҳмади Ғаззоӣ (1126), «Мирсод-ул-ибод»-и Наҷмуддини Розӣ, «Тамҳидот»-и Айнулқузот,... рӯиҳамрафта бо абёти дилангез арзи ҳастӣ намудаанд, бо ифодаи пардохтани ақидаи ақлию назарӣ бо забони иборот ва далел, вале аз дунёи отифии орифон бо зарфияти забони истиора, тамсил, рамз ва истифода аз каломи Илоҳӣ ва аҳодиси Паёмбар (с) ишора кардаанд. «Асрор-ут-тавҳид» ва «Тазкират-ул-авлиё»-и шайх Аттори Нишопурӣ низ аз осори зебои насри ирфонӣ ба шумор рафта, қарнҳо боз дар дилу дидаи соҳибдилон ҷой доштааст ва дорад.

Ашъор дар рисолаҳои ирфонӣ тамсилан низ ифода гардида, тавассути рамзу маҷоз маъниҳои гуногуни ҳаёти мардум ва одатҳои мухталифи эшонро дар худ ҷой додааст; ба ин васила дар таҳкими адабиёти ирфонӣ нақши асосиро бозида, боиси ташаккулу такомул ёфтани осори мансури адабиёти ирфонӣ гардидааст. Рамзу ишорот воситаҳои маъмули истифодаи шоирони ориф дар он айём аст, зеро афкору ақоиди аҳли тасаввуф аслан бо рамз ифода ёфта, одобу русуми эшон ба тариқи ишора сурат мегирифт. Ҳамчунин вазъи ногувори иҷтимоии он даврон, чунон ки қаблан ишора

гардид, ба шоирони ориф имкони баёни ошкорро намедод. Ашъор дар осори орифона, чи бо рамз ва чи ошкоро, дар мавзӯёти мухталифи матни рисолаҳо ҷойгоҳи асосӣ дошта, барои бозтоб намудани мазмуни оёти қуръонӣ, афкор ва ё муддаои қаҳрамони ривоёт, баёни андешаҳои сӯфиёнаи муаллифон хидмат намуда, барои пуртаъсир гардонидани ашъори осори сӯфия тақвияти адабиёти форсии тоҷикии асрҳои XI-XIII омилҳои асосӣ маҳсуб гаштаанд

Ба назари пажӯҳишгарони соҳаи адабиётшиносии форсии тоҷикӣ дар тафсирҳои асри XIII: «Кашф-ул-асрор»-и Майбудӣ, «Латоиф-ул-ирфон»-и Дарвоҷакӣ, «Равз-ул-ҷинон»-и Абулфутӯҳи Розӣ ва «Басоир»-и Яманӣ Аҳмади Нишопурӣ, ки наздик ба 1300 байти истифода гардидааст, қорбурди ашъори форсӣ раванқ ёфта, дар фасеҳу балеғифода гардондани насри он хидмат намудааст [53, 372]. Ин аст, ки мазмуни баланди оёту аҳодис низ бо ашъори орифона дар тафсир ба қор рафта, дар иброи амиқи андешаҳои муфассирон хидмат кардааст.

Гузашта аз ин, пораҳои назми форсӣ аксаран дар баробари ашъори арабӣ ҷой дода шудаанд, ки мӯҷиби қамол назокати қалом гаштаанд, зеро ин ҳангом мазмунҳои муштаракӣ ашъори ду адабиёт паҳлуӣ ҳам қарор гирифта дар таҳкими робитаи адабии арабу форс нақшофарин гардидаанд. Доктор Сайидмуҳаммади Домодӣ китоби арзишмандеро бо исми «Мазомини муштарак дар адаби форсӣ ва арабӣ» дар ин самт иншо намудааст [53, 375].

«Кашф-ул-асрор» маҳзани асрори макнунест, ки ашъори арабию форсӣ дар он зиёд ба қор рафтааст. Марями қиддисае ки зикри пайвастаи ӯ сол аз паи сол вирди забони халқҳост, «Кашф-ул-асрор» аз покиву наҷобати ӯ чунин суҳан меғӯяд: «Ва аҳли ишорат гуфтаанд: Чун Марямро гуфтаанд: «وهزي اليك بجذع النخلة تسقط عليك رطباً جنياً» (Яъне: Эй Марям): Ва бичунбон (бикаш) ба сӯйи худ танай тарахти хурмои хушқро, то бирезад ба сарат хурмои тару тоза (ба қудрати Худо)» [10, 19/25]. Гуфт: Бор Худоё,

пеш аз ин ки тандуруст будаму ранчур набудам, рӯзии ман мерасонидӣ, бе он ки маро саъйе боист кардан, акнун мефармой, ки дарахт бичунбон, то хурмо биюфтад. Гуфт: Бале, он вақт муҷаррад будӣ, дилат ба кулӣ ба ман буд, акнун гӯшаи дилат ба Исо мутааллиқ аст, чун баъзе аз дил дар фарзанд бастӣ. Мо рӯзии ту ба гӯшаи дарахт бозбастем, саъй кун, то ба ту расад. Ва шоир ин маънӣ хуш гуфт:

Таваккал ʔала-р-аҳмони фӣ кулли ҳоҷатин,
 Ва лам татруканна-л-ҷидда фӣ шиддати-т-талаб,
 А лам тара анналлоҳа қола ли-марямин,
 Ва ҳуззӣ биҷизъи-н- нахли тассоқати-р-рутаб,
 Ва лав шоа ан таҷнияҳу мин ғайри ҳаззатин
 Ҷаннатҳу валокин куллу шайин лаҳу сабаб.

Ва ин маънӣ низ ба порсӣ касе гуфт:

Бархезу фишон дарахти хурмо,
 То шод шавӣ, расӣ ба бораш,
 К-он Марям то дарахт нафшонд,
 Хурмо нафитод дар канораш» [28, 70-71].

Лозим ба зикр аст, ки на танҳо дар осори ирфонии форсӣ, балки дар тафсирҳои Каломи Худованд дар барҷаставу амиқ ва дақиқу диловезифода кардани мазмунҳои қуръонӣ дар баробари корбурди ашъори худи муаллифон, ашъори шоирони пешин, ашъори шоирони ҳамдавр, ҳамчунин ашъори шоирони гумном мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки гаронсанг ва пурбортарин тафсири мумтози форсӣ «Кашф-ул-асрор»-и Шайх Рашидуддини Майбудӣ ба шумор омада, хушбахтона аз мероси хаттии асрҳои XI-XIII ба ёдгор мондааст. Ашъори истифодагардида дар ин

тафсир аз таъсири мутақобилаи ашъору афкори орифонаи муфасссирон шаҳодат медиҳад.

Чунон ки қаблан зикр гардид, таъсири назми сӯфиёна ё худ мавқеъ ва ҷойгоҳи пораҳои манзум дар рисолаҳои орифонаи асрҳои XI-XIII бузург ва назаррас буда, аҳаммияти ашъорро ҳамчун омили шавқовару марғуб ва ифодакунадаи ҳарфи дилҳо ошкор месозад.

Ашъор дар пуробуранг гардонидани тасвири нависандагони ориф ва образноку муассир баён кардани фикру хаёлоташон бамавқеъ ва устувор ба кор рафта, ба ибораи дигар бори маънӣ асосан бар дӯши шеър афтодааст. Ашъор василаи пайванди афкори муаллифони осори ирфонӣ ва хонандагони он буда, рӯйиҳамрафта бо насри манзуми диловез дар адабиёти форсии тоҷикӣ таъсири бузург расонидааст. Маҳз осори ирфонӣ бо шаклҳои манзуму мансур дар ташаккулу тақомули адабиёти ин даврон мавқеи асосӣ дошта, барои раванги эҷодии кулли адибону олимони нақши муҳим бозидааст. Умуман, дар маҷмӯъ агар назар андозем, адабиёти форсии тоҷикӣ дар асрҳои XI-XIII ба қуллаи баланди инкишофу раванг расидааст, ки адабиётшиносону муаррихон ин давраро ҳамчун даврони тиллоӣ ва бебозгашт дар таърихи адабиёт муаарифӣ намудаанд. Пас, шеър манбаест, ки дар таҳкими осори орифона ва рушди адабиёт нақши калидӣ доштааст. Бинобар асноди муаллифони осори ирфонӣ метавон ба ин натиҷа расид, ки шеър ҳамчун рамз ва ё калиди асрори авлиё ба дили соликони роҳ ёфта, онҳоро дар иҷрои амалҳои сӯфиёна раҳнамун шудааст. Нерӯи рӯҳии аҳли тариқатро афзоиш дода, дар маҷлисҳои самоъ эшонро ба олами беҳудӣ мебурдааст. Ҳаким Сухравардӣ дар китоби «Авориш-ул-маориф»-и хеш, боби «Дар баёни одоби самоъ» фармуд: «Умдаи кори аҳли тасаввуф сидқ аст...аз баҳри он ки вачд корвонест аз масири ҳазрати аҳадият бор дар баста, бо қамиси ҷазб, ки бӯи перохани Юсуф васли ҷонан аз ӯ медиҳад. Чунонки гуфтаанд» [107, 49]:

Бӯи сари кӯи ёр, ё Раб, чӣ хуш аст,
 Уммед бад-он нигор, ё Раб, чӣ хуш аст.
 Дар орзуи расидани даст ба гул,
 Ин заҳмати захми хор, ё Раб, чӣ хуш аст [107, 49].

Аммо дар маҷлиси самоъи орифон шояд шеърӣ шоироне ҳам суруда мешуд, ки муродашон васфи ишқи инсон ба инсон буд ва орифон аз он ғизои хоси худро мегирифтанд. Шеър ҳамчун василаи муносиб барои мутаассиртар гардонидани маҷлиси самоъ бар сомеъон истифода мешуд. Аммо он замон дар маҷолиси самоъ мусалламан шеърӣ ирфонии форсӣ суруда мешуд, ки мафҳуми ирфонӣ дошта шомили истилоҳоти ирфонист. Манзур аз ашъори сӯфия ҳар шеърӣ ошиқӣ, ахлоқӣ ва мазҳабӣ нест, зеро ҳар кадомро фарқ ҳаст. Ашъоре, ки дар ҳолоти вачд ё дар ҳадиси нафс, ё васфи маъшуқи заминист, ашъори таълимии ирфонӣ маҳсуб намешаванд. Муаллифи ин гуна ашъор шоирони ғайриориф буданд ва мисли ҳамин рӯз мушкӣ ба назар мерасид, ки ишқи маҷозист ё ҳақиқӣ. Зеро манзури ирфони исломӣ аз шеърӣ ноби сӯфиёнаи форсӣ ва арабист, ки дорои мафҳуме бошад. Он мафҳум дақиқан ишқ аст; орифони ошиқ аз ғалаёни ишқи илоҳӣ бо илҳами ғайбӣ ашъори ошиқона мегуфтанд. Ин ҳамон орифону шоирони ошиқе буданд, ки бо одобу амалҳои шаръӣ дар байни мардум маълуму машҳур, вале аз фахру кибру ғурур дур, дар қалбҳо нишоту сурур доштанд. На дар сар ҳавои мартабаву қадру қимат ва на дар ҳаёл орзуи симу зару ҳурмат.

Метавон гуфт, ки ирфону адабиёт алоқаи ногустастанӣ доранд. Яке мафҳуми донистану дигаре адаб доштанро ифода кардааст. Аҳли ирфону адабиёт низ бо осори хеш таъсири мутақобила доранд. Хусусан, осори адабии асрҳои ёдшуда бо баҳрабардории мазмунҳои мушаххас аз таъсирпазирии тарафайн мукамал гардидаанд. Шоирони зиёде дар асрҳои XI-XIII ба арсаи адабиёт ворид гардидаанд, ки эҷодиёти онҳо аз

осори орифона сарчашма гирифтааст. Шоирону адибони машҳури ин даврон, чунон ки қаблан баъзеяшон зикр карда шуд, Абӯсаиди Абулхайр, Асадии Тӯсӣ, Боботоҳири Урён, Хайём, Асқадӣ, Унсурӣ, Айюқӣ, Ғазоирии Розӣ, Фахруддин Асъади Гургонӣ, Фарруҳии Систонӣ, Фирдавсии Тӯсӣ, Қатрони Табрешӣ, Лабибӣ, Маънавии Бухорой, Манучехрии Домғонӣ, Носири Хусрав, Асири Ахсикатӣ, Адиб Собир, Анварӣ, Авҳадуддини Кирмонӣ, Ҷамолуддин Абдураззоқи Исфажонӣ, Хоқонии Шарвонӣ, Рашидуддини Ватвот, Саной, Сӯзании Самарқандӣ, Абдулҳамиди Ғазнавӣ, Аттор, Амъақи Бухорой, Фалакии Шарвонӣ, Қавомии Розӣ ва дигарон буданд. Дар рисолаҳои ирфонӣ аз осори аксари шоирони мазкур порашеърҳо мавриди истифода қарор гирифта, дар ҷаззобу пуртаъсир баён намудани мақсади муаллифон хидмат кардаанд.

Аз ин сабаб ашъор дар ифода кардани кӯшишу талош ва ҳадафи нависанда ҳамчун дастуруламалест, ки байни хонандаву нависанда ва ё рисола таъсири эмотсионалӣ бахшидаанд. Шояд сабаби такроран истифода гардидани аксари ашъори ирфонӣ дар рисолаҳои мансур саршор буданашон аз ҳикмати халқ ва инъикоси назари неки наслҳост, ки дар аксари осори адабии асрҳои XI-XIII бозтоб ёфтаанд.

Мақсад аз истифодаи ашъор дар рисолаҳои ирфонӣ, ки ба осори адабӣ таъсири маҳз гузоштааст, муҳтавои асосии матнро баён кардан аст. Ашъор ё пораҳои манзум ҳамчун ифодакунандаи маънии амиқи матнҳои ирфонӣ диққати шунавандаро сӯйи хеш қашида, аз ҳаёти моддӣ ба дунёи ҳаёл мебаранд, ифодае ҳастанд, ки ҳалли конфликт, ғарибӣ, меҳмоннавозӣ ва асосан ишқу ошиқиро бо оҳангу нидои хос таҷассум намудаанд. Ашъори истифодагардида дар осори ирфонӣ аз маҳорати суҳансанҷии орифон низ хабар додааст, ки яке аз саромадони эшон Абӯсаиди Абулхайр маҳсуб мешавад.

Ҳамакунга Абдуллоҳи Ансорӣ низ дар осори ирфонӣ, дар муноҷоташ бо чунин сабки насри сӯфия ироа намудааст: «Илоҳӣ, аз зиндагонии худ дар

азобам, гӯй ки бар оташ каболам, на хӯрд пайдову на хобам, дар миёни дарё ташнаи обам, аз он ки аз худ дар ҳиҷобам, мунтазирам, то ки расад ҷавобам» [31, 124].

Яке аз воситаҳои таъсири осори орифона ба адабиёт дар ин даврон таълифи китобҳои таълимӣ ба шумор мерафт, зеро бо зуҳури Ибни Арабӣ (1165-1240), Абӯнасири Тӯсӣ (м.988) тасаввуф дар китобҳои илмӣ ва дарсӣ бо ироаи истилоҳоти хеш дар осори манзуму мансури нависандагони форсизабон роиҷ гашта, тасаввуф дар қатори илми фикҳу ҳадис ҳамчун илми динӣ маҳсуб гардид. Намунаҳои он «Ал-лумаъ-у фи-т-тасаввуф»-и Абӯнасири Тӯсӣ, осори арабии тасаввуфӣ ва илмии Ибни Арабӣ «Фусус-ул-ҳикам» ва «Ваҳдати вуҷуд» аст, ки дар адабиёти форсӣ ва арабӣ чун анвори дурахшони эҷод қарор доштааст.

Ваҳдати вуҷуди Муҳайиддин ибни Арабӣ бар ин назар аст, ки вуҷуди ҳақиқӣ Воҳиди азалист. Ва танҳо вуҷуди Воҳиди азали Ҳудованд аст. Пас, оламе, ки мо дар он зиндагӣ мекунем, вуҷуди ҳақиқӣ надошта, ҳаёл аст. Вуҷуди ҳақиқӣ фақат аз он Ҳудованд аст, олам бо анвои шаклу мазҳар чизе ғайр аз ҳақиқати воҳид, ҳамон вуҷуди Илоҳист [12, 14]. Шогирдон ва тобеҳои мактаби Ибни Арабӣ, ки дар назму наср осори ӯро ривож бахшиданд, Камолуддин Раззоқи Кошонӣ (м.1335) ва Шох Неъматуллоҳи Валии Кирмонӣ(м.1430), Соинуддин Алӣ ибни Муҳаммади Исфahонӣ, Азизуддини Насафӣ, Муҳаммадризои Қумшай буданд. Мусаллам ва мавриди писанд аст, ки ашъори орифона бо намояндагони ирфони назарӣ забони адабии форсиро истеҳком бахшида, дар адабиёти ирфонӣ саҳифа ва назми нав бо вуруди илм ба ирфон тақдим намуд. Дар қарни сздаҳ ду мактаб, яке тариқаи вачд, ки намояндагони он Ҳусайн ибни Мансур, Боязиди Бастомӣ ва Абӯсаиди Абулхайр буданд, аз муосирони Начмуддини Розӣ шайх Аттор ва баъд Мавлавӣ бо шеваи «тасаввуфи ошиқона» буданд. Мактаби дигари тасаввуф, ки дар вирду зикру одоб рағбат доштанд, аз муосирони Шайх Начмуддин орифи

машҳур Муҳйиддини ибни Арабӣ (м.1240) ва ибни Фориз (м.1234) буданд, ки бо равиши тасаввуфи обидона шуҳрат доштанд. Ҳар кадом аз ин равишҳо ашъори форсӣ ва арабии орифонаро дар ҷараёни макотиби хеш чи дар ҷаласоти хонақоҳӣ ва чи дар осори хеш бар ҷодаи соликони тариқат ва толибони ҳақиқати илму тасаввуф буда, новобаста ба вазъи таърихӣ дар даврони мухталиф ва парешонию ошуфтагӣ ва гардиши айём, оворагиву дарбадарӣ, қатлу ҷидол, мусофират дар кишварҳои ҷаҳон, дар таҷассуми орзуву армони мардуми одӣ низ таъсиргузор буда, арзишҳои волои тамаддуни башарӣ, Қуръону аҳодисро дастуруламали хеш муқаррар намуда, тавонистанд ашъори ҷаззобу дилангези сӯфиёнаро, ки бо шунидану хондани он дили соҳибдилон ошӯни меҳру муҳаббат гашта, зеварҳои ахлоқӣ ботинҳоро муҷалло мегардонад ва як шеър ё байте метавонад инқилоберо дар рӯҳи инсон ворид кунад, дар маҳзани адабиёт заррезӣ кунанд. Дар нигоҳи аҳли тасаввуф шеър ширин аст, ангезандаи авотиф ва манбаи таваҷҷуҳи авлиёст. Маҳз ҳамин ҷиҳати вориди ирфон гаштани шеър ва ё таассуроти муштараки онҳо ба адабиёти форсии тоҷикӣ буда, заминаи ғанову ташаккули он дар ин давра будааст. Аксари муҳаққиқони адабиёти асрҳои XI-XIII бар ин ақидаанд, ки аҳли тасаввуф аз каломи мавзун ҳамчун воситаи асосие дар баёни андешаҳои сӯфия истифода ба амал меоварданд.

Яке аз рисолаҳои машҳури ин давра «Мирсод-ул-ибод»-и Начмуддини Розист. «Мирсод-ул-ибод» бо тамсил, ҳикоят ва ривояту ҳолатҳои орифон бо амвоҷи ашъори сӯфия, бо истифодаи оёти Каломи шариф ва аҳодиси набавӣ, боарзиштарин асари ирфонии ин давра буда, дар қарни саздаҳум эҷод гардидааст. Ин шоҳкори Шайх Начмуддин бо забони форсӣ дар илми тасаввуф ва ахлоқ, сайру сулук ва одоби маош навишта шудааст. Ин асари муҳим ва ҷолиби ирфонӣ орифони баъди ӯро шефта намуда, ба бузургоне чун Хоҷа Ҳофизу Мавлавӣ таъсиргузор будааст. Аз ин нуктаҳо бармеояд, ки ашъори мунтахаб ва насри манзум бо

сабки машхуртарин осори ирфонии он айём, хусусан Шайх Начмуддини Розӣ (573-654ҳ.қ.) Аҳмади Ғаззоли мубаддал ба амвоҷи ашъорест, ки қалбҳоро тасхир ва назарҳоро ҷалил намудааст. «Муҳаммад на аз шумо ва олами шумо буд, валекин расули Худо ва хотами анбиё буд. Ҳама оламо аз нури ӯ рӯшноист ва ӯро бо олами обу гил чӣ ошноист» [13,131].

Насри манзум шунавандаву хонандаро мафтунӣ хеш кардааст, кӯтоҳу мӯҷаз, вале пурмуҳтавою пурмазмун аст; бо сухани дигаре табдил карданаш нолозим ва қабулношуданӣ ба назар мерасад. Ин насри намакини мусачҷаъ аз осори мансури ирфонист, ки дар садҳо муҷаллади ҳамчун гавҳари тобноки адабиёти форсии тоҷикии асрҳои XI-XIII маҳфуз мондааст. Бо муроҷиа ба инсон, халифаи Худованд дар рӯи замин Начми Розӣ дар «Мирсод-ул-ибод» афкори наҷиби орифонаро дар ҷаҳон мисраъ басо ҷолибу диққатангез ифода кардааст. «Шайх Начмуддин дили инсонро «оинаи ҷамоли шоҳаншоҳӣ ва нусхаи номаи Илоҳӣ» дониста, чунин мешуморад, ки дар он инсон дар роҳи шариату тариқат ва ҳақиқат ба шарафи Худодод расида, ҳастии ҳар ду ҷаҳонро ки ғайр аз одам нест, дар худ пайдо мекунад» [143, 75].

Эй нусхаи номаи Илоҳӣ, ки туй
В-эӣ оинаи ҷамоли шоҳӣ, ки туй,
Берун зи ту нест, ҳар чӣ дар олам ҳаст,
Дар худ биталаб, ҳар он чи хоҳӣ, ки туй [106, 74].

Бо ин гуна тасвирҳои ҷолибу пурмуҳтавои орифона «Мирсод-ул-ибод»-ро метавон маҳзани ашъори сӯфиёнаи форсӣ ном бурд, зеро аз таҳқиқи Муҳаммадамини Риёҳӣ бармеояд, ки сеяки ашъори истифодагардида - 167 байт дар китоб аз ҳуди муаллиф буда, боқӣ аз китобҳои қаблии тасаввуфӣ, аз Савонеҳи Аҳмади Ғаззоли (5 рубоӣ) «Номаҳо» ва «Тамҳидот»-и Айнулқузот (6 рубоӣ), «Кашф-ул-асрор»-и

Майбудӣ (6 рубой) ва шоирони дигар, чун Фирдавсӣ, Рӯдакӣ, Анварӣ, Ҳоконӣ, Имодӣ, Ҷамолуддин, Асири Асхикатӣ, Адиб Собир, Муҷири Байлақонӣ, рубоиёти Абӯсаиди Абулхайр, Абулҳасани Харақонӣ, Ҳоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ, Бобо Афзали Кошонӣ ва воизу шоирони дигар будааст. Ашъори мавриди истифода дар осори мансури ирфонӣ падидаест, ки бо қофиябандиҳои мусалсал, калимоти аҷибу ғариб аз истеъдоду завқи бадеии муаллифони рисолаҳо шаҳодат медиҳад, аз қаъри асрҳо ҳамчун нигин бо андӯхтану фаро гирифтани маъниҳои бикри ошиқонаву меҳрварзиҳои пурмуҳаббати содиқона, инсондӯстию мардумнавозӣ таҷаллий кардааст.

Ҳамчунон ки қаблан зикр гашт, таъсири ашъори сӯфия ба осори адабиёти форсии тоҷикӣ дар эҷодиёти шоирони орифи қабл ва баъди Саной бармало намудор буда, сабки шеъри ирфонӣ дар он даврон асос ёфтааст. Агар пурсида шавад, ки назм дар насри ирфонии форсии тоҷикӣ чӣ қойгоҳе дорад, ҳатман бояд, ба асосгузори шеъру адабиёти ирфонӣ таълимӣ муроҷиат кард ва он Ҳаким Саноиист. Ҳамин аст, ки аксари адабиётшиносон Санои ро қофилаосори назми сӯфия маҳсуб донистаанд. Аз ашъори Саной 40 байт омадааст, ки 22 тоаш аз «Ҳадиқат-ул-ҳақиқа» аст. Доктор Риёҳӣ дар ин бора чунин фармудааст: «Саной - бунёнгузори воқеии адабиёти манзуми ирфонӣ қарнҳо бар азҳону қулуб тааллуқ дошта ва ашъори вай илова бар нақл дар мутуни тасаввуф аз қабили «Савонех»-и Ғаззоӣ, «Лавоех»-и мансуб ба Айнулқузот, «Кашф-ул-асрор»-и Майбудӣ, «Маснавӣ» ва «Фиҳӣ мо фиҳӣ»-и Мавлавӣ дар соири мутуни мансури қуруни шашум ҳамоно мақому шуҳрат ва маъруфиятеро миёни форсизабонон дошта, ки имрӯз Саъдию Ҳофизу Мавлавӣ доранд» [13, 83].

Ашъори сӯфиёна, қисмате чанд аз намояндагони он Абӯсаиди Абулхайр, Бобо Афзали Кошонӣ, Маҷдуддини Бағдодӣ, Аҳмади Ғаззоӣ, Айнулқузоти Ҳамадонӣ, Ҷамолуддини Исфаконӣ, Сайфи Бохарзӣ, Фирдавсӣ, Хайём, Ҳоконӣ, Имоди Шаҳрёрӣ, Асири Асхикатӣ,

Мачдуддини Толиб, Абулҳасани Бустӣ, Наҷмуддини Кубро, Муҷири Байлақонӣ ва худи муаллиф дар осори Шайх Наҷмуддини Розӣ бо амвоҷи насри шеърӣ даромехта, рӯиҳамрафта, мазмуни латифу гуворое бо саноеъи лафзӣ ҳамроҳ овардааст. Ашъори латиф ва насри оҳангини осори эшон ҳамчун бунёди осори ирфонӣ, дар рангину ҷолиб ва хотирмон гардонидани он нақши муҳим дошта, дар таҳкиму густариши адабиёти он даврон таъсиргузор гаштааст.

Ашъоре, ки Шайх дар бобу фаслҳои «Мирсод-ул-ибод» ҷамъ овардаст, дар тараннуми ишқи Илоҳӣ ва ахлоқу одоби хуҷастаи инсонӣ ва расидан аз бидоят ба ниҳоят ва ёбандагии таҷаллии ҷалоли Ҳақ ва ҳастии ҳақиқӣ дар нестии вучуд иншо гардидаанд. Ашъори муаллиф далели ин суҳан аст:

Ҳар киро ин ишқбозӣ дар азал омӯхтанд,
 То абад дар ҷони ӯ шамъе зи ишқ афрӯхтанд.
 В-он дилеро, к-аз барои васли ӯ пардохтанд,
 Ҳамчу бозаш аз ду олам дидаҳо бардӯхтанд.
 Пас, дар ин манзил чӣ гуна тоби ҳаҷр оранд боз,
 Бедилоне, к-андар он манзил ба васл омӯхтанд?
 Лоҷарам чун шамъ гоҳ аз ҳаҷри ӯ бигдохтанд,
 Гоҳ чун парвона бар шамъи висолаш сӯхтанд [13, 334].

Ҳар мисраи сонӣ дар шарҳи мисраи аввал омада, дорои мазмуни баланди ақоиди орифона аст, ки ҳамроҳ бо оҳанги қофияҳои мусалсал аз ибрази тафаккури орифона, ё худ ошиқона ва истеъдоди фавқулодаи муаллиф шаҳодат додаанд. Чунон ки қаблан изҳор гардид, истилоҳоти ирфонӣ румузу маъниҳои борикеро зери мафҳум пӯшида доранд, ки аҳли тариқат аз дарки он шавқу завқеро дар қалбҳо эҳсос мекарданд. Сӯфиёну

орифони ин айём дар ҳар давраҳои нишаст ва ё маҷлиси самоъ ашъорро мавриди истифода қарор дода аз он ғизои маънавию рӯҳонӣ мегирифтанд.

Шайх Начмуддин ҳафт табақаи осмонро маҳали кавкаб ва сайёро то ҳафт осмон маҳали ҳафт кавкаби сайёра доништа, ҳар тавре аз атвори дилро маъдани гавҳаре дигар, таври аввали дилро садр ва маъдани гавҳари ислом шумурдааст. Ҳамин тавр, ҳафт таври дил: “садр”, “қалб”, “шағоф”, “фуод”, “ҳаббат-ул-қалб”, “сувайдо”, “муҳҷат-ул-қалб” (маъдани зуҳури анвори таҷаллиҳои сифоти улуҳият)-ро бо далели оёти Қуръон аз назари ирфонии хеш баён намудааст. Дар дар шарҳи ояти ... **وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا** -Ва таълим дод Худованд ба Одам (а) номҳои тамоми махлуқотро боз арз дошт он номҳоро ба фариштагон, пас гуфт: Хабар диҳед маро ба номҳои ин ашё, агар ростгӯӣ ҳастед!» [10, 2/31] Таври шашуми дил сувайдо, ки махзани илми ладунӣ ва манбаи ҳикмату ганҷи хонаи Илоҳӣ буда, малоик аз он маҳруманд, чунин тамсил намудааст:

Эй карда ғамат ғорати ҳуши дили мо,
Дарди ту шуда хонафурӯши дили мо,
Сирре ки муқаддасон аз он маҳруманд,
Ишқи ту фурӯ гуфта ба гӯши дили мо [13, 197].

Аҳли тасаввуф бо чунин нидоҳои шоирона ва афкори ҳакимона дар бораи ишқи ҷовидона бо таъбирҳои осори орифона дар адабиёти форсии тоҷикӣ таъсиргузор гаштаанд. Онҳо бо таълимоти гуногунҷабҳаи хеш: аҳволи мақомот, сайру сулук, баёни ишқи илоҳӣ ва расидан ба Ҳақро дар осори ирфонӣ, хусусан бо ашъор бозтоб намудаанд. Шайх дар «Мирсод-ул-ибод» дар ниҳояти тариқат чунин андеша дорад, ки қолабро ба ҳафт узв сачда фармудаанд. Ва сачдаи ӯ он аст, ки рӯй аз ҳама махлуқот гардонида, аз дунё ва уқбо эъроз намуда, бо вучуди комил таваҷҷуҳ ба Ҳақ намуда ва аз Ҳақ чуз Ҳақ натаалабад:

Эй дил, ту ҳазор сачда бар пеши рухаш,
 К-он сачда, ки тан кунад, намозӣ набувад [13,198].

Перомуни осори орифона ва ашъор, муайян намудани паҳлӯҳои адабии осори адабиёти форсии тоҷикӣ дар асрҳои XI-XIII таҳқиқотҳои зиёди даврони мо, аз тарафи муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ анҷом ёфтаанд, ки дар мисоли қолаб, маъно, санъатҳои бадеӣ лафзӣ ва ҷаззобияту ҳунаремандиҳои адабӣ доштани ин осор баён гаштаанд.

1.3. Мазмунҳои ирфонӣ дар қолаби рубой

Азбаски рубой яке аз навъҳои сермасрафи осори мансури ирфонист, сазовори диққат аст, ки мазмунҳои дар ин қолаб ҷойдодаи орифон аз чанд осори гаронбаҳо ва мумтози хазинаи осори адабиёти форсии тоҷикӣ мавриди назар қарор гирад. Валекин ибтидоан қобили зикр аст, ки оид ба машҳуртарин ва сермасрафтарин қолаби назми орифона чанд сухане баён гардад. Рубой маънии ҷаҳортоиро дошта, аз калимаи “рубӯъ” гирифта шудааст. Рубой ҷаҳор мисраъ буда, ҳамчун авзони «لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ» меояд. Рубоиро метавон аз ҷиҳати мавзӯ ба *ошиқона*, *сӯфиёна* ва *фалсафӣ* тақсим намуд.

Рубой ҳамчунон ки қаблан зикр гашт, ҷаҳормисраӣ буда, мисраи саввум аз қофия озод мешавад. Ҷаҳор мисраъ ҳам ҳамқофия шуда метавонад. Дар баҳри ҳазаҷ эҷод мешавад. Рубоиро “тарона” низ гуфтаанд.

Дар қолаби рубой ҷаҳор мисраъ дар мавзӯ ва ё мазмуни комил ҷой гирифта, дар ибрази ақида ва ё васфи ишқи пок аз умқи дили сарояндаи он бархоста, ба қалби хонанда ё шунаванда маъво мегирад. Рубой аз қадим ҳамчун қолаби маъмули шеър ифодакунандаи армони мардум маҳсуб мешуд. «Фолклоршиноси машҳури тоҷик Раҷаб Амонов дар бораи рубой фармудааст, ки «Адабиёти катбии халқи тоҷик, ки худ таърихи беш аз ҳазор сол дорад, дар оғози пайдоиши худ рубоиро ба гунаи густарда мавриди истифода қарор дод... Бад-ин тартиб рубой дар назми шифоҳии халқи тоҷик ва ҳам назми китобии он ҷойгоҳи бисёр муҳимро ишғол намуд» [46, 61-69].

Бо таваҷҷуҳ ба манзури олимони таърихи адабиёт, фолклор ва бостоншиносӣ бармеояд, ки рубосароӣ мабдаъ аз орзуи таманниёт ва ё додхоҳию фарёди мардум дар ҳолатҳои мухталифи ҳаёти инсонӣ гирифта, то афкори ошиқӣ, ирфонӣ ва фалсафиро таҷассум мекардааст. Аксари

рубоиҳо ва дубайтиҳо бо зиндагонии мардуми тоҷик алоқаманд буда, ҳолатҳои зиндагии иҷтимоӣ фарҳангии мардуми тоҷикро инъикос кардааст.

Халқӣ будани рубоӣ далел бар он аст, ки вазнҳои гуногунро дар бар гирифта метавонад, зеро ки ҳар як суруди халқиро тақтеъ карда таъйин бар рукне намудан аз рӯи қоидаи вазни арӯз имкон дорад.

Баъзе аз навъҳои шеърӣ хусусан рубоӣ ва ғазал, новобаста ба мазмунашон бо хусусиятҳои услубӣ, бо оҳангнокию образнокӣ сурудҳои халқиро ба ёд меоранд [128, 253].

Бо истифода аз маводи таърихӣ ва дастовардҳои илмӣ адабиётшиносӣ ба таҳлили жанри ҷаҳоргона ё тарона рубоӣҳои форсӣ ҳамчун қолаби асосӣ ашъори ирфонӣ дар асрҳои XI-XIII пардохта шуда, рубоӣҳои беҳтарин рубоисароён чун Рӯдакӣ, Унсурӣ, Фаррухӣ, Анварӣ, Ҳоконӣ, Асҷадӣ, Умари Хайём, Саъдӣ, Салмони Соваҷӣ, Бобо Тоҳир, Абӯсаиди Абулхайр, Саной, Аттор, Ҷалулуддини Румӣ, Ҳоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ, Айнулқузоти Ҳамадонӣ, дар рангинбаёнии Наҷмуддини Розӣ ҳамчун маводи ҷолиб ба кор рафта, барои зебо ва дилпазир гаштани он кумак кардаанд, ки дар поён бархе аз он рубоӣҳои баррасӣ ва пешкаши хонандаи рисола хоҳад шуд.

Бо назардошти таърихи ташаккул ва таҳаввули навъи рубоӣ ва марҳалаҳои тақомули он аз лиҳози мазмуну мундариҷа ҳанӯз паҳлӯҳои номакшуфи он боқӣ мондааст. Хусусан, рубоӣҳои ирфонии қарнҳои XI ва XIII-и форсии тоҷикӣ, ки осори гаронбаҳои адабиёти ирфониро бо фарогирии мазмуни Каломӣ то Илоҳӣ ва аҳодиси мубораки Расули акрам (с) ва симои дурахшони сӯфиёни покманиши ораста бо ахлоқи зоҳирию ботинӣ дар бар мегирифтанд, бо бинои саноеъи лафзӣ маънавӣ, корбурди масалҳои мардумӣ, ташбеҳоту тамсилоти ҷолиб, бо ҳиссиёту муҳаббати қалбӣ ва сидқу самимияти хоса дарёи гавҳарниҳонест, ки

дурахши он ғаввосони ин паҳлӯи адабиёти форсии тоҷикиро ба худ ҷалб мекунад.

Рубоӣ қисмати умдаеро аз осори ирфони форсӣ, ба хусус, назми форсии ирфонии асрҳои XI-XIII ташкил дода, дар рангину зебо ва дилоро гаштани он хидмат кардааст. Бо нигоҳе ба зиндагӣ ва ирфони устои рубоисароёни форсии ирфонӣ хоҷа Абӯсаиди Абулхайр ва чанд рубоии ӯ, иктифо карда, оид ба «Мирсод-ул-ибод»-и Наҷмуддини Розӣ, «Тамҳидот»-и Айнулқузот ва «Кашф-ул-асрор»-и Шайх Рашидуддини Майбудӣ (Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ), ки зимни пораҳои манзуми ирфонӣ баррасӣ мегарданд, аз китобҳои муътабари он замонанд, ки қисмати зиёди ашъори онҳо рубоиянд.

Чунон ки қаблан ишора рафт, рубоӣ дар «Мирсод-ул-ибод»-и Наҷми Розӣ шумораи зиёди ашъори истифодашударо ташкил карда, қисмати зиёди он аз ҳуди муаллиф, боқӣ аз шоирони қабл аз ӯ будаанд. Маҷмӯъ, дар ҳудуди 457 байт шеърӣ форсӣ ва 20 байти шеърӣ арабӣ дар «Мирсод-ул-ибод» омадааст, аз анвои шеърӣ форсӣ рубоӣ бештар интиҳоб шуда ва ду сеяки маҷмӯи ашъор рубоӣ аст (171 рубоӣ) [13, 82]. Шайх бо овардани ашъори сӯфиёна иброз мекунад, ки абёт бисёр гуворо ва дилангез, ба назар лозим ва мавриди ниёз аст.

Ба қавли пажӯҳишгарони таърихи адабиёт шеърӣ сӯфия дар миёнаи қарни IV- ҳиҷрӣ оғоз шуда ва Абӯсаиди Абулхайр дар маҷолиси хеш месурудааст. Таронаҳои дигаре бе зикри номи шоир дар «Тамҳидот»-и Айнулқузот, «Кашф-ул-асрор»-и Майбудӣ ва «Савонех»-и Аҳмади Ғаззоӣ ва баъзе аз Саноии Ғазнавӣ будаанд. Осори Абӯсаиди Абулхайр ҳамчун устои рубоисароёни ашъори ирфонӣ мавриди пажӯҳишгарони зиёди ватанию хориҷӣ гаштааст. Дар ин бора донишманди номӣ, узви вобастаи Академияи илмҳои Собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ва узви вобастаи Фарҳангистони Эрон Е. Э. Бэртелс дар китоби «Тасаввуф ва адабиёти тасаввуф» чунин мулоҳизаи ҷолиб дорад: «Эҳтиёҷ ба шеърӣ орифона

Абӯсаидро маҷбур ба сурудани рубоиёте кардааст, ки шурӯи шеъри орифона аст» [36, 74]. Шарқшиноси олмонӣ Ҳ.Эте рубоиёти Абӯсаидро ҷамъоварӣ намуда, ӯро бунёнгузори воқеии рубоисароӣ донистааст.

Абӯсаид Фазлуллоҳ ибни Абулхайр Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Иброҳим (357-440х.қ.) ориф ва шоири машҳури форсу тоҷик дар асрҳои чорум панҷуми ҳиҷрии қамарист. Абӯсаид аз сӯфиёни шуҳратёр буда, дар шариат тариқаи муътадилро пеша намудааст. Ашъори ӯ дар олами ирфони исломӣ шуҳрати зиёд дорад ва ба қавли Шарқшиноси олмонӣ Ҳ. Эте, дар ҷамъоварии рубоиёти Абӯсаиди Абулхайр, зимни тадқиқоташ ӯро бунёдгузори воқеии рубоисароӣ донистааст. Рӯиҳамрафта, бар тасдиқи ин афкор, адабиётшиноси Эрон Фурӯзонфар Абӯсаид Абулхайр ва аҳли маҷолиси самоъи ӯ Абулфазли Бишр, Абӯалии Даққоқ (м.405) бо сурудани рубоӣ дар авосити қарни чоруми ҳиҷрӣ оғози назми сӯфия маҳсуб намудааст. «Суханони манзуми Абӯсаиди Абулхайр», бо кӯшиш ва тасҳеҳи марҳум Саид Нафисӣ, рисолаи «Ҳолот ва суханони шайх Абӯсаид», гардонанда Абӯрӯҳ Лутфуллоҳ дар ин бора маълумоти хубе додаанд. Дар бораи Шайх Абӯсаиди Абулхайр дар «Асрор-ут-тавҳид» чунин омадааст, ки Абӯсаид аз замони хурдсолии хеш чунин ҳикоят овардааст: «Он вақт ки Қуръон меомӯхтам, падарам маро ба намози одина бурд. Дар роҳ шайх Абулқосими Гургонӣ, ки аз машоихи бузург буд, пеш омад. Падарамро гуфт, ки мо аз дунё наметавонистем рафт, зеро вилоятро ҳолӣ дидем ва дарвешон зоеъ мемонданд, акнун ин фарзандро дидам, эмин гаштам, ки оламо аз ин кӯдак насиб хоҳад буд...» [3, 8].

Шиносой бо улуми ботинӣ ва муршидии ӯ аз ҳамин ҷо мабдаъ гирифта, рубоие бо талқини шайх сабаби ҳидояти ӯ гашта буд. Чунон ки дар «Асрор-ут-тавҳид» омадааст: «Шайх ба ман гуфтанд: Эй писар! Хоҳӣ, ки сухани Худо гӯӣ? Гуфтам: Хоҳам. Гуфт: Дар хилват ин шеър мегӯӣ:

Ман бе ту даме қарор натвонам кард,

Эҳсони туро шумор натвонам кард.
 Гар бар тани ман забон шавад ҳар мӯе,
 Як шукри ту аз ҳазор натвонам кард.

Ҳама рӯз ин байтҳо мегуфтам, то ба баракати ин байт дар кӯдакӣ роҳи Ҳақ бар ман кушода шуд» [92, 8,9].

Ҳамин тавр, Абӯсаид бо авсофи валиёнаи хеш дар пешрафти тасаввуф таъсири болое гузошта, бо хислатҳои ибратомӯз: ахлоқи шоиста, қалби поку меҳрубон сари пуршӯр ва забони ошиқона шумораи ошиқони мактаби ирфонро афзоиш бахшидааст. Абӯсаиди Абулхайр ҷаҳонбинии комил ва васеъро доро буд, ки инро метавон дар воҳӯрии ӯ бо Абӯалӣ ибни Сино маълум кард. Дар ин дидор бо якдигар се шабонарӯз бо хилват сухан гуфтанд, ки кас надонист... Баъд аз се шабонарӯз хоҷа Абӯалӣ Сино бирафт, шогирдони ӯ савол карданд, ки шайхро чӣ гуна ёфтӣ? Ки гуфт: Ҳар чӣ ман медонам, ӯ мебинад”... Ва муридони аз шайх савол карданд, ки эй шайх, Бӯалиро чӣ гуна ёфтӣ? Ки гуфт: “Ҳар чӣ мо мебинем, ӯ медонад” [92, 78-79].

Абӯсаиди Абулхайр соли 1048 ҳиҷрӣ дар Майҳана вафот ёфт. Мақбараи ӯ дар Машҳад аст. Рубоиёти ӯ мазмуни баланди ишқию фалсафӣ, ирфонӣю ахлоқӣ доранд:

Мансури Ҳалоч, он наҳанги дарё,
 К-аз пунбаи тан донаи ҷон кард ҷудо,
 Рӯзе, ки “Аналҳақ” ба забон меовард,
 Мансур кучо буд? Худо буд, Худо! [94, рубоии 4]

Орифи шоир дар ин рубоӣ намояндаи машхуртарини тасаввуф Мансури Ҳаллоҷро бо дунёи вачду самимияти ошкоро васф намудааст. Ориф аз дунёи Мансур огаҳ аст, чун худ дар роҳи ӯст. Ҳар ки ба покӣ

расад, мавҷудияти ҷисми худро дар вучуди воҷибулвучуд гум кунад ва дар оина Худоро бинад ва гӯяд: Аналҳақ! Яъне, Худо манам. Лекин ҷоҳилоне ки аз дунёи ӯ дур буданд, рафтори ӯро нодуруст тарҷеҳ намуданд ва ин сабаби қатли Мансур гашт.

Рубоиёти Абӯсаиди Абулхайр тазоҳури ҳаяҷону ҳиссиёти қалб ва эҳсосоти рӯҳии вай аст; рубоии ӯ каломест, ки дар хонанда эҳсосу ҷазаботи ишқро бедор менамояд, тааҷҷубу таҳайюр меангезад.

Васли ту кучову мани маҳҷур кучо?
Дурдона кучо, ҳавсалаи мӯр кучо?
Ҳарчанд зи сӯхтан надорам боке,
Парвона кучову оташи Тур кучо? [94, рубоии 3]

Ва:

Роҳи ту ба ҳар қадам ки пӯянд, хуш аст,
Васли ту ба ҳар сабаб ки чӯянд, хуш аст.
Рӯи ту ба ҳар дида ки бинанд, нақӯст,
Номи ту ба ҳар забон ки гӯянд, хуш аст [94, рубоии 91]

Ашъори орифона дар қолаби рубоиҳои орифи машҳур асоси муҳтавои ишқи илоҳиро баён намуда, дар дилҳои ошиқон шарари меҳру муҳаббат афрӯхтааст. Лозим ба зикр аст, ҷаззобии рубоиёти Шайх дар истифодаи унсурҳои воситаҳои тасвири бадеӣ: такрор, ташбеҳ, тавсиф, нидо, хитоб, ирсоли масал, муколама ва ғ. ташаккул ёфтани он мебошад. Бо истифода аз ин санъатҳои бадеӣ рубоиёти Шайх Абӯсаиди Абулхайр ҷолибу дилнавоз ва равону фараҳбахш гашта онҳоро таъсирбахш ва хотирнишин гардониданд. Хусусан, дар рубоиёти қаблан зикршуда истифодаи радиф, ки чун қофия ба тақозои шакли шеърӣ меояд, далели ин суҳанҳо буда метавонад. Радиф дар рубоӣ дар мисраъҳои якум, дуюм ва

чорум меояд. Радифҳо сода (иборат аз як калима), сохта (аз ду калима), мураккаб ё таркибӣ (зиёда аз ду калима) мешаванд:

Чунон ки ишора гардид, радиф дар охири мисраъҳои рубоии аввал бо калимаи “куҷо?” ифода гардида ҳамроҳ бо оҳанги савол онро мавзун ва музайян қарор гирифтааст. Ҳамчунин радифи сохта дар рубоии дуввум барои таъкид намудан ва пуробурангу хушоянд гардонидан ва қувват додани афкори муаллиф истифода гардидааст. Радиф мисли санъати такрор (гаштаву баргашта такрор намудани калимаҳо ва ибораҳо) аст. Шайх Абӯсаид онро дар рубоии “Роҳи ту ба ҳар қадам, ки пӯянд, хуш аст” бо радифи “хуш аст” барои хушоянд, муассир ва дилпазир гардонидани рубоии хеш истифода кардааст.

Ҳамин аст, ки унсурҳои маъмули шеъри Аҷам порашеърҳои осори ирфониро ҳамчун анъанаҳои адабии қадимии тоҷикӣ барои хушоянду хотирмон ва ҷаззобу таъсирбахш муҷалло додани афкори муаллифон хидмат кардаанд.

Баъдтар ҳамчунин қолаби рубоиро дар ашъори ирфонии шоирони дигар чун Саной, Мавлавӣ, Аттор, Абдуллоҳи Ансорӣ, Айнулқузот, Аҳмади Ғаззоӣ, Наҷмуддини Розӣ бештар мушоҳида метавон кард.

Зикри номи бештари шоироне ки бо ин қолаб рубоии орифона сурудаанд, бо дарҷи рубоиёташон дар «Мирсод-ул-ибод»-у «Тамҳидот» ва «Кашф-ул-асрор» омадаанд. Аз ҷумла муҳаққиқи эронӣ Муҳаммадамини Риёҳӣ дар муқаддимаи мусахҳеҳи китоби «Мирсод-ул-ибод» исм ва ашъори чандин шоири ориф ва орифи шоирро бо теъдоди ашъор, аз ҷумла рубоиёташон ташхис ва номбар намудааст, ки ҳамчун сарчашмаи боэътимоди маводи таърихӣ хидмат кардааст. Тибқи ин маълумот аз се ду ҳиссаи ашъори мавҷуд дар «Мирсод-ул-ибод»-ро рубоӣ ташкил додааст, ки 171 ададро дар бар гирифта, 175 байти он мутобиқи тасҳеҳи насхи куҳани он мутааллиқи муаллиф аст.

Навъи истеъмоли ашъор дар «Мирсод-ул-ибод»-и Шайх Начмуддини Розӣ «чунон аст, ки ибтидо заминаро ба тавре фароҳам мекунад, ки хонанда эҳсос мекунад, ашъор беҳтарин ваҷҳе мавриди ниёз будааст» [13, 83].

Шайхи мо дар фасли аввали боби севуми китоб «Маоши халқ», дар баёни ҳуҷби рӯҳи инсон аз тааллуқи қолаб ва офоти он, пас аз ибрози ақидааш омади рӯҳро ба қолаб ҳамчун тифле ки нав аз модар мутаваллид гашта аз ранҷи муфорақат мегиряд, тасвир намудааст, ки “завқи унси Ҳазрат Ҳанӯз дар ӯ боқист” ва ҳар вақт шавқ ғолиб шуд, фарёду зорӣ бароварда, “дили ранҷур ва ҷони маҳҷӯри ӯ бар забони ҳол бо Ҳазрати Зулҷалол мегӯяд:

Он дил ки ту дидаӣ, фиғор аст Ҳанӯз,
В-аз ишқи ту бо нолаи зор аст Ҳанӯз.
В-он оташи дил бар сари кор аст Ҳанӯз,
В-он оби ду дида барқарор аст Ҳанӯз” [13, 106].

Дар ин рубой низ чунон ки қаблан зикр гардид, радиф бо такроран омадан дар мисраъҳо шаклу мазмунӣ ашъорро дилпазир ва гуворо гардондааст. Санъатҳои шеърӣ дар зебо кардани афкори муаллиф ва музайян гардонидани ашъор хидмати аввалиндараҷа кардааст; шеърӣ шуур ба забони арабӣ аз як решаанд, ба ин қавл шоир соҳиби шуур аст, ба ин восита сухани шоир мубаддал ба шеър мегардад. Шоир ҳамон вақт ба хонанда ҳаяҷон мебахшад, ки бо имтиёзи илҳому унсурҳои бадеӣ андешаҳои ба риштаи назм кашад ва хонандаву шунавандаро ҷалб намояд. Ҳамин аст, ки адабиётшиносон шоиронро ҳамчун муҳандисони рӯҳи инсонӣ муаррифӣ намуда, ашъори эшонро чун ҷозибай навозишкори дил эътироф кардаанд.

Дар ин рубой муаллиф таъкид бар ин ақида кардааст, ки рӯз аз паи шуғл сипарӣ мешавад, вале дар шаб, ки шуғл камтар аст, гиряву зорӣ аз фироқи дӯст зиёдтар мегардад. Аз “хуни дил” фурӯ омадани оби дида аз мижаи пилки чашмон ташбеҳест, ки аз назокати тасвири муаллифи мисраъҳо хабар додааст:

Омад шабу боз гаштам андар ғами дӯст,
 Ҳам бо сари гиряе ки чашмамо хӯст.
 Аз хуни дилам ҳар мижа к-аз пилк фурӯст,
 Сихест, ки пораи ҷигар бар сари ӯст [13, 593].

Ин абётро дар фасли чорум, боби «Дар маоши халқ», оид ба сулуки уламо бар муфтиён овардааст, ки афкори шайхро дар бораи муфтии муттақӣ ва олими ҳақиқӣ бояд «назар бар савоби охират ва қурбати Ҳақ, наشري илм, изҳори ҳақ ва баёни шаръу тақвияти дин ниҳад»:

Олуда шуд ба ҳирси дирам ҷони олимон
 В-ин хорӣ аз газоф бад-эшон намерасад.
 Дардову ҳасрато, ки ба поён расид умр
 В-ин ҳирси мурдарег ба поён намерасад [13, 487].

Мавзӯҳои иҷтимоии ҳаёти воқеии он даврон дар рисолаҳои ирфонӣ таҷассум гардида, бо истифодаи ашъор воқеаҳои алоҳидаи он муассиртар гардида, мазмуни онро ғанӣ гардонидаст. Дарди дили мардум ба воситаи каломи мавзун ва ашъори риққатбори осори сӯфия муассир ва хотирнишин ба зухур омада, барои иброи ақидаи муаллифон ва ё қаҳрамонони ривоёту ҳикоёт ба кор рафтааст. Ашъор, хусусан рубоиву дубайтиҳои марбут ба ҳидисаҳо, ғаму ғусса, шодию нишот, ишқу ошиқӣ иқтибос гардида, дар баёни воқеаву вазъи рӯҳӣ хидмат кардаанд.

Тоифаи машоихро, ки «бо ҷазаботи инояти Ҳақ сулуки роҳи дин ва сайр ба олами яқин ҳосил кардаанд, ва аз мукошифоти алтофи Худовандӣ улуми ладуннӣ ёфтаанд ва дар партави анвори таҷаллии сифоти Ҳақ бинои маъонӣ, ҳақоиқ ва асрор гаштаанд... ва дар тарбияти халқ ва даъват ба халқ маъмур гашта... [13, 494] дар ин абёт чунин тасвир ва тасдиқи каломии хеш кардааст, ки хеле ҷолибу гуворо ва дилкаш аст:

Мардони раҳаш зинда ба ҷоне дигаранд,
 Мурғони ҳавош з-ошёне дигаранд.
 Мангар ту бад-ин дида бад эшон, к-эшон
 Берун зи ду кавн дар ҷаҳоне дигаранд [13, 496].

Калимаҳои такроршуда дар ин ашъор ҳамроҳ бо артикли номуайянии “- е” дар калимаҳои “ҷоне”, “ ошёне”, “ҷаҳоне” дар муназзам, боназокат ва дилчаспу гуворо баён ёфтани андешаҳои сӯфиёнаи муаллиф ёрӣ намудаанд.

Шайх дар бораи молу неъмат бо номгӯи «Сулуки арбоби ниам ва асҳоб», дар фасли панҷуми боби панҷ, мабдаъ бо ояту ҳадис бар ин назар аст, ки он мисли нардбон аст, ё боло ва ё нишеб меорад. Пас, ба қавли ӯ, “молу ҷоҳро ҳам василати дараҷоти бихишт ва ҳам василаи даракоти дузах” буда метавонад. Аз моли дунё насиба он аст, ки онро дар роҳи Худо сарф кунӣ, на он ки ба ҳаво харҷ кунӣ ё захира кунӣ:

Манеҳ моли фаровон к-он туро нест,
 Туро гардад, чу дар додан шитобӣ.
 Агар хоҳӣ, бинеҳ, то боз ёбанд
 В-агар хоҳӣ, бидеҳ, то боз ёбӣ [13, 507].

Қитъаи мазкур дар идомаи афкори муаллиф омада, мазмуни онро комил намудааст. Бамавқеъ ҷойгир кардани ашъор дар баёни матлаби ориф ва тақомули муҳтавоаш нақши муҳим дорад, зеро он таъсире ки аз ашъор бармеояд, каломи одӣ бахшида наметавонад. Ин аст, ки ашъор дар дили хонанда меҳру муҳаббат, раҳму шафқат, нафрату надомат меангезад. Мақсад аз овардани ашъори ирфонӣ талқини ахлоқу одоби нек, росткорӣ, дурӣ аз маъсият, расидан ба камоли инсонист, ки дар симои аҳли тариқат ҳар фарди огоҳро дар табдили афкор мусоидат хоҳанд кард.

Аз забони Шайх Маҷдуддини Бағдодӣ дар охири фасли ҳафтуми ин боб, дар сулуки аҳли тиҷорат, ки набояд бо шуғли дунёӣ аз кори динӣ бозмонанд, дар ҳама ҳол зокири Ҳақ ва толиби охират бошанд, чунин рубоиро сурудааст:

Оқил чу ба сирати ҷаҳон дарнигарад,
Иқболи замонаро ба як ҷав нахарад.
Пайваста дар он бувад, ки то охири кор
Чун доми бало чӣ гуна берун гузарад [13, 531].

Шайх Наҷмуддин аз ҷониби муршиди хеш Шайх Маҷдуддин Бағдодӣ дар мавриди ғанимат дониستاني умри одамӣ, масраф накардани он дар корҳои беманфиат ва ниҳоятан аз “доми бало”, яъне хушиҳои бемаънии ҳаёт раҳо гардидани шахси оқилро сари андеша шумурдааст. Ориф бар ин назар аст, ки замонаи нишоту хушиҳои ҳаётро шахси оқил ба ҷаве намехарад ва доиман дар фикри дур будан аз ин бало ва бозичаи вазъият нагаштан аст. Рубоии мазкур дар ифодаи мазмуни ғояи афкори қаблан баёнгардидаи муаллиф мусоидат кардааст. Ғояи асосии он кори динро аз кори дунё муқаддам доништан аст.

Дар «Тамҳидот»-и Айнулқузот низ ашъори зиёде ҳаст, ки аксари онро навъи рубоӣ ташкил додааст. Айнулқузот дар идомаи афкори фалсафӣ ва

ирфонии хеш бо истифодаи насри мусаччаъ, санъати зебои суханофаринӣ мутуни 10 тамҳидро бо абёти сӯфиёнаи форсӣ низ зинат додааст.

Ба қавли Айнулқузот толиб бояд ки Худоро дар ҷаннат, дар дунё ва дар охират наталабад ва дар дониставу дидаҳои хеш начӯяд, балки роҳи толиб дар даруни ӯст. «وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ», ва ҳеч роҳе ба Худо нест, беҳтар аз роҳи дил «القلب هو بيت الله» ё «قلب المؤمن عرش الله». Ҳар кӣ тавофи қалб кунад, ба гавҳари мақсуд расидааст ва ҳар кӣ роҳи дил ғалат ва гум кунад, дур афтада, ҳеч худро бознаёбад. Чун ба матлаб расӣ, талаб ҳам ҳиҷоби роҳ бошад, таркаш воҷиб шавад. Ин мазмуни олии ирфониро дар шеър бо санъати бадеии саволу ҷавоб хеле барҷаста ба қалам додааст:

Гуфтам: Малико, туро куҷо чӯям ман?

В-аз хилъати ту васф куҷо гӯям ман?

Гуфто, ки маро маҷӯ ба аршу ба бихишт,

Назди дили худ, ки назди дил пӯям ман [91, 8].

Орифи шоир Айнулқузоти Ҳамадонӣ бо ироаи оёту ҳадис ва ниҳоятан бо рубоии мазкур ақидаи сӯфиёнаи хешро натиҷагирӣ кардааст, ки хеле омӯзанда ва шоистаи диққату ибрат аст. Муъминини воқеӣ аз нигоҳи Шайх касест, ки ба Худо аз роҳи дил наздик мегардад. Бо ин ақида Шайх Начмуддини Розӣ низ ҳамфикр аст, ки дар ин мисраи рубоии хеш фармуд: “Дил оинаи ҷамоли шоҳаншоҳест”. Пас, орифон дар афкори сӯфиёна ва хулосаҳои ақоиди хеш ҳамназиру мушобеҳи ҳам қарор доранд. Шояд ҳамин натиҷа буд, ки китобҳои «Мирсод-ул-ибод»-у «Тамҳидот» ҳамчун асарҳои таълимии тасаввуф даст ба дасти толибон гашта, ҳамчун рисолаҳои мумтози таълимии ирфон зиёд мавриди истифодаи толибилмон қарор доштаанд. Пас, ин рубоиёт мазмуни баланди ирфониро дар худ гунҷонида, инсонро ба табодули афқору таҷдиди рафтор ва худшиносии худошиносӣ даъват кардааст. Ин ҳама нақши ашъори орифонаро дар

тахкиму густариши адабиёти ирфонӣ матраҳ намуда, аҳаммият ва ҷойгоҳи шеърро муайян кардааст.

Рубоии зер тараннумсозандаи ишқ аст. Ин тасвири рамзест, ки ҳатто дили ошиқони заминиро ба ҷӯш меорад. Ин роз рози ошиқони Худост, ки ҳар чӣ зудтар меҳоянд, аз тааллуқоти дунёӣ дар канор бошанд. Шайх киноя бар он дорад, ки агар шахсе ҳавои дунёро дошта бошад, дунёро маъбуди хеш қарор додааст. Ў худро бандаи Худо мепиндорад, вале Худованд, ба қавли Айнулқузот фақат муҳиббони худро меҳонад. Инро дар насри манзум низ басо дилпазир ифода кардааст: «Маъбуди ў ҳавои ў бошад ва маъбуди ў дунё ва вучудаш аст, ў мепиндорад, ки бандаи Худост, ў муҳиббони худро ба худ меҳонад ва бар таманно така зада Худо бо эшон меғӯяд» [10, 13]:

Ман бар сари кӯй остин ҷунбонам,
Ту пиндорӣ, ки ман туро меҳонам.
Не, не, ғалатӣ, ки ман туро кай хонам,
Худ расми ман аст, к-остин ҷунбонам [91, 13].

Дар ин рубой муаллифи «Тамҳидот» аз санъати ирсоли масал бо ироаи “остин ҷунбондан”, ки мазмуни ишора кардан ба сӯй ё амалро дорад, истифода намудааст. Ин санъатро аксари орифони шоир ва ё шоирони ориф, умуман дар осори адабӣ васеъ истифода намудаанд. Ин санъати сухан дар равшану барҷаста ва возеҳу хушбаён гардонидани каломи орифон, дар баёни мақсадҳояшон дар осори ирфонӣ ба таври фаровон истифода гардида, дар ҳусни баёни онҳо ҷамоли тоза ҳамроҳ намудааст.

Айнулқузот тобиши нури Аллоҳро бар бандагон ба тобидани шуоъи офтобу нонамоён гаштани ситорагон ташбеҳ намуда, ин маъниро бо чунин ақида хулоса кардааст, ки ин ҷо солиқ муроди худро ба ҳама муроде дарбозад ва дидаи хешро ба ҳама дида дарбозад, то ҳама дида шавад. Дар

исботи ақидаи ирфонии хеш ин абёти Абулаббоси Қассобро ки дар маҷлиси самоъ меҳондааст, меорад:

Дар дидаи дида дидаҳо бинҳодем
В-онро зи раҳи дида ғизо мебодем.
Ногаҳ ба сари кӯи ҷамол афтодем,
Аз дидаву диданӣ кунун озодем [91, 15].

Дар ин рубоӣ Шайхи мо афкори ирфониаширо хулоса намуда, муҳтавои мақсадаширо баён намудааст. Масали “нур ало нур”, ки дар байни авом низ машҳур гардидааст, дар аввали суҳбати Шайх истифода гардидааст. Банда бо дидани нури Худованд нури худро гум кунад, зеро рӯшноии хурд зери рушноии бузург нопадид мегардад. Бо ин андешаи фалсафӣ, ё худ ирфонии хеш Айнулқузот, ҳаммаъно бо “фанофиллоҳ” тазаккур додааст, ки ҳар кӣ пок шуд, ба нури Худованд расид.

Дар ин рубоӣ ориф ҳолати муридро ки дар аввали мақом аст ва донад, ки ўро ҳолати « أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ » буда, дар ҳайрат аз он ҷуз ҳаёле ба ҳамроҳ надорад:

Як рӯз гузар кардам дар кӯи ту ман,
Ногоҳ шудам шефтаи рӯи ту ман.
Бинвоз маро, ки аз паи бўи ту ман
Мондам шабу рӯз дар тақопӯи ту ман [91, 25].

Рубоии мазкур низ бо калимаҳои радифгардида ороиш ва зинат ёфта, барои ифодаи равандагони ҷадид дар роҳи тариқат ишора кардааст. Рубоӣ бо мазмуни ирфонӣ далолат бар ин қазия аст, ки ҳар касе ки сазовори муҳаббати Маҳбуб гашт, ишқи ўро дар дил парварид, дигар ҳамавақтӣ шайдои вай мегардад. Дар интизории навозишҳои маъшуқи хеш дар

такопӯ меафтад ва ғ. Ва ҳар кӣ лоиқи ишқ набошад, Худоро нашояд ва ҳар кӣ ишқро нашояд, Худоро нашояд. Ишқ бо ошиқ тавон гуфт. Касе ки ошиқ нест, ишқро афсона донад, ўро ном ва даъвои ишқ ҳаром аст:

Он раҳ, ки ман омадам, кадом аст, эй ҷон?
То боз равам, ки кор хом аст, эй ҷон!
Дар ҳар нафасе ҳазор дом аст, эй ҷон!
Номардонро ишқ ҳаром аст, эй ҷон! [91, 25].

Ва:

То ман ба миёни халқ бошам бо ту,
Танҳо зи ҳама халқаму танҳо бо ту.
Хуршед нахоҳад ки барояд бо ту,
Ойи бари ман, соя наояд бо ту [91, 26].

Ашъор дар ирфони исломӣ боиси рушду такомули забону адабиёти форсӣ гардида, дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ марҳалаҳои нав кушодааст. Ташаккули назми ирфонӣ боиси таҳаввулпазирии осори назму насри сӯфиёна гардида, насри мусаччаъ ва рубоиву дубайтӣ аз маҷолиси самоъу хонақоҳҳо ба саҳафоти китобҳои ирфониву илмӣ кӯчидааст.

Мабно бар далоили ин тазаккурот аз ҷумлаи тафсирҳои Қуръон, ки ашъори зиёди ирфонии форсиву арабиро шомил гаштааст, тафсири қадимтарин бо забони форсӣ «Кашф-ул-асрор»-и Майбудӣ машҳур ба «Тафсири Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ» аст. Дар «Кашф-ул-асрор» бо корбурди насри зебои шоирона ашъори ҷаззобе дар шарҳи мафҳуми ирфонӣ корбурд шуда, ки хеле ҷолибу дилангез ба фаҳм мерасад. Каломи ҷаззоби Худованд якҷо бо амвоҷи латифи шеърӣ орифона, рубоиёти ошиқона ошиқони каломи Илоҳиро ба сайри маънавии ҷаннат, таҳти наҳрҳои ҷорӣ раҳнамун мешавад. Таҳлили рӯйкардҳо дар рӯбоиёти

«Кашф-ул-асрор» то андозаи ҳудуди муайяне барои дӯстдорони мутолиоти матнҳои ирфонии забони форсӣ дар қуръонпажӯҳишӣ мебошад.

Чунон ки қаблан ҳам мушоҳида гардид, айнан мисли осори мансури орифони дигар ин маҷмӯаи тафсир низ бо матнҳои назммонанд, мавҷи насри равони мусачҷаъ ба ҷилва омада, сипас бо шеърӣ сӯфиёна ҷамъбасту натиҷагирӣ шудааст: «Пири тариқат гуфт: Илоҳӣ! Эй сазои карам ва эй навозандаи олам! На бо ҷуз ту шодист, на бо ёди ту ғам, хасме ва шафёе ва гувоҳе ва ҳикам...

жуз ишқи ту дар мулки дилам шоҳ мабод
В-аз рози ману ту халқ огоҳ мабод!» [97, 73].

Ашъори истифодагардида дар ибрази меҳру муҳаббати орифи шоир дар ниҳояти завқи баланд суруда шудааст. Аз қалби макнун ва розҳои номакшуфи Пири тариқат рамзофаринӣ намудааст.

Шеър ҳамчун василаи мӯҷазбаёни муфассир дар хулосаи тафсири Оёту ҳадис буда, ҳамчунин барои зебову ошиқона ба тасвир кашидани ақидаҳои муаллиф ва саргарм намудани хонандагон масраф гардидааст. Дар ин тафсир муаллиф зимни тафсири сураи Бақара, ояти 30 иброз намудааст, ки вақте малоик ва муқаррабони даргоҳи Худованд гуфтаанд, ки хокиёро олами сифлӣ додӣ, олами улвӣ ба мо деҳ, мо низ товусони даргоҳи иззатем. Шайх Рашидуддин ин маънии баланди афкори фалсафӣ ва устураи диниро бо шеърӣ орифона чунин баён намуд:

Мо мӯниси ишқему шумо баргузаред
В-аз қиссаву ҳоли ошиқон беҳабаред.
Аз зишти ёри ман шумо ғам чӣ х(в)аред?
Дар чашми ман оеду бад-ӯ дарнигаред [97, 79].

Шайх дар тафсири камназири «Кашф-ул-асрор» мусалламан, дар гуногунрангӣ ва тобиши эстетикӣ зебоии каломи бадеъаш аз шеър истифода кардааст.

Дар «Кашф-ул-асрор» аксаран рубоӣи ишқӣ-фалсафӣ дар далелҳои афкори муфассир маънӣ пазируфта, бо ҳикмати ҷолибе аз авлиё ва машоихи бузург ба ҷилваии маънӣ омадааст. Образи шайтон дар зеҳни мардуми мусулмони олам чун махлуқи рондашуда аз даргоҳи илоҳӣ малъун тасвир меёбад. Рашидуддини Майбудӣ зер ақоиди ирфонӣ аз таассуф, ноумедӣ ва тақдири шайтон чунин андешаронӣ кардааст: «Зуннун Мисрӣ гуфт: Дар бодия будам, Иблисро дидам, ки чиҳил рӯз сар аз сачда барнадошт. Гуфтам: Ё мискин, баъд аз безорӣ ва лаънат ин ҳама ибодат чист? Гуфт: ё Зуннун! Агар ман аз бандагӣ маъзулам, Ё аз Худовандӣ маъзул нест» [97, 89].

Шӯрида шуд, эй нигор, даҳри ману ту.

Пур шуд зи ҳадиси мо ба шаҳри ману ту.

Чун қисмати васл карда омад ба азал,

Ҳаҷр омаду гуфтугӯӣ баҳри ману ту [97, 89].

Пас, абёт ва ё ашъор хоҳ дар қолаби рубоӣ бошад ва хоҳ дар дигар қолабҳои санъати шеърӣ мавзӯҳои гуногуни устуравиро низ ифода кардааст. Махсусан, офариниши хилқати Одами аввал ва нофармонии Шайтон бо содабаёнӣ, дар ҳаҷми як рубоӣ мазмуни баланди ирфонӣ ва иҷтимоиро гунҷонидааст, ки ҳар инсонро бо назар андохтану тафаккур намудан ба мабдаи таърихи инсоният водор месозад.

Мавзӯи фаросат низ дар ирфон мавқеи хос дорад. Ин мавзӯ низ дар рӯбоии зер бо ҷилои қалби пок маншаъ гирифтани фаросати мӯъмин асос ёфтааст. Зеро қалби пок маҳзари ҷалоли акбар аст ва фаросат худ он ҷо маҳсул мешавад, илмуляқин ба айнуляқин мубаддал ва фаросат ноаён эҳё

мегардад. Фаросате ки на ҳар кас ки талаб кард, ба он мушарраф мешавад ва талабкарданӣ ҳам нест, ба изни Аллоҳ ҳосил мегардад. Аз Паёмбар (с) пурсидаанд, ки он чӣ нишон дорад? Гуфт он аст, ки сина ба нури Илоҳӣ шавад, ҳиммат оӣ гардад, ғамгин осуда шавад, парокандагӣ табдил ба ҷамъ шавад, бақо густарда фарши фано дарнавардад, зовияи ғамро бандад, боғи висолро кушода, ба забони ҳол аз сари ноз ва далол гӯяд:

Дар кӯи умед манзиле дорам хуш,

Дар қиссаи ишқ мушкиле дорам хуш.

Тафсили дилам чӣ пурсӣ, эй ҷони ҷаҳон?

Дар ҷумла ҳамедон, ки диле дорам хуш [97, 108].

Ҳамин тавр, муаллифони осори мансури орифона ашъорро дар зимни матнҳои мусачҷаъ ҳамчун хулоса ва муҳтавои ақидаҳои ирфонии хеш ба кор бурдаанд, ки аҳаммият ва ҷойгоҳи ашъори орифонро дар ғановати адабиёти ирфонӣ муайян намудааст.

БОБИ II. ЧОЙГОҲИ НАЗМ ДАР ОСОРИ МАНСУРИ ИРФОНИИ «МИРСОД-УЛ-ИБОД», «ТАМҲИДОТ», «КАШФ-УЛ-АСРОР»

2.1. Шеър дар «Мирсод-ул-ибод»-и Начмуддини Розӣ

Ирфони исломӣ дар таҳаввул ва такомули адабиёти форсии тоҷикӣ ҳиссагузор буда, дар саҳифаҳои таърихи он қисмати тобноку дурахшонро матраҳ намудааст. Маъхазҳои бонуфуз давраи рушди ирфони исломиро дар асрҳои XI-XIII аз ирфон ва адабиёти қадим муаррифӣ кардаанд. Осори давраи нубуғи ирфони исломии форсӣ низ новобаста ба табаддулоти иҷтимоӣ, вазъи таърихӣ ва фарҳангӣ дар симои як зумра орифон, донишмандон, шоирон ва олимон дар ин давра мутаҷаллӣ гашта, дар далоили ин афкор бо қисматҳои кам ё беш ва ё куллан ба ёдгор мондааст. Осори бебаҳо ва камназири ин давраро дар миқёси ҷаҳон ҳамчун мероси гаронбаҳои илмию ирфонӣ эътироф намуда, ҳатто дар макотиби олии Аврупо чун китоби дарсӣ истифода мебаранд. Кимии саъодат ва «Эҳё-ул-улумаддин»-и имом Муҳаммади Ғаззоӣ, «Савонех»-и Аҳмади Ғаззоӣ, «Авориғ-ул-маориғ»-и Суҳравардӣ, «Мирсод-ул-ибод»-и Начмуддини Розӣ ва ғ. ҳамчун роҳнамои тариқати сӯфия дар шинохти илму маърифати инсонӣ ва маърифати сифоти раббонӣ дар марҳалаи шинохти нафси инсон ё худ ҳештаншиносӣ хидмат кардаанд. «Савонех»-и Аҳмади Ғаззоӣ ва «Мирсод-ул-ибод»-и Начмуддини Розӣ аз ҷумлаи он асарҳои ҳастанд, ки дар пайванди афкори сӯфииёна насри мусачҷаъро ҳамчун мавҷи шеъри форсӣ ҳамроҳ бо қитъа, ашъор, рубоӣ ва ғазал силсилапайванди маъноӣ бахшида, нафақат ба солиқони роҳи тариқат, балки барои кулли мардум ҳамчун оинномаи ахлоқӣ хидмат мекунанд ва қимати болои илмиву адабӣ дорад. Вале мутаассифона, бо иллати он ки аксари мардуми мо аз хондани алифбои форсӣ бархӯрдор нестанд, наметавонанд ин неъматӣ бебаҳоро, ки метавонад дар тарбияи маънавии ҳар як инсон ҳиссагузор бошад, истифода

намоянд. Аз ин рӯ, аз диде назар кардан ба осори ирфонии форсӣ, хусусан таҳхис намудани ҷойгоҳи пораҳои манзуми он бо ҳарфи кириллии тоҷикӣ дар дили хонанда шавқи омӯхтани алифбои ниёгонамонро пайдо намуда, иштиёқмандӣ дар иттилоӣи он осор раҳнамун мешавад. Хазинаи осори адабиёти ирфонии форсии тоҷикӣ, ки дар дунё муаррифӣ гашта, чун зевари ахлоқӣ новобаста ба дину мазҳаб диққати толибони ҳақиқатро ба худ кашидааст, коркарду истифодаи бештареро аз ҷониби меросдорон ва коршиносон баҳри кулли мардуми олам, хусусан, ватани азиз ҳамчун ҷавоҳири ҷалоли насру назми ирфонӣ интизор аст.

Шайх Начмуддин Абӯбакр Абдуллоҳ ибни Муҳаммад ибни Шоҳовар ибни Анӯшервони Розӣ маъруф ба Начми Доя яке аз бузургони сӯфия буда, дар тариқат пайравии шайх Начмуддини Бағдодиро дошта ҳар ду пайрави шайх Начмуддини Кубро (“Шайхи валитарош”) буданд. Ӯ сози 573 дар Рай ба дунё омадааст. Кӯдакӣ ва давраи мактабхонияш дар зодгоҳаш гузаштааст.

Начмуддин авохори қарни шаш аз nobасомониҳои Рай гурехта ба Ироқ рафт. Дар Ҳамадон низ чанд муддат истода боз соли 1221 наздиконашро дар Рай гузошта ворида Ардабил шуд. Аз он ҷо озими Осиёи Сағир гашта, ба амн аз тотори хунхор дохили Рай шуд ва диндӯстӣю донишдӯстӣи Салчуқӣён ўро ба худ кашид. Дар шаҳри Малотия ба дидори шайхушшӯюх Шаҳобуддини Сухравардӣ расид. Сухравардӣ дар муаррифии Начми Розӣ ба Султони Салчуқӣ нома навишт. Начмуддин дар Севос рамазони соли 1221 «Мирсод-ул-ибод»-ро таҳрир ва омода карда бо хати худ барои эҳдои шоҳ Кайқубод аввали моҳи раҷаби соли 1223 ба охир расонд.

Начми доя дар сафарҳояш бо дидори Ҷалолуддини Балхӣ (Мавлавӣ) ва Садриддини Қунавӣ мушарраф гашт. Баъдан аз Осиёи сағир ба Бағдод рафт. Соли 1247 дар ҳамон ҷо вафот ёфт.

Ба таҳаллуси худ чунин ишора кардааст:

Наҷми Розиро магар розе аз ин маълум шуд,
Ҳар чӣ ғам буд дар ду олам, баҳри ӯ андохтанд [13, 334].

Ва дар ин ҷо:

Наҷмо, чу хоки пой саги кӯяшон шудӣ,
Уммедвор бош, к-аз эшон-т бишмаранд [98, 390].

«Мирсод-ул-ибод», «Тафсири арабии Наҷми Розӣ», «Манорот-ус-соирин», «Мармузоти Асадӣ», «Рисолат-туюр», рисолаи «Ишқ ва ақл», «Сироҷ-ул-қулуб», «Ҳасрат-ул-мулук» ва «Тухфат-ул-ҳабиб», ашъор аз ҷумлаи осори Наҷмуддини Розист. Ашъоре дар дохили маъхазоти қадимӣ аз ҷумла «Мунис-ул-аҳрор», «Ҳафт иқлим», «Нафаҳот, «Оташкада»-и Озар, «Риёз-ул-орифин» бо номи ӯ нисбат дода шудааст, ки аз маҳорати шоирии ӯ дарак медиҳанд. Ин ғазали ӯ аз рисолаи «Мӯнис-ул-аҳрор» аст:

Ман сӯхтадил то кай чун шамъ сар андозам?
В-аз сӯзи дили хунин дар ҷон шарар андозам.
Дарди дили ман ҳар дам аз ашк гузар гирад,
Дар шаҳр зи ишқи ту сад шӯру шар андозам.
Ҳар шаб мани бечора то вақти сапедадам
Бар хоки сари кӯят то кай гуҳар андозам?
Шамъо, мани девона то чанд чу парвона
Дар оташи ишқи ту шаҳболу пар андозам.
Ҳар тири бало, шоҳо, к-андохтай бар ман,
Ҷонро ҳадафаш кардам, бори дигар андозам.
Ҳар бор чу парвона ҷон бар кафи даст орам,
Худро ба барат, ҷоно, бошад ки дарандозам.

Ҳастӣ чу намегунҷад дар борғаҳи васлаш,
 Ҳастии худу кавнайн якбора барандозам.
 Як шаб ту ҳарифам шав меҳмони шарифам шав,
 Зарро чӣ маҳал бошад, то бар ту зар андозам?
 Ҷон пеш кашам ҳолӣ, гар он ки қабул афтад,
 Дар пот ба шукрона дастору сар андозам.
 Умре мани саргашта сарбоз ба кӯи васл,
 Бардор ниқоб аз рух, то як назар андозам.
 З-он бода диҳам, соқӣ, к-ин ҳастии ман боқӣ,
 Аз сатвати он бода аз худ бадар андозам.
 Ман Наҷму ту Хуршедӣ, ман фонию ту боқӣ
 В-аз нури таҷаллият зеру забар андозам [98, 390].

Ғазали Шайх Наҷмуддин намунаи ашъори орифона буда, зери мафҳуми истилоҳоти ирфонӣ аз ҷозибай ишқу муҳаббат сухан рондааст, ки ҷойгоҳ ва мақоми шеърро ҳамчун воситаи таъсирбахши баёни ақоиди тасаввуфӣ бузург ба ҷилва додааст.

«Мирсод-ул-ибод» аз осори арзишманди ирфонии форсӣ буда, дар панҷ бобу чиҳил фасл дар мавзӯи «Шинохти нафси инсонӣ ва маърифати сифоти Раббонӣ аз мабдаъ то маъод» аст, ки соли 618 ҳ. қ. навишта шудааст. Сухани ҳақиқат, ба қавли Шайх дар баёни сулуку роҳи тариқат дар ботини толибон шавқ ва дар дили ошиқон шарари оташи муҳаббат афканад, бахусус, агар аз назари ошиқони содиқ содир шавад ва ин қавлро бо шеър дақиқан мазмуни устувор бахшида, ҳамчун мубаллиғи афкори хеш ба қалам додааст:

Онро ки дил аз ишқ пуроташ бошад,
 Ҳар қисса ки гӯяд, ҳама дилкаш бошад.
 Ту қиссаи ошиқон ҳаме кам шунавӣ,

Бишнава, бишнава, ки қиссашон х(в)аш бошад [105, 5].

Чони дигар доштани куштагони ишқ, ошиқе зи ҷаҳони дигар, забони ҷисму рӯҳони дигар, кавкаби осмони дигари масъуд, нишони дигари ошиқони ӯ, ки дар ғазали машҳураш дар китоби тафсири Қуръон «Ишқ ва ақл» зикр шудааст, аз ифодаи ҷаззоб ва баёни зебои ашъори дилпазири Шайх Начмуддин гувоҳӣ дода, нақши шеърро ҳамчун дарбаргирандаи мазмунҳои таълимӣ, андешаҳои иҷтимоӣ, ахлоқию динӣ, ирфониву фалсафӣ муаррифӣ кардааст. Ашъори Шайх ҳам ҷанбаи ахлоқӣ ва ҳам ҷанбаи сайрусулукӣ дошта, намоёнгари адабиёти манзуми форсии тоҷикӣ маҳсуб мегардад. Пас, метавон ба ин натиҷа расид, ки шеър дар адабиёти форсии тоҷикӣ ва ифода намудани мазмуни ирфон ва таълиму тарбияи инсон нақши бориз доштааст ва ин аз маҷмуаи далелҳоест, ки бузургону орифон мекӯшиданд то мазмуни таълимиро дар қолаби шеър баён кунанд:

Ишқро гавҳар бурун аз кавну коне дигар аст,
 Куштагони ишқро аз васл ҷоне дигар аст.
 Ишқ бе айн асту бе шин асту бе қоф, эй писар,
 Ошиқи ишқе чунин ҳам аз ҷаҳоне дигар аст.
 Безабонро, ки бо вай дар саҳар гӯянд роз,
 Худ зи ҷисмонӣ рӯҳонӣ забоне дигар аст.
 Толиби ушшоқи ӯ бас булғаҷаб афтодааст,
 Кавкаби масъудашон аз осмоне дигар аст.
 Лофи ишқи рӯи ҷонон аз газофӣ, рав, мазан,
 Ошиқони рӯи ӯро худ нишоне дигар аст [106, 2].

Порашеърҳои ирфонӣ (дар ҳудуди 455 байт) дар муътабартарин китоби Шайх Начмуддини Розӣ дар зери мавзӯоти мухталиф бино бар

тасдиқи афкори марбути мавзӯи перомуни андешаҳои ирфонӣ, ки аз оёту ҳадис маншаъ гирифтааст, далели муътамади истифодаи назм дар мукаммал гардонидани афкору дақиқбаёнии муаллифон ва устуворбаёнии матлаби муаллифон аст. Ин теъдод мусаннад бар он аст, ки нақш ва ҷойгоҳи пораҳои манзум дар осори насрии ирфонӣ мавқеи баландро шомил буда, қисмати зиёди ҳаҷми онро дар бар гирифтааст. Муҳаммадамини Риёҳӣ - муҳаққиқ ва мусахҳеҳи «Мирсод-ул-ибод» дар муқаддимаи мусахҳеҳ мефармояд: «...ин китоби гаронқадр аз назари ҳикмати амалӣ ва нишон додани роҳу оини маъқули зиндагӣ ҷойгоҳи волое дар миёни осори забони форсӣ дорад...дар сар то сари китоб сифот ва рафтори инсонӣ ҷой-ҷой бо баёне дилкаш ва тамсилоте муносиб мавриди баҳс қарор гирифтааст, ки дар мағзу ҷони ҳар хонандае асаре жарф ва дерпой бар ҷой мегузорад» [13, 67]. Ва мутолиакунандагони ин китоби мумтоз аз сафҳаҳои нахустин пай бар он хоҳанд бурд, ки ҳар байти он дар хулоса намудани муҳтавои ақидаи ирфонии муаллиф нақш бар ҷой гузоштааст. «Мирсод-ул-ибод» асрҳои аср ҳамчун машъали роҳи тариқат, манбаи омӯзиши тариқати роҳи тасаввуф яке аз кутуби шуҳратёри соликон будааст. «Мирсод-ул-ибод» намунаи олии сухани форсӣ буда, чун асарҳои муқаддами ирфонӣ - «Кашф-ул-махҷуб», «Асрор-ут-тавҳид» ва «Кашф-ул-асрор», рисолаҳои Пири Ҳирот, осори Аҳмади Ғаззоӣ, Айнулқузот аз ҷумлаи таълифоти нафиси ирфонӣ маҳсуб шуда, абёти зиёди ирфониро дар бар доштааст. Ин “ҳазинахонаи асрори Илоҳӣ” (дар мурочиҳои муаллиф бо Кайқубод. М. Риёҳӣ) теъдоди зиёди насхи хаттиро дар ҳама давр мансуб гашта, Мавлавӣ Ҷалолуддин ва Лисон-ул-ғайб Ҳофизӣ Шерозӣ аз он истифода кардаанд.

Чунонки қаблан зикр намудем, пораҳои назмии «Мирсод-ул-ибод» аз шоирон ва сӯфиёни машҳури адвор ва аз ҳуди Начмуддини Розӣ буда, сазовори омӯзиш ва диққати хос аст. Сайри маънӣ ва ё сайди тафахҳум кардани он кори ҳар кас ҳам набудааст. Чунончи шайх бар ин мазмун

чунин ишора дорад: «...ҳарчанд ин маънии ғайбиро аз ин равшантар ва мубарротар ҳамоно дар сулуки баён натавон кашид, валекин ҳалли баъзе мушкилот аз рамуз ва ишорот, ки забони мурғонро монад, ҳам Сулаймонвашӣ бояд кард:

Ҳар дил накашад бори баёни суханам,
 Ҳар ҷон начашад завқ зи ҷони суханам.
 Ин гуна муаммо ки забони сухан аст,
 Ҳам ман донам, ки тарҷумони суханам» [13, 545-546].

Чунон ки мушоҳида гардид, бо ин гуна ашъори марғубу дилнавоз баён намудани матлаби орифи шоир Шайх Наҷмуддини Розӣ хаёлпардозона ва одӣ нест. Аз ақидаҳои ирфонии Шайх дар бобҳои асар бармеояд, ки ҳар сухани ӯ рамз аст, ки аҳли тариқат аз он огаҳанд ва ғайрро ҷуз лаззати сурудсаройӣ ва тақлид нафъе набошад. Ашъори истифоданамудааш низ бар замми афкори наҷиби Шайх дорои рамзу таъбирҳои хоси шоирони ориф аст. Ашъори дар «Мирсод-ул-ибод» зикргардида ҳамаи мавзӯоти инсоният аз аввали пайдоиш то охират, ҳамчун шинохти нафси инсонӣ ва маърифати сифоти раббониро фаро гирифта, мавқеи ашъори ирфониро дар арсаи илму адабиёт баланд ҷилва додааст.

«Мирсод-ул-ибод» дорои мубоҳоти ирфони назарӣ ва илмӣ буда, бо нигориши илмӣ ва насри мурсал, оҳангин шабеҳи «Кашф-ул-асрор»-и Майбудист.

Сабки сухани Наҷми Розӣ ба шакли сухани Баҳоуддини Валад дар «Маориф», Аҳмади Ғаззоӣ дар «Савонех», Айнулқузот дар «Тамҳидот» рост меояд. Ашъор ва мазмунҳои зиёде ки аз «Кашф-ул-асрор» дар «Мирсод-ул-ибод» омада, ба қавли Муҳаммадамини Риёҳӣ баёнгари сабки он аст. Дар тасвири орифи шоир ашъор ва насри манзум ҳамчун василаи

маънавӣ дар роҳи таъсирбахш гардонидани каломи орифона ба кор рафта, дар хотирмону дилнишин гардонидани он ёрӣ намудааст.

Қолаби рубоӣ дар «Мирсод-ул-ибод» ҳамчун жанри мақбулу писанддидаи мардумӣ, барои ифодаи эҳсосоти самимии муаллиф хидмат намуда, ҷойгоҳи назми орифонро ҳамчун маводи серистифодаи эҷодии қаламкашон нишон додааст. Ин рубоии дилнишин ва ҷумлаҳои кӯтоҳу одӣ аз фасли ҷаҳоруми боби дувум, дар насри мусачҷаъ баёншуда дар баёни хилқати қолаби инсон аст, ки идомаи афкори ирфонии муаллифро дар боби офариниши инсони нахустин дар худ инъикос намуда, хонандаро ба кашфи маънӣ имкон додааст. «Пас аз абр карами борони муҳаббат бар хоки Одам борид ва хокро гил кард ва ба яди қудрат дар гил аз гил дил кард:

Аз шабнами ишқ хоки Одам гил шуд,
Сад фитнаву шӯр дар ҷаҳон ҳосил шуд.
Сарништари ишқ бар раги рӯҳ заданд,
Як қатра фурӯ чакиду номаш дил шуд» [13, 71-72].

Ашъори орифона дар зери мафҳуми худ таъмини латофат, ороишу назокат, ҷаззобияту самимиятро доро гардидааст, ки ин мавқеъ ва ҷойгоҳи истифодаи ашъорро дар аксари рисолаҳои мансури ирфонӣ ба анъана даровардааст. Ҳусну латофати ашъори осори насрии ирфонӣ аз қаламкашиҳои моҳиронаи муаллифон гувоҳӣ дода, барои тақвият бахшидан ба мазмун ва ғояҳои матнҳо ба кор рафтааст. Хусусан, бо содабаёнӣ равоӣ мазмуни мукамалро ифода кардани ашъори ирфонӣ дар намунаҳои боло ба назар расидааст.

Дар қиссаи зебои офариниши Одам зери тасвирҳои ифоданоки сухан Шайхи мо дар мавриди обу гили Одам, дар чиҳил шабонарӯз тасарруф намудани Худованд, мутааҷҷиб нигаристани малоик ба ин қазия

зимни ҳикояти ҷолиб ояти «خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ» (Худованд) офарид инсон (Одам)-ро аз гили хушк монанди сафол (дар сахтӣ)» [10, 55/14] -ро зикр намудааст. Зикри ин матни мусаччаъро бо ақидаи ирфонии муаллиф ва ашъори тасдиқкардааш овардан бамаврид ба назар мерасад. Ба қавли ӯ Худованд дар ҳар зарраи гиле диле таъбия кардааст; қолаби Одам чиҳил ҳазор сол миёни Макка ва Тоиф истода буд «ҳар лаҳза аз ҳазоини макнуни ғайб гавҳаре дигар латиф, ҷавҳаре дигар шариф дар ниҳоди ӯ таъбия мекарданд, то ҳар чӣ аз он нафоиси ҳазоини ғайб буд, ҷумла дар обу гили Одам дафин карданд, чун навбат ба дил расид, гили дилро аз малоти биҳишт биёварданд ва бо оби ҳаёти абадӣ ба сар шустанд ва бо офтоб сесаду шаст назар бипарварданд» [13, 76].

Ба қавли Шайх Наҷмуддин рамзи сесаду шаст он аст, ки чиҳил ҳазор сол обу гили Одам дар таҳмир буд, он чиҳил ҳазор сол сесаду шаст ҳазор арбаён (40) аст. Ба ҳар ҳазор арбаён мустаҳқи як назар шуда сесаду шаст арбаёнро баровард ва соҳиби сесаду шаст назар гашт. Ин назарро муаллифи «Мирсод-ул-ибод» дар ин байт фароҳам намудааст:

Як назар аз дӯст сад ҳазор саодат,

Мунтазирам, то ки вақти он назар ояд [13, 76].

Дар ин ашъор ва ё дигар абёти мавриди истифода тавассути рамзу маҷоз оид ба мавзӯҳои гуногун ақоиди тасаввуфии муаллиф баён гардиданд. Ашъори сӯфиёна дар баёни ғояҳои ишқию фалсафӣ, динию сиёсӣ, фардию иҷтимоӣ ва хислатҳои мутафарриқии инсонӣ нақши мутаассире дошта, дар рисолаҳои ирфонӣ мавқеи устуворро то ҳадде касб намудаанд, ки бе баёни онҳо асли матлаб тамоми рисола берӯх ба назар мерасад. Умуман, нақши порашеърҳо дар осори ирфонӣ назаррас ва бузург аст, зеро ҳам тасвиру дасткории муаллиф муҷаллову хушоянд ва шавқовару дилпазир мегардад ва ҳам мазмуни муддаои дастандаркорони

рисолаҳо ба воситаи онҳо комил баён мегардад. Ҳамин тавр, пораҳои манзум бо ҳаҷми кӯтоҳ дар мавқеъ ва ҷойи худ ба кор рафта, мазмуни фарохро ифода мекунанд.

Аҳаммияти пораҳои манзум дар он низ зоҳир мегардад, ки тавассути онҳо афкору ақоиди ирфонӣ исломӣ бо ишора ба мазмуни оёти қуръонӣ равшан намудор мегардад. Донандаи Қуръон ва фаҳмкунандаи маонии он аз ин ашъор чошние аз сухани Худо будани ин ашъорро дарк намуда, аз хондану натиҷа гирифтани он маънӣ мебардорад. Ва ин бетаъсир нест. Хонандаро ба сайри мафҳумҳои қуръонӣ даъват намуда, аз олами тахайюл ба дунёи воқеъ мебарад, ки ин боиси боазамат ва бошукӯҳу ҷаззоб тасвир кардани ақоиди орифона мегардад.

Шайх Наҷмуддини Розӣ бо фасоҳати сухани оҳангин, шеърӣ беқофия ва ибороти лафзии намакин ва абёти рангин ақоиди ирфонӣ худро зимни ояти 31 - и сураи «Бақара» баён намудааст, ки зикри матлаби ӯ аз хилқати инсон аст. Шайх зимни тасовири зебои хилқати инсон бар ин назар аст, ки подшоҳон дар тарҳи қасру иморат аҳли хидматро ба кор гиранд ва дар ҷое ки хазина муқаррар мекунанд, даст дар гил зада, он мавзеи мавриди назарашонро худ созанд. Агарчи Худованд кулли мавҷудот, бихишту дузахро бо ишораи “кун”(“бош”) офарид, вале дили инсонро ҳамчун ганҷи маърифат таъбия карда, бо худии худ сохтааст.

Ашъор дар «Мирсод-ул-ибод» яке рангинтар аз дигаре тадриҷан, барои ифодаи шарҳи ақидаи муаллиф, барои таъсиргузор гаштани таълимоти ирфонӣ истифода шудааст, зеро ки сухани орифона бо назму оҳанг омехта шуда, ҳам таъсир ва ҳам ба хотир супурданаи осон мегашт; сӯфиён дар маҷлиси самоъ мазмунҳои ирфониро бо мақсади таълими ирфон дар қолаби назм баён мекарданд.

Бо он нигор кори ман он рӯз афтод,

К-Одам миёни Маккаву Тоиф фитода буд [13, 74].

Ҳазрати Худованд одамро рост кард, бар тахти хилофат нишонд ва малоикро бар сучуди ӯ хонд. Онҳо гуфтанд: «Моро сачдаи ӯ мефармояд ва ӯро халифаи худ меҳонад. Мо ҳар газанде нестем, ки ҷуз ӯ касе дигар шоистагии масҷуде дорад ва ӯро, субҳонаху ва таъоло, бе ёру шарик ва бемислу монанд ва бе зану фарзанд мешинохтем, надонистем касе наёбат ва хилофати ӯро бишояд». Гирди қолаби инсон мегаштанд ва ҷуз обу гил чизе намедиданд. Вақте ки малоик мушоҳида накардани ҷамоли истеҳқоқи масҷудӣ ва хилофатро дар қолаби инсон иброз мекунанд, ай ғайб ин нидо мерасад:

Маъшуқа ба чашми дигарон натвон дид,
Ҷонони маро ба чашми ман бояд дид [13, 79].

Сипас малоик бар сифоти Одам назар карданду бо мушоҳидаи чор унсур дар қолаби он хокро ба сифати сукунат, бодро ба сифати ҳаракат, обро суфлӣ, оташро улвӣ ёфта бар ин натиҷа расиданд, ки ҳар кучо ки зидҳо ҷамъ шавад, фасод ва зулм меояд. Ва чунон ки қаблан мазкур гашт [10, 2,32], гуфтанд, ки хилофат ба касе медиҳӣ, ки аз ӯ фасоду хун рехтан тавлид шавад? Ҳанӯз суханашон ба поён нарасида оташе аз сари атқоти Ҷалолу азамат даромада, халқе аз онҳоро сӯхт:

Чароғеро ки Эзад барфурӯзад,
Ҳар он кас пуф кунад, саблат бисӯзад [13, 80].

Пас, Наҷми Розӣ аз забони хилофати одам бо сармояи вуҷуди мулкӣ мегӯяд:

Аз мо ту ҳар он чи дидаӣ, сояи мост,
Берун зи ду кавн, эй писар, мояи мост.

Бе мояи мо ба кори мо мояи мост,
Мо дояи дигарону ӯ дояи мост [13, 80].

Ҳақиқатан, таъбирҳои шоиронаи валии Худо дар инсон шавқро бедор мекунад, аз сарнавишти одами нахустин асрори розҳоро мушоҳида мекунад ва ин бетаъсир нест. Ҳар хонандаеро ба қавли шайх Абӯсаиди Абулхайр ба ҷӯёии хеш мерасонад:

Гар дар талаби гавҳари конӣ, конӣ!
В-ар зинда ба бўи васли ҷонӣ, ҷонӣ!
Алқисса, ҳадиси мутлақ аз ман бишунав,
Ҳар чиз ки дар ҷустани онӣ, онӣ [94, 679].

Шоири ориф ҳақро баён кардааст, зеро ҳар касе чизеро хоҳад, ба он моил мегардад ва ҳатман онро меёбад. Ҳадафи муаллифон аз истифодаи ашъор ҳам барои ба даст овардани дили хонандагон ва ҳам намоиши истеъдоди онҳост. Бо истифода аз шеър ҳамчун воситаи муҳими санъат ва тасвири бадеӣ рисолати эшон мукаммал гардидааст. Идомаи қазияи боло низ мураттабан дар тасвири нависанда басо марғубу пурмуҳтаво баён гардидааст, вале хулосаи он дар тафсири «Маориф-ул-қуръон» ба тариқи зайл аст: «Одам ҷомеи улуми ҳар ду гурӯҳ, яъне фариштаву ҷин буд, бад - ин ҷиҳат шарафи ӯ бар ҳар ду гурӯҳ мусаллам шуд ва машийяти Илоҳӣ бар ин қарор гирифт, то онро бар ҳамагон ошкор созад ва малоикву ҷинҳо ба Одам таъзим кунанд, то собит шавад, ки ӯ аз ҳар ду гурӯҳ комилтар ва мисдоқи ин байт аст:

Ҳусни Юсуф, дами Исо, Яди Байзо дорӣ,
Он чи хубон ҳама доранд, ту танҳо танҳо дорӣ» [22, 236].

Шайх Начмуддини Розӣ бо ифодаҳои ҷозиб ва баёни ҷолиб, фасоҳату балоғати сухани хеш ҳамчун устои сухан дар мактаби одоби форсӣ машҳур гашта, бо ҷумлаҳои кӯтоҳу пурмаънӣ ва пурасрору рамзбори хеш саҳифаҳои тиллоии адабиёти ирфониро ишғол намудааст. Дар ашъори хеш рамз ва санъатҳои адабии тазоду муқобила, тавсиф, ташбеҳ, мулооти назир, истиора, киноя ва ғ. моҳирона ба кор бурдааст. Ибораҳои пандбори “аз қалам ба қадам”, “ аз аълоиллийин ба асфалассофилин”, “фаромӯш кардани завқи машраби ғайбӣ ва ёфтани завқи машраби ҳиссӣ (кӯдакро)”, “аз мақоми қурб ба олами буъд”, “аз фарохноии ҳазоии қудс ба тангнои сароии дунё” ва бисёр ибороти муқобилмаъноро пайдо метавон кард, ки дар ифодаи маъноии ирфонӣ ва пуробуранг кардани он хизмат кардаанд. Марҳум Маликушшуаро Баҳор дар боби вижагии лафзӣ ва наҳвии Шайх Начмуддин дар китоби «Сабкшиносӣ» ироа намудааст, ки нигоҳе ба баъзеи он асбоби мазиди иттилоъ ва рофеъи идрок буда, далоиле бар сабки иншоии ин осори ирфонии форсӣ: феъли буданро ба тамоми сиғаҳо истеъмол мекунад ва гоҳ... ба ҷои “бувад” сиғаи музореъи “ҳаст” меоварад; афъоли иншоиро бо ёи маҷҳул ба сурати қадим , камтар ба кор мебарад...; луғоти тозии душвор намеоварад, магар луғоте ки истилоҳи ирфонист ва ногузир ба истеъмоли онҳост; дар истеъмоли истиора, киноя, мулооти назир ва азод низ гоҳе ғавр карда ва тафаннун намудааст [35, 20-27]. Санъатҳои бадеӣ ва сабку нигориш дар ашъори ирфонӣ дар таъсирноку муътабар гардонидани муҳтавои онҳо нақши асосӣ дошта, ҷой ва мавқеи шеърро дар осори ирфонӣ муайян намудаанд.

Дар фасли панҷуми боби панҷум аз тааллуқи рӯҳ ба қолаби инсонро бо ташбеҳ ба тифле овардааст, ки бо ашъи рангин ва овози зангӯла машғул кардаанд. «Одамро ба муаллимии малоика ва сучуди эшон ва бурдани ба осмонҳо ва бар минбар кардан ва гирди осмонҳо гардонидан ва он қиссаҳое ки гуфтаанд, машғул мекарданд...», то таскин ёбад. Ин насри

оҳангин ҳамчо бо шеър оҳанги дилпазир ва таъсирнок ба вучуд овардааст.
«..ӯ бошад ба забони ҳол омада мегуфт:

Ҳаргиз нашавад, эй бути бигзидаи ман,
Меҳрат зи дилу хаёлат аз дидаи ман.
Гар аз паси марги ман бичӯй, ёбӣ
Меҳри ту дар устухони пӯсидаи ман» [13, 91].

Ориф тавонистааст, зери мавзӯи муҳимми ин қазия гузашта аз насри равон ёфтаҳои ирфон ва доништаҳои худ, мавзӯву мафҳумҳои сӯфиёнаи хешро зимни тафсир дар қолаби назму забони тамсил баён кунад.

«Хитоб мерасад, ки эй Одам! Дар биҳишт рав ва сокин биншин ва чунонки хоҳӣ, меҳӯр ва меҳусб ва бо ҳар кӣ хоҳӣ, унс гир [2, 2/35]. Аммо ӯ мегуфт:

Ҳошо, ки дилам аз ту ҷудо донад, шуд,
Ё бо каси дигар ошно донад, шуд.
Аз меҳри ту бигзарад, киро дорад дӯст
В-аз кӯи ту бигзарад, кучо хоҳад шуд?!» [13, 91].

Шайхи мо шеърро ҳамчун омили таъсирнок сохтани маънӣ дар қазияи тақдири устуравии Одам бо лафзи ширину дили пурмуҳаббат баён кардааст. Аз ҷумла дар ифодаи мазмуни тафсир омадааст, ки ваҳшати Одам кам нагашт, аз нафсаш Ҳавворо офарид. Одам дар Ҳавво ҷамоли Ҳақро дида (шайх) аз забони ӯ мегӯяд:

Эй гул, ту ба рӯи дилрабоне монӣ
В-эй май, ту зи ёри ман ба ҷое монӣ.
В-эй бахти ситезакор, ҳар дам бо ман

Бегонатарӣ, ба ошное монӣ [13, 91].

Чунон ки баён гашт, санъатҳои нидо ва такрорҳои марғуби силсилавор мавриди корбурди шоистаи таҳсин қарор дошта, аз завқи баланди бадеии шоир ва мафҳуми баландро дар бар гирифтани ашъори ирфонӣ хабар додааст.

Ҳамин тарз, тадриҷан, бо ибрази идомаи қазияи мазкур Шайх Начмуддин дар изҳори унс гирифтани Одаму Ҳавво, дар ин замина кам гаштани унс бо Ҳақ ва ғолиб шудани комилтарин сифати ҳайвонӣ шаҳват, ки тақозои хуш хӯрдану хуш хуфтанро дошт, дар талаби лаззатҳо фирефта гаштану нофармонӣ кардани Одаму Ҳавво ва бо васваси Иблис хӯрдани меваи дарахти мамнӯъ мутуни балеғу ибораҳои фасеҳ оварда, дар ифода намудани ин қазия андешаҳои хешро бо ашъор чунин ҷилва додааст:

Ёре, ки ҳамеша дар вафои мо буд,
Кораш ҳама ҷустани ризои мо буд.
Бегона чунон шуд, ки намедонад кас,
К-ӯ дар ҳама умр ошнои мо буд [13, 92-93].

Ашъори ирфонӣ бо нақши мазмунофаринӣ, ҷанбаҳои бадеӣ дар перояи поэтикаи лоиқӣ таваҷҷуҳ ба қалби ошиқони каломи ирфонӣ маъво гирифта, мақоми садрнишинро баъд аз Қуръону ҳадис ихтиёр намудааст. Ҳамчунин насри манзум дар осори маъруфи ирфонӣ нақшофарин ва дилпазир ҷараён доштааст: «Эй Одам! Аз бихишт берун рав, эй Ҳавво! Аз ӯ ҷудо шав! «هبطوا منها جميعاً فاما يأتينكم منى هدى فمن تبع هداى فلاخوف عليهم ولا هم يحزنون» Фармудем: Фуру равед аз ҷаннат ҳамаи шумо, пас агар биёяд ба шумо аз ман ҳидоят, пас ҳар ки пайравӣ кард ҳидояти маро, ҳеҷ тарсе нест бар он ҷамоъа ва на онон андӯх хуранд». [10, 2,38]. Эй Одам! Аз бихишт берун рав,

эй Ҳавво! Аз ӯ чудо шав! Эй тоҷ! Аз сари Одам бархез! Эй ҳулла! Аз тани ӯ дур шав! Эй ҳурони бихишт! Одамро бар дафи дурӯя бизанед!» [13, 93].

Пас аз муддати саргардониҳо Шайхи мо бо ин ҷумлаҳои зебо аз забони Одам гуфт: «Пас, имрӯз очизвор ба дари карами ту бозгаштам ва агарчи забони узрам гунг аст, мегӯям. Байт:

Рӯзе ду-се гар бе ту шикоб овардам,
Сад узри латифи дилфиреб овардам.
Ҷоно, зи ғамат сар ба нишеб овардам,
Дарёб, ки пой бар рикоб овардам» [13, 94].

Ин ҷо низ санъати такрор ҷаззобияти ашъорро бамаротиб афзоиш дода, зеҳни хонандаро навозиш ва қалбашро осоиш бахшидааст, зеро мафҳуми абёти боло баргаштани Одам сӯйи тавба аст ва тавба аз муҳимтарин мавзӯотест, ки аҳли тасаввуф ва ирфон ба он таваҷҷӯҳ зоҳир намудаанд. Ҳар шахсе ки гуноҳ кард, хоҳ-нохоҳ табъаш сӯйи тавба мегаравад ва тавбаи ҳақиқӣ боз нагаштан ба гуноҳ аст. “Пой ба рикоб овардан” дар тасвири ашъори бақоргирифтаи ориф дар қолаби шеър ба ин мазмун ишора доштааст.

Месазад ба зеҳни хонанда охири ин қазияро пешниҳод намуд ва аҳаммияти ашъорро дар ифода кардани баландтарин маъниҳои қазову қадари инсонӣ мавриди таваҷҷӯҳ қарор дод, зеро тафаккури рамзошнои соҳибдилони ҷӯёву пӯё ва нигарони интиҳои ин қазия аз нигоҳи ин ориф мегарданд. Тафсири муътабари «Маориф-ул- Қуръон» низ дар маорифи ин оят бар ин назар аст, ки дар ояти «*اهبطوا منها جميعاً*» - ...Бигӯ фуруд оед аз ин ҷо ҳамаи шумо...» [10, 2/38] фуруд омадани Одам аз бихишт зикр шудааст. Агарчӣ дастури бори аввал фуруд омадани Одам ба замин иқобу кайфар буд, аммо дар мавриди афв қарор гирифтани бо таваҷҷӯҳ ба аҳком ва назардошти қаблӣ бе тағйири ҷиҳат барқарор монд [22, 256]. Аммо Шайхи

мо Начми Розӣ дар ин маврид бо ибораҳои риққатбор чунин табодули афкор намуда, ки тазарруъ ва зории Одам ба ривояте «..саргашта ва дида ба хуни дил оғушта чаҳорсад сол давом намуд. Одам мегуфт: Худовандо! Боз дидам, ки ҳама очизем ва қодир тӯӣ, ҳама фонием ва боқӣ тӯӣ, ҳама дармондаем ва фарёдрас тӯӣ, ҳама бекасем ва каси ҳар кас тӯӣ, онро ки ту бардоштӣ, маяфкан ва онро ки ту нигоштӣ машкан, азизкардаи худро хор макун, шодипарвардаи худро ғамхор макун, чун баргирифтӣ, ҳам ту бидор, моро бо мо бинагзор ва бад-ин бечорагӣ маъзур дор, ки ин тухм ту киштаӣ ва ин гил ту сириштаӣ. Байт:

Агар бор хор аст, худ киштаӣ,
В-агар парниён аст, худ риштаӣ» [13, 451].

Насри мусаччаъ дар ифодаи ҷумлаҳои кӯтоҳи ниёишӣ ва зориву таваллои Одами аввал ба ҳадди аълои тасвир расидааст. Дар хотима ҳам муаллифи «Мирсод-ул-ибод» баъди қабули тавбаи Одам менависад: “Субҳи содиқи саодати висол бидамид” аз лутфи рубубият ба убудияти Одам расидани ин хитобро бо забони шеър чунин баён кардааст:

Боз ой, к-аз он чи бошӣ, афзун бошӣ
В-ар то ба кунун набудӣ, акнун бошӣ.
Онӣ, ки ба вақти ҷанг ҷониву ҷаҳон,
Бингар, ки ба вақти оштӣ чун бошӣ [13, 593,96].

Дар тасдиқ ба афкори насри манзум ва пораҳои манзуми ирфонии форсӣ ба ин натиҷа метавон расид, ки кулли мавзӯҳои каломӣ, ирфонӣ, илмӣ ва адабӣ, ки аҳли илму адаб дар аввалҳои қарни шашум ва ҳафтуми ҳиҷрии қамарӣ таълифоти кутуб ба зуҳур пайваستاаст, ки қисмати зиёде аз

онҳо дар Эрон, хусусан дар Хуросону Мовароуннаҳр дар асари ҳуҷум ва тохтутози муғулони харобкор ба вартаи нестӣ расидааст.

Дар заминаи ҳиҷрати аҳли илму адаб ба кишварҳои нисбатан ором, бунёди хонақоҳҳо дар ҷойҳои гуногун ва эътибори аҳли илму адаб дар назди амирони салҷуқӣ, тадриҷан бо гузашти замон маҷзуби тасаввуф шудани Элхонони муғул ва сӯфиёно мавриди лутф қарор додани онҳо боиси комилан аз байн нарафтани осори фарҳангӣ ва илмӣ гашта, балки осори мансуру манзуми форсӣ, насри мурсал ва маснӯъи музайян ба пояи рушду такомул расид. Завқварзиҳои ҷолиби шорону нависандагонро дар майдони разм ба дунбол овард, ки осори ирфонии форсӣ намоёнгарӣ пураарзиш ва ҷойқимати он давраҳост. «Мирсод-ул-ибод»-и шайх Начмуддини Розӣ бо гунҷонидани мутуни ирфонии форсии он давра, теъдоди зиёди ашъори арабию форсӣ ва нишон додани сабки зебои мусаччаъ дар масоили мухталиф, бахусус усули ирфон ва тасаввуф аст, ки ҳамчун оинномаи ахлоқӣ дар тарбия ва тақмили инсон хидмат мекунад. Матнҳои мавзунӣ он дар ироаи ҳикоеҳои ширин ва ё талхи марбут ба масоили баён аз рӯзгору аҳволи мутасаввифа ва абёти шореҳ перомунӣ ҳамон мавзӯёот бо ҷилваӣ оёту аҳодис ва бо баёни зебои шоирона дилнишину рӯҳнавоз воқеъ шуда, муҷаллоӣ хотирҳо гашта аз таъриху тамаддуни фарҳанги форсӣ тоҷикӣ ба ёдгор мондааст.

2.2. ШЕЪР ДАР «ТАМҲИДОТ»-АЙНУЛҚУЗОТИ ҲАМАДОНӢ

Абулмаолӣ Абулфазоил Абдуллоҳ ибни Муҳаммад ибни Али и Миёнҷии Айнулқузоти Ҳамадонӣ соли 1196 дар Ҳамадонии Эрон таваллуд шудааст. Ӯ аз ҷавонӣ дар зодгоҳаш ба омӯхтани илм пардохта, дар одоби ҳикмат ва калом бо суръати баланд рушду камол ёфт. Ба шарафи маҳораташ дар донишони илми фикҳ ба унвони қозигӣ мансуб гашта шӯҳрати зиёдеро сазовор гардид. Ин боиси рашку ҳасади мутакаллимон шуд. Айнулқузот бо каломии ҳақиқатҷӯнаи хеш ба фалсафаю калом қонеъ нагашт ва дучори нисозгорӣ рӯхӣ гашт. Мутолиаи осори Шайх Аҳмади Ғаззоли ӯро аз шубҳа берун сохта ором намуд. Ӯ дар муриди Шайх Аҳмад ва чун ӯ дар изҳори ақида бепарво буд. Ин боис гашт, ки ӯро дар маҳкамаи Бағдод ҳабс намоянд. Баъди чанд муддат соли 1228 ӯро ба Ҳамадон баргардонда, дар дари мадрасае ки ӯ қаблан тадрис мекард, ба дор овехтанд баъд аз он ҷасадашро бо нефту бурё сӯзонданд. «Тамҳидот», «Зубдату-л-ҳақоик», «Назҳату-л-ушшоқ» ва «Наҳзату-л-муштоқ», «Номаҳо», «Рисолаи Ҷамолӣ» аз осори Айнулқузоти Ҳамадониянд.

Шӯҳрати илмию фарҳангии Айнулқузот ҳамчун фақеҳ, ҳаким, ориф ва шоир баландбоътибор буда, осори баландмояи ӯ дар маҳзани адабиёти тоҷику араб ганҷи безаволест.

«Тамҳидот»-и Айнулқузот соли 1218 таълиф шудааст. Ин асар яке аз осори ирфонии исломӣ бо забони форсӣ буда, асрҳо боз мавриди истифодаи аҳли тасаввуфи Эрон, Ҳинду Осиёи Ҷанубӣ будааст. Китоби «Тамҳидот»-и Айнулқузоти Ҳамадонӣ матолиби душворфаҳм ва мубҳамаи ирфониро бо амсоли сода ва ашъори форсӣю арабии ирфонӣ, рӯйҳамрафта, бо фароварди мазомин ва хулосаи мантиқӣ аз оёту аҳодис ва дар ифодаи тобиши маъноии баланд аз ташбеҳу тамсил истифодаи фаровон намудааст. «Тамҳидот» даҳ тамҳид (асл) - ро дар бар гирифта нахустин китоби мӯътабари тасаввуфист, ки чун манбаи боарзиши ирфонӣ мавриди

истифодаи сӯфиён Рукниддини Кошонӣ (м.1139), Зайнуддини Шерозӣ (м. 1369) аз сӯфиёни тариқати Чиштиа буда, хондани онро ба муридонашон тавсия намудаанд.

Соли 1341 дар Техрон чопи интиқодии «Тамҳидот», бо тасҳеҳи Афифи Асирон нашр шудааст, ки дар бораи тафовути нусхаҳо муфасссал тавзеҳ ёфтааст. Адабиётшиноси эронӣ Раҳими Фарманиш ва муҳаққиқи ватанӣ Умарзода дар бораи аҳволу осори Айнулқузот ва «Тамҳидот» низ пажӯҳиш анҷом додаанд.

Чойгоҳи пораҳои манзум дар «Тамҳидот»и Айнулқузоти Ҳамадонӣ дорои мавқеи баланд буда, аз мазмуни баланди ишқӣ, фалсафӣ, ахлоқӣ ва ирфонӣ бархурдоранд. Порашеърҳо аксаран бо қолабҳои машҳури ашъори мардумӣ: рубоиву дубайтӣ ва қитъа омада, ғазал низ дар иброи ақидаи ориф мавриди истифода қарор доштааст.

Айнулқузот бар ин назар аст, ки солиқ то аз худ нараҳад, бо Худо натавонад будан ва то банда нашавад, озодӣ наёбад, то пушт бар олам накунад, бо Одаму одамият нарасад, то аз худ нагурезад, ба худ дарнарасад, агар худро дар роҳи Худо бохта фидо накунад, мақбули Ҳазрат нашавад, то пой бар ҳама назанад, пушт бар ҳама накунад, ҳама нашавад ва бар ҷумла роҳ наёбад, то фақир нашавад, ғанӣ набошад ва то фонӣ нашавад, боқӣ набошад:

То ҳар чӣ алоиқ аст, барҳам назанӣ,

Дар доираи муҳаққиқон дам назанӣ [91, 8].

Ашъори мунтахаби шоир, ки дар «Тамҳидот» истифода намудааст, бештар бо мақсади равшану ҷолиб ва муассир гардонидани муҳтавои муаллиф дар баён кардани ақидаҳои сӯфиёнааш ба кор рафтааст. Шоири ориф барои амалӣ гардондани ҳадафҳо ва баёни матлабаш ҳар чӣ бештар аз шеър ёрӣ меҷӯяд ва муваффақ мегардад. Шеърҳо аз аввал то ба охир

чунин хусусиятро касб намуда, мазмуни ашъорро бо муҳтавои рисола вобаста месозанд. Нақши ашъор дар шарҳу эзоҳ, ақоиди ирфонӣ ва фалсафии муаллиф бозтоб ёфтааст. Оёту аҳодис, рамзу тамсил ва зарбулмасалу мақолҳо бо шарофати истифодаи пораҳои манзум дар равшану ҷолиб гардонидани мазмуни ирфонии рисола ва ё китоби «Тамҳидот»-и Айнулқузоти Ҳамадонӣ мусоидат кардааст.

Ҳамчунон ки қаблан ишора гашт, санъатҳои бадеӣ дар гуногунбаёнӣ ва хотирмон гардонидани ашъори орифона ва боло бурдани мақоми шеър дар осори насрии орифона хидмат карда, ба ин васила дар таҳкиму рушди адабиёти форсии тоҷикӣ дар асрҳои ёдшуда мусоидат кардааст.

Шайхи муътабар бо андешаҳои ҷолиби тасаввуфӣ дар мавриди мафҳумоти марҳалаҳои тасаввуф, ки дар китобаш зимни бобу фаслҳои алоҳида фароҳам овардааст, бештар аз ашъори орифона баҳраҷӯӣ намуда, ба гаронсангӣ ва гуногунрангии мазмуну муҳтавои рисолааш асос гузоштааст.

Чун солиқ аз интиҳо ва ибтидои вучуд ва адами амру наҳй, осмонҳо ва заминҳо замину аршу фарш, кулли мавҷудотро гузошт, аз ҳамаи офот мераҳад, вале ҳеч балое ба қавли Айнулқузот саъбтар аз вучуди солиқ нест, ки аз он бояд чун заҳр парҳез кард:

Моро хоҳӣ, тан ба ғамон андардеҳ,

Чун шефтагон сар ба ҷаҳон андардеҳ.

Дил пурхун кун, ба дидагон андардеҳ

В-он гаҳ зи раҳи ду дида ҷон андардеҳ [91, 13].

Айнулқузот дар иброи масъалаи ишқу ошиқӣ дар роҳи тариқат азхудгузаштагиро дар абёти боло васф кардааст, ки аз маҳорати хоси муаллифи ин мисраъҳо башорат медиҳад. Калимаи сохтаи “андардеҳ” порабайти фавқуззикрро ба назар ҷолиб ҷилва додааст. Қобили мулоҳиза

аст, ки дарди дили соликон тавассути ашъори орифона басо рангину дилпазир ва хотирмон ба зухур омадааст. Ин бесабаб нест, ки орифон ашъорро мавриди истифодаи аксари китобҳои мансури тасаввуфии он даврон қарор додаанд.

Қозии Ҳамадон роҳи ишқу ошиқиро дар озод будан аз ҳар маҳдудияте дониста, ифодаи забон ва баёни ӯ аз фаҳми омма таҷовуз намудааст. Дар ҷараёни фикр бо ҳаяҷон баён кардани мисраъҳо дар истифодаи санъати лафзии такрор ва хитоб бештар зоҳир гаштааст, ки ин хусусият аз оҳангноку пуртаъсир баён кардани мақсади муаллиф гувоҳӣ додааст. Вале муддаои ориф дар баёни матлабаш на сарфи сухан, балки ибрази амиқи ақоиди фалсафиву ирфонист, ки дар ашъор ифода кардааст. Яъне, дар порашеърҳои орифонаи осори мансури тасаввуфӣ манзур фақат зебову рангин ва пуртаъсир гардонидани калом нест, балки дунёи отифиеро дар худ таҷассум намудааст, ки сӯфиёро ба вачд меовард ва тасхир менамуд, онҳоро ба олами рӯҳ мекашонд ва ба Ҳақ мепайваست. Сайри рӯҳонии сӯфиён ба аҳли тариқат хос буда, садҳо китоби ирфонӣ гувоҳ бар инанд.

Айнулқузот дар оғози каломи ҷозибаноки хеш ҳуруфи нидоро дар ашъор ва ҷумалот дар мурочиа бо мухотаб оварда, аз мазмуни оёту аҳодис низ истифода кардааст:

Эй он ки ҳамеша дар ҷаҳон мепӯйӣ,
Ин саъй туро чӣ суд дорад, гӯйӣ?
Чизе ки ту ҷӯӣ нишони ӯйӣ,
Бо туст ҳаме, ту ҷои дигар ҷӯйӣ [91, 8].

Абёти мазкур мазмуни ҳадиси “Ҳар кӣ худро мешиносад, Худои худро мешиносад”- ро ифода намуда, бар зарбулмасали “Ҷӯянда ёбанда

аст” низ ишора дорад. Вале дар маҷмӯъ барои муфассал баён кардани ақидаи ирфонии шоир истифода гардидааст.

Мисраъҳои баъдӣ низ дар ҷозибанок баён кардани афкор ва муҳтавои муаллифони ашъори дар «Тамҳидот» истифодагардида ёрӣ намудаанд, ки аксари ифодаҳои он аз ашъори халқӣ ёрӣ медиҳанд:

Дар чашмам чеҳри чун нигори ту бимонд,
Бар рӯям ранги гӯшвори ту бимонд.
Ҳастим ба сар шуду хумори ту бимонд,
Хар рафту расан бибурду бори ту бимонд [117, pdf].

Айнулқузот бо муҳотаби “Эй азиз” баёнашро пурқувват ва робитаашро бо хонанда сидқан барқарор мекунад. Хонанда аз таъсири ин калом ва навозиши насри оҳангини ин нависандаи боистеъдод ва бомаҳорат шефтаву шайдо гардида, ба шунидани идомаи муҳтавои хитобкунанда мароқи бештар зоҳир мекунад:

Эй азиз! Мунозираи қолаб бин бо дил, ки қолаб бо дил чӣ мегӯяд.. Аз баҳри он ки қолаб чӣ донад, ки дилро чӣ афтодааст, ки бештар он аст, ки дил бар қолаб бипӯшонад ва дил қолабро чӣ ҷавоб медиҳад? Гӯш дор:

Эй дил ба чӣ заҳра хостӣ ёреро,
К-ӯ чун ту ҳалок кард бисёреро?
Дил гуфт, ки то шавам ҳаме яктое,
Ин хоستان аз баҳри чунин кореро [91, 15-16].

Ва чунон ки зикр гашт, бо шеър муҳтавои баёнашро ҳусни хотима мебахшад. Ҳамчунон дар ин ҷо низ фармуд:

«Муҳаррамони унси улӯҳият: орей аз авсофи башарӣ ва ораста бо авсофи улӯҳият бошанд..» ва бо шеър ин каломро ташреҳ намуд:

Дар ишқ ҳадиси Одаму Ҳавво нест,
 Эй ҳар кӣ зи одамист, ӯ аз мо нест.
 Моро гӯянд, к-ин сухан зебо нест,
 Хуршед на маҳрам аст, кас бино нест [91, 16].

Қозибай сухан ва қудрати сеҳри баёни соҳибқалам то он ҷо ғавр ва таҷовуз намудааст, ки ҳар хонанда ошиқи шеърҳои «Тамҳидот» мегардад, вобаста ба дарки мазмун ҳифзи он осон мегардад ва ҳамаи ин таъсирпазир аст. Дар оинаи шеър тобиши эстетикӣ эҷод намудан ва дар қолаби он ҷой намудани мазмуни баланди орифона аз шоҳкориҳои асарҳои мансури ирфони асрҳои ёдшуда маълумот дода, ҷойгоҳ, аҳаммият ва қимати назми орифонро дар арсаи адабиёт мушаххас намудааст. «Тамҳидот» аз ҷумлаи чунин осори тасаввуфӣ маҳсуб мегардад. Ҳам ашъор ва ҳам насри бонизомаш дар балеғу фасеҳ гардондани он ба кор рафтаанд, ки қимати баланди бадеиро соҳиб гаштаанд. Айнулқузот фармуд: Ошиқони ҳақиқӣ аз ӯ ҷуз ӯро нахостаанд ва дар ин роҳ фаноӣ худро дар бақои зоти ягонаи аҳадият дидаанд ва дур аз ҳадиси Одаму Ҳаво гаштаанд. Вале онҳое ки фаҳми ин маониро дарк насозанд, худ қудрати биниш надоштаву офтобро мастур мепиндоранд. Аз дарёи маънии порашеъри ирфонии қаблан дарҷшуда фақат қатраи маониро метавон ин ҷо баррасӣ намуд, то аз андозаи имкон фаро наравад.

Қозии Ҳамадон бар ин назар аст, ки агар амали мард ба яқин расад, «... يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَوَاتُ - Рӯзи қиёмат рӯзест, ки ивазу бадал карда шавад ин замин ба ғайри ин замин ва бадал карда шавад ин осмонҳо ба ғайри ин осмонҳо..» [10,14/148] бинад, завқи илму маорифи охират дар ӯ пайдо шавад. Аз шакл фориғ шуда, нафсаширо ба ранги дили ӯ мубаддал кунад. «ابداً انهم في الدنيا و قلوبهم في الآخرة» - танаш бо дунёву дилаш бо уқбо шавад». Яқини мард пас аз дунё аст, бинобар ин ба қавли ӯ илмуляқин пас

аз дунё рафтан нақд шуда, айнуляқинро дар оинаи дил бинад. Агар охират ҳам гузошта шавад, яъне пас аз берун шудан аз ҳар ду дунё ҳаққуляқин бошад, ки мартабаест бас азиму баланд, ки ҳама илм бо ҳаққуляқин мутахаййил бо ақли мухайял ва ё суратҳо ба воситаи оина бинад.

Дар дида раҳӣ зи ту хаёле бингошт,
 Дар дидани он хаёл умре бигзошт.
 Чун талъати хуршед аён сар бардошт,
 Дар дида ғалат намонду дар сар пиндошт [91, 17].

Ин гуна тасвирҳо ва содабаёнӣ ва истинботи афкор бо ақсоми оёт, аҳодис ва ашъор дар «Мирсод-ул-ибод»-и Шайх Начмуддини Розӣ ва «Кашф-ул-асрор» Рашидуддини Майбудӣ, «Авориш-ул-маориф»и ҳаким Суҳравардӣ ва ғ. дар иброз намудани ақидаҳои ирфонӣ ба назар мерасад, ки аз мавриди эътибор қарор доштан ва мақоми сазовор касб кардани порашеърҳои орифона дар адабиёти асрҳои XI-XIII шаҳодат додаанд.

Ҳамчуноне ки дар абёти мазкур ба назар расид, аксари пораҳои шеърӣ ва ё пораҳои манзуми мансур дар адабиёт бо маъноӣ маҷозӣ омадааст. Маҷоз, ки яке аз воситаҳои муҳимми каломӣ бадеист, ба мухтасарбаёнӣ оварда, барои беҳтар ва пурҷозӣба тасвир намудани муддаои шоиру нависанда имкон додааст. Асрҳои аср бо истифода аз забони халқ истифодаи маҷоз бештар шуда боиси рушду такомули забони адабӣ гардидааст. Маҷози мурсал, маҷози барҷаста ва зебо ва ё мунтахабест, ки маънии равону муҷаз ва сода дорад. Яке аз ин гуна маҷоз дар илми балоғати қадим зикри умум, иродаи хусус ва зикри хусус ва иродаи умум аст. Ин умумият ва хусусият аз хусус умумро мурод кардан аст.

Дар назарияи адабиёт зикри кул, иродаи ҷузъ ва зикри ҷузъ, иродаи кул бо номгӯи маҷозҳои ҷузъият, куллият эътироф шудаанд. Шаклҳои

гуногуни маънои маҷозӣ гирифтани калимаю таркибҳо дар тасовири бадеӣ мавҷуд аст, ки барои обуранги каломи бадеӣ ва тасовири тахайюл ва завқварзиҳои шоирона ба кор гирифта шуда, 25-30 навъи маҷози мурсал ба мушоҳидаи мунаққидони осори адабиёти классикӣ расидааст [44, 43-47].

Дар «Тамҳидот»-и Айнулқузоти Ҳамадонӣ барои ифодаи барҷаста ва мазмуни олии афкори ирфонӣ бештар маҷоз истифода гардида, зикри кул ва иродаи ҷузъ ва ё баръакс зикри ҷузъ ва иродаи кул ба кор рафтааст. Дар ифодаҳои маъноии назм ва насри оҳангини хеш аз санъатҳои бадеии ҳусни ташбеҳ, истиора, тамсил, киноя ва талмеҳ истифода кардааст. Аксари алфози ӯ дар мутуни тамҳид бо оҳанги мурочиъа ё хитоб сураат гирифта, барои ҷаззобу дилкаш ва пуртаъсир гардидани каломи сеҳрангезаш дар дили хонанда сабаб гаштааст: «Эй азиз! Аз сураи “Фотиҳа” агар ҳеҷ шароби таҳур нӯш кардӣ, аз дасти «وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا» мумкин бошад, ки бидонӣ, ки чӣ гуфтӣ! Пас аз он маст шавӣ; пас аз он ҳушёр гардӣ «إِيَّاكَ»-ро камари бандагӣ бандӣ ва аз ҳоли гузашта ёд орӣ; «إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ» ба гуфт дар ояд. Пас, тамаъ туро дар рабояд, ки рӯи ҷамолу фазл дида бошӣ. «اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ» бигӯй. Пас аз рафиқон, ки бо ту аз он шароб меҳӯранд, ёд дорӣ. Гӯйӣ, «صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ». Пас, маҳрумон ва маҳҷуронро бинӣ бар дар бимонда, чун халқ бар дару ту бар даруни хона нишаста, «غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ» бигӯй. Пас маълуми ту шуд, ки намоз бе сураи “Фотиҳа” дуруст набошад, ва “Фотиҳа” ин аст, ки шунидӣ. Чаро ба худ лоф занӣ, ки ман низ намоз мекунам?! Ҳайҳот! Ҳайҳот! Умри худ ба боди бегонагӣ бар мадеҳ. Ошноиро сохт бош:

Бифканданист, ҳар он чи бардоштаем,

Бистурданист, ҳар он чи бингоштаем.

Савдо будаст, ҳар он чи пиндоштаем,

Дардо, ки ба ишва умр бигзоштаем [91, 20,21].

Айнулқузот андешаҳои орифонаи худро бо ин ашъор дар мавриди шахсоне ки рӯ сӯйи қибла намоз мегузоранду аз маонии сураҳои хондаи хеш ғофиланд, хусусан, бе фаҳм кардани мазмуни сураи “Фотиҳа”, ки бе хондани он намоз дуруст намегардад, ишора намуда, дар чаҳор мисра аз тақлид кардану бо ишва гузарондани умрашон изҳори нигаронӣ кардааст. Айнулқузоти Ҳамадонӣ бо ибрози самимии ақидаҳои ирфониаш бо равандагони роҳи тариқат ва умуман хонандагони китобаш муроҷиати дилсӯзона кардааст. Хонандаро мухотаб қарор дода, аз хайр суҳбат ороस्ताаст; мавзӯе дар миён оварда, онро бо саҷъи дилпазиру ашъори камназир мураттаб намудааст. Саҳми ашъор ва насри манзум дар сайқал бахшидани андешаҳои орифона ва баёни хитоби рӯҳбаландкунандаи муаллиф баланду назаррас воқеъ гардидааст. Чунон ки Айнулқузот дар «Номаҳо» и хеш фармуд: «Қуръон дар парда аст ва ту номаҳрам, ҳаргиз то ҷони худ дар талаби ӯ набозӣ, ӯ худро бо ту нанмояд, зеро ки то хидмати ӯ накуни, чандин сол маҳрам нагардӣ... Ба чӣ кор ояд, ки ту ҳар рӯз хатме бикунӣ...Қуръон ҷамоли азал аст. Аввал дида талаб кун, он гаҳ тамаъ кун, ки Қуръон хонӣ, ё донӣ, ки аз « صُمْ بُكْمُ عُمِي فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ кару гунгу нобиноёнанд, пас онҳо барнамегарданд» [10, 2/18], ҳеч наёяд» [23, 131,138].

Ишқ дар тамҳиди шашуми Айнулқузот бо мухотабҳои саршор аз муҳаббат аз дили ошиқ бар самъи маъшуқ расида, бо ин ҳадиси мубораки Муҳаммади Мустафо(с) оғоз шудааст: « مَنْ عَشَقَ فَعَفَّ فَكُنَّ فَمَاتَ فَهُوَ شَهِيدٌ », ҳар кӣ ошиқ шавад ва он гоҳ ишқ пинҳон дорад ва бар ишқ бимирад, шаҳид бошад. Муаллифи «Тамҳидот» аз шӯри ишқ ба фарёд омадааст:

Корам андар ишқ мушкил мешавад,
Хонумонам дар сари дил мешавад.
Ҳар замон гӯям, ки бигрезам зи ишқ,
Ишқ пеш аз ман ба манзил мешавад [105, 22].

Чуноне ки аён аст, бе ашъори орифона ишқи Айнулқузот дар баён нокифоя ба назар мерасад. Ишқ ҳама касро фарзи роҳ аст. Ба ақидаи Айнулқузот кас чун ишқи Холиқ надорад, ишқи махлуқ муҳайё кунад, то қадри ин калимотро ҳосил кунад. Ишқ оташест, ки ҳар ҷо ки бошад, ҷуз ӯ рахти дигаре наниҳад, ҳар ҷо ки расад, сӯзад ва ба ранги худ гардонад. Ва ин ҳама дар либоси ашъор фароҳам омадааст:

Дар ишқ касе қадам ниҳад, к-аш ҷон нест,
 Бо ҷон будан ба ишқ дар сомон нест.
 Дармондаи ишқро аз он дармон нест,
 К-ангушт ба ҳар чӣ барниҳӣ, ишқ он нест [105, 22].

Ишқ аз он фарз аст, ки ба Худо расонад ва ба наздики толибон ҳар чӣ ба Худо расонад, фарз аст. Пас, орифи бузург Айнулқузот чунин хитоб мекунад: Эй азиз! Маҷнунсифатӣ бояд, ки аз номи Лайлиро шунидан ҷон бозӣ. Форигро аз ишқи Лайлӣ чӣ бок ва хабар!

Нодида ҳар он касе ки номи ту шунид,
 Дил номзади ту карду маҳри ту гузид.
 Ҳусну латофати ҷамоли ту бидид,
 Ҷон бар сари дил ниҳоду пеши ту кашид [105, 22].

Ба қавли ӯ вучуди ошиқ аз ишқ аст ва ҳаёти беишқ марг:

Рӯзе ду, ки андар ин ҷаҳонам зинда,
 Шармам бодо, агар ба ҷонам зинда.
 Он лаҳза шавам зинда, ки пешат мирам
 В-он дам мирам, ки бе ту монам зинда [105, 22].

Кош ҷаҳон ва ҷаҳониён ошиқ буванд, то ҳама зинда ва бодард бошанд:

Ошиқ шудан оини чу ман шайдоест,
 Ҳар кас, ки на ошиқ аст, ӯ худроест.
 Дар олами пир ҳар қучо барноест,
 Ошиқ бодо, ки ишқ худ савдоест [105, 23].

Шайх Наҷмуддин чунин мешуморад, ки аз ибтидои офариниш
 Худованди боломартаба ишқу дили инсонро бо ҳам пайваста офаридааст:

Мо ширу майи ишқи ту бо ҳам х(в)ардем,
 Бо ишқи ту дар туфулият хӯ кардем.
 Не, не, ғалатам, чӣ ҷои ин аст, ки мо
 Бо ишқи ту дар азал ба ҳам парвардем [105, 44].

Ва:

Ишқ аст, ки лаззати ҷавонӣ бибарад,
 Ишқ аст, ки айши ҷовидонӣ бибарад.
 Ишқ арчи оби зиндагонии дил аст,
 Лекин зи дил оби зиндагонӣ бибарад [105, 45].

Шайх Аттор низ ишқро мисли Шайх Наҷмуддин ташбеҳ ба оташ
 намуда, ақро чун дуди он ба қалам додаанд:

Ишқи ҷонон оташ асту ақл дуд,
 Ишқ ояд, даргурезад ақл зуд.
 Ақл дар савдои ишқ устод нест,
 Ишқ кори ақли модарзод нест [144,109].

Аллома Иқболи Лоҳурӣ дар гузаштан аз ақл ва даровехтане ба мавҷи
 ями ишқ чунин фармудааст:

Дар ҷаҳони дили мо даври қамар пайдо нест,
 Инқилобест, вале шому саҳар пайдо нест.
 Войи он қофила к-аз дунии ҳикмат мехост
 Раҳгузоре, ки дар ӯ ҳеч хатар пайдо нест.
 Бигзар аз ақлу даровез ба мавҷи ями ишқ,
 Ки дар он ҷӯши тунукмоя гуҳар пайдо нест.
 Он чи мақсуди таку този хаёли ману туст,
 Ҳаст дар дидаву монанди назар пайдо нест [96, 276].

Дар баробари он ки мафҳумҳои ирфонӣ дар осори орифон бо насри манзум ва ашъори орифона таҷассум меёфт, баёни баъзе мавзӯоти он аз нигоҳи шариат мамнуъ ва мастур буд. Дар баъзе мавзӯоти хос шарҳи ирфонии Айнулқузоти Ҳамадонӣ нафақат аз шеър истифода ба амал наомадааст, балки бо насри манзум ва дигар воситаҳои баён низ матлаб баён нагардидааст. Аз ҷумла Шайх Айнулқузоти Ҳамадонӣ дар боби “Ҳақиқати рӯҳ ва дил”, дар баёни маърифати нафс ва мукошифоти сӯфиён аз он дар мавзӯи “Рӯҳ” шурӯъи шарҳ накарданро аз кори оқилон шумурдааст. Шайх Начмуддини Розӣ низ дар «Мирсод-ул-ибод» ба қадри фаҳми мустамиён шарҳ додани рӯҳро эрод гирифтааст. Лекин тарҷумон мабно бар тартиби китоб шаммае аз суҳанони Шайх Айнулқузотро дар мавзӯи мазкур овардааст, ки аз олами ғайб будани рӯҳро таъкид карда, рӯҳи инсониро аз олами ғайб ва рӯҳи ҳайвониро ҷисми латиф, бардорандаи қувват ва ҳаракати онро аз дил маҳсуб намудааст. Миёни ин ҳар ду ро завқу унс монанди муҳаббати Одам (а) ва Ҳавво доништааст. Ин мазмун хеле ҷолибу мароқангез аст. Лекин бо шарҳу баёни ба ҳади таҳаммули эътиқоди авом ин мавзӯро ташреҳ намуда, бо ашъори ирфонии Абӯалии Даққоқ латофату иззати ҷонро чунин баён кардааст:

Шаҳру ватани ҷон зи ҷаҳон берун аст
 В-аз ҳар чӣ масал занӣ, аз он берун аст.
 Ин рози нухуфта аз ниҳон берун аст,
 Яъне ки Худо аз ду ҷаҳон берун аст.
 Ҷонҳо зи Ҳақ асту Ҳақ зи ҷон берун аст,
 Он бо нуқат асту нуқта з-он берун аст [91, 33].

Дар идомаи шарҳ аз ашъори Шайх Абӯсаиди Абулхайр дар ин мавзӯ мисол фармудааст:

Эй дарего рӯҳи қудсӣ, к-аз ҳама пӯшида аст,
 Пас, кӣ дида рӯйи ӯю номи ӯ кӣ бишнидааст?
 Ҳар кӣ бинад, дар замон аз ҳусни ӯ кофир шавад,
 Эй дарего, к-ин шариат гуфти мо бибридааст.
 Кавну кон барҳам зану аз худ бурун шав, то расӣ,
 К-инчунин ҷоне Худо аз ду ҷаҳон бигзидааст [ҳамон ҷо].

Чунон ки изҳор гашт, шарҳи “рӯҳ” тибқи ояти «وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ فَقُلِ» Чунон ки изҳор гашт, шарҳи “рӯҳ” тибқи ояти «وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ فَقُلِ –الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي. фармони парвардигори ман аст» [10, 17/85] номумкин буда, аҳли тафсир ва ирфон аз изҳор кардани шарҳи он парҳез намудаанд. Ашъори боло дар эътироф намудани ин афкор дар мавқеи хеш ба кор рафтааст. Матлаби муаллифи ашъор бо талаққии мазмун бо баёни возеҳ сареҳан баён гашта, барои ҷалб намудани хонанда ба ин масъала равона гаштааст. Ҷолиби диққат он аст, ки ҳар чӣ хуфя бошад, мароқи инсон дар он бештар зоҳир мегардад. Бо мутолиаи ашъори ирфонии боло ҷойгоҳу нақши порашеърҳои ирфонӣ дар таҷаммули рамзу баён ва ифодаи маъниҳои бориқ равшан муайян гардидааст. Яъне ҳар ашъоре ки бо латофату назокат дар тақмили осори ирфонӣ хидмат кардааст, аз ҷойгоҳи баланди

ашъор дар ифодаи мазмуни олий ва боҳимату устувор гардонидани қимати бадеии осори ирфонӣ дар адабиёти форсии тоҷикӣ шаҳодат додааст.

Ҳамчунин, муҳаққиқон бар ин назаранд, ки гароиш ба тасаввуф ва ирфон бо афкори таълимӣ ва омӯзиши динӣ дар тарбияи мардум сахми басазо дошта, мабно бар адёни машҳур чун яҳудият, масеҳият ва хусусан исломи муқаддас шакли наवे гирифта, дар асрҳои V-VII ҳ.қ. ба авҷи хеш расидааст. Ирфони исломӣ тадриҷан, шаклу густариши наवे бунёд ниҳода, чун ҷараёни муҳимми исломӣ на танҳо бо ҳифзи шариати ислом ва ғанои мафҳумҳои динӣ, балки бар адабиёти форсии тоҷикӣ низ таъсири бузурге доштааст, ки истифодаи санъатҳои лафзӣ маънавӣ бо мабноси ҳилоли назму наср дар он аз аҳаммияти хос бархурдор аст.

Худ Айнулқузоти Ҳамадонӣ дар «Тамҳидот» оид ба шеър чунин фармудааст:

«Чавонмардо!

Ин шеърро чун оина медон; охир донӣ, ки оинаро нест сурате дар худ.

Аммо ҳар кӣ ниғаҳ кунад, сурати худ тавонад дидан. Ҳамчунин медон ки шеърро дар худ ҳеҷ маъно нест.

Аммо ҳар кас аз ӯ он тавонад дидан, ки нақди рӯзгор ва камоли кор ӯст.

Ва агар гӯӣ «шеърро маънӣ он аст, ки сарояндааш хост ва ва дигарон маънии дигар вазъ мекунанд аз худ», ин ҳамчунон аст, ки кас гӯяд «сурати оина, сурати рӯи сайқалиест, ки аввал он сурат намуда ва» ин маъниро таҳқиқ кун ва рамузе ҳаст, ки агар дар шарҳи он овезам, аз мақсуд бозмонам» [23, 216].

Ашъор дар «Тамҳидот» ҷойгоҳи бамавқеъро доро гашта, барои ифодаи мафҳумҳои зиёд, чунон ки иқтибос аён намуд, аксари мазомини ишқии ақидаҳои ирфонии муаллифро фаро гирифтааст. Бино ба ақидаи Қозии Ҳамадон, орифи бузург, фақеҳи машҳур, шоири моҳир Айнулқузоти

Ҳамадонӣ ишқ асли мавҷудияти дил ва рӯҳи инсон буда, ақл дар ӯ корбар намешавад. Ин латифаи нозуки ирфониро дар «Мирсод-ул-ибод» низ Шайх Начмуддин бо фароварди абёти ирфонӣ эътироф намудааст. Ишқе ки муаллифони абёти мазкур иброз кардаанд, маҷоз набуда, балки оташи сӯзонест, муҳаббати абадзинда ва пояндаро дар дил фурузон намуда, ягонагӣ эҷод мекунад, фано ва бақо табдил намуда, саодати бесарҳад ва биҳишти беканор, зери дарахтони сарсабзи ҷаннат, наҳрҳои ҷориро якҷо бо ҷамоли маъшуқи асли фароҳам мекунад.

«Тамҳидот»-и Айнулқузот бо ироаи матнҳои бонизоми насри мусаччаъ ва ашъори баландмазмун мавриди истифодаи аксари соликон, балки теъдоди зиёди хонандагони осори ирфонӣ гаштааст. Ин китоби даст ба дасти орифон аз ҳақиқати маслаки тасаввуф хабар дода, кулли инсонҳоро ба риояи ахлоқи дуруст, такомули фикрӣ, рушди ақлӣ, контроли нафс, ҷаҳонбинии воқеӣ, худшиносиву ҷаҳоншиносӣ ва дар ниҳояти камоли инсонӣ ба шинохти Худованд мерасонад. Ин дунё масканест, ободӣ ва сохтан мебояд ва ин ҷисм маҳзанест, озодӣ ва омӯхтан мебояд ва он хазина дил аст, зеро ки рӯҳро маскан аст ва рӯҳ ҷовидона аст, зеро «Бигӯ: Рӯҳ аз Парвардгори ман аст» [10, 17/85] қурбияти ҳар рӯҳе дар равшанӣ ва равшанӣ дар илм ва илм бузург аст, агар бузургиро ифода кунад ва Аллоҳ бузург аст. На ҳар басирате қудрату товони дидани бузургиҳои ӯро дорад. Чун Мӯсои калим тавоноӣ он назарро надошт, кӯҳи Тур низ натавонист. Ҷуз чашми ҳақбин ва дили салим бо иродаи сангин таҳаммул ва кироӣ онро надорад. Аммо чун мӯре ки бар пой кабутар часпида, қасди хонаи Худо кунад, равандагони тариқатро роҳҳои дуродури масофа бо қатъи манозил бо сайри рӯҳонӣ муяссар шавад. Умедворон ба қуллаи умед бо заҳмат ва кӯшиши сангин мерасанд, зеро ҳадафмандӣ ва ниятҳои хайри равандаи ҳар роҳ аз омилони ҳамон роҳ мансуб мешаванд. Ин ва монанди ин нуктаҳои олимазмунро зери румузи ашъори орифона дар осори мансури ирфонии адабиёти форсии тоҷикии асрҳои XI-XIII

метавон мушоҳида намуд. Пас, аз ин мулоҳизаҳо ба ин натиҷа метавон расид, ки ҷойгоҳи ашъор ва ё пораҳои манзум дар рисолаҳо барои бедор намудани завқи эстетикӣи хонандагон шавқовартару марғубтар ҷилва додани муҳтавои мавзӯӣ, мукаммал намудани мазмуни рисолаҳо ва хулосаи мантиқӣи муаллифон баланд ва қобили таваҷҷуҳ аст.

2.3. Шеър дар «кашф-ул-асрор»-и рашидуддини

Майбудӣ

Қуръони карим дар ҷаҳони маънавии мусулмонон ва таълимоти сӯфия ҷойгоҳи азимеро ишғол намуда, дар ташаккул ва таҳаввули ирфони исломӣ саҳми асосӣ дорад. Сӯфияро падидаи исломӣ дониста, дар мавзӯи тасаввуфи исломӣ таҳқиқоти махсус анҷом дода, дар асоси он Қуръону суннатро оғози тасаввуф маҳсуб кардаанд [137, 13,22].

Абулфазл Рашидуддин ибни Саид Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Маҳмуди Майбудӣ муаллифи «Кашф-ул-асрор», тафсири Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ дар қарни шашуми ҳиҷрии қамарӣ ҳаёту фаъолият намудааст. Вобаста ба шароити таърихӣ, торумори муғулон, вазъи нохуби иҷтимоӣ аз рӯзгору осори Рашидуддини Майбудӣ мутаассифона, маълумоти каме боқӣ мондааст, ки қаблан аз бозёфти муҳаққиқон зикр намудем. Тафсири «Кашф-ул-асрор ва ваъдатулабзор» аз беҳтарин ва қадимтарин тафсири форсӣ буда, соли 1120 ба навиштани он иқдом намудаанд. «Кашф-ул-асрор» бо номи тафсири Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ низ шӯҳрат дошта, ба сабаби нотамои мондан ба дасти шогирди ӯ Рашидуддини Майбудӣ ба такмил ва анҷом расидааст. Чунон ки аз муқаддимаи тафсир маълум аст, «Кашф-ул-асрор» шарҳе бар тафсири мураттабкардаи Хоҷа Абдуллоҳи Ансорист, ки Рашидуддин аз устодаш дар чанд маворид бо исми “Пири тариқат”, “Олами тариқат”, “Пири тариқат”, “Шайхулислом Ансорӣ” ёд кардааст. Рашидуддин бо пайравӣ аз устодаш дар шеваи нигориши китоби «Кашф-ул-асрор» насри оҳангин, муқоффо, мавзун, мусачҷаъро дунбол намуда, бо пораҳои шеърии дилпазиру рӯҳнавоз таҷаллии ирфонӣ бахшидааст.

Рашидуддини Майбудӣ дар тафсири кулли Қуръон (114 Сура) ҳар як ояти онро аввал ба форсӣ як-як тарҷума карда, сипас чун дигар муфасссирон ба тафсири ҳамин оят ва маротибаи сеум тафсирро ба шеваи

сӯфиён мепардозад. Маҳз дар тафсири шеваи сӯфиён маҳорати нависандагии Рашидуддини Майбудӣ маълуму ошкор мегардад. Насри муқаффо, каломи дилрабо, тафсири мучалло, ҳамрозу ҳамроҳ бо аҳодиси Муҳаммади Мустафо (с) ашъори зебо ва сайди маъниҳо дар фаҳму кашфи асрори ин тафсири мӯътабари ирфонии Қуръон мадад кардаанд.

Бубинӣ бениқоб он гаҳ ҷамоли чехраи Қуръон,
Чу Қуръон зикр бинмояд, забони зикр гӯё кун [97, 65].

Ашъор ҳамчунин дар қолаби байт, рубой, дубайтӣ, қитъа ороста бо санъатҳои муштаракӣ лафзӣю маънавӣ дар риштаи тасвири муаллифони «Кашф-ул-асрор» даромада, дар такмил намудани ҳусни тасвири баён мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Пас аз насри муқаффо ин мисраъҳо дар зимни тафсири ирфонии ояти нахустини Қуръони карим: «بسم الله الرحمن الرحيم - Ба номи Худованди бахшандаву меҳрубон» [10,1/1] пешкаши ошиқони каломи Худованд гаштааст:

Эй пешрав аз ҳар чӣ ба хубист, ҷалолат,
Эй дур шуда офати нуқсон зи камолат,
Зӯҳра ба нишот ояд, чун ёфт самоъат,
Хуршед ба рашк ояд, чун ёфт ҷамолат...[97, 19].

Дар тафсир бо мухотаб ва нидои “Эй” шурӯъ намудани мисраъҳо, корбурди санъати радиф ва васфи олидараҷаи тасхиркунандаи азҳон, ҷалолу камолу ҷамоли Аллоҳи беҳамторо дар ин пораи ашъори орифона метавон ба мулоҳиза гирифт. Ашъорро дар фуруварди каломи мавзун ҳамчун зубдаи афкори муаллиф метавон ба қалам зад.

Агар барри ӯ набуд, раҳеро чӣ ҷои таъбияи сирри ӯ буд?
 Обу гилро захираи меҳри ту кай будӣ, агар
 Ҳам ба лутфи худ накардӣ дар азалшон ихтиёр?
 Меҳри зоти туст, Илоҳӣ дӯстонро эътиқод,
 Ёди васли туст, ё Раб, ғамгинонро ғамгусор [97, 19].

Муаллиф бо тасвирҳои ҷозиб бар ин назар аст, ки роҳеро чӣ ҷои манзил аст, агар пайғоми номи Аллоҳ набошад, кори роҳ мушкил аст, агар афву карамаш дар ақба набошад, агар дар бихишт дидори дилафрӯзаш набошад, дарвешро хушҳолии дил ба чӣ бошад? Аз забони устодаш бо исми “Яке аз пирони тариқат” чунин каломи оҳангини рӯҳнавоз овардааст: «Илоҳӣ! Ба нишони ту бинандагонем, ба шинохти ту зиндагонем, ба номи ту ободонем, бо ёди ту шодонем, ба ёфти ту нозонем, масти меҳр аз ҷоми ту моем, сайди ишқ дар доми ту моем» [18, 19].

Ин насри оҳангин ба мисли шеърест, ки бо мавҷи саршори меҳру муҳаббат манзили дилҳои ташна аз ишқи Худоро сероб гардондааст. Ҳамчунин мисраъҳои зер ҳам шабоҳат бар ин қазоват аст:

Занҷири муанбари ту доми дили мост,
 Анбар зи насими ту ғуломи дили мост.
 Дар ишқи ту чун хутба ба номи дили мост,
 Гӯй ки ҳама ҷаҳон ба коми дили мост.

Яъне исм аз саммат гирифта ва саммат доғ аст ва гӯяндаи “Бисмиллоҳ” дорандаи он рақам ва нишонкардаи он доғ аст [97, 23].

Аз забони устодаш Шайх Рашидуддини Майбудӣ дар тафсири сураи “Фотиҳа” чунин нигоштааст: Пири тариқат гуфт: фардо дар мавқеъияти ҳисоб маро навое ва суҳанро ҷое бошад, гӯям: аз се чизе ки дорам, дар яке нигоҳ кун: аввал суҷуде, ки ҳаргиз ҷуз туро аз дил нахостааст, дигар

тасдиқе, ки ҳар чӣ гуфтӣ, гуфтам рост аст. Дигар чун боди карам бархостааст, дилу қон ҷуз ту касе нахостааст.

Ҷуз хидмати рӯи ту надорам ҳавасе,
Ман бе ту нахоҳам, ки барорам нафасе [97, 23].

Чунон ки аз иқтибоси «Кашф-ул-асрор» аён гашт, нигориши матнҳои тафсир бо ифодаҳои забонӣ ва санъатҳои бадеӣ ҷолибу рангин ба назар расидааст. Хусусан, артикли номуайянии –е дар тасвири Шайх Рашидуддин, дар матн ва ашъори боло боиси ҷаззобияти калом гаштааст. Ба ин васила муаллифони ашъор дар такмили осор ва ё шеърӣ шоирони ориф дар ироаи мазмуни осори мансури ирфонӣ ба кор гирифта шудаанд.

Ҷумалоти кӯтоҳи фарозмаънӣ дар шарҳи тафсир ҳамроҳ бо ашъори ошиқонаи табъоро пайванди силсиларозҳои Қуръониро муташаккил намуда, ниҳоятан ошиқони румузи каломи Раббониро гӯшнавозу дилрабо афтодааст; бо пардабардорӣ аз олами маонӣ собит намудааст, ки дарки ваҳй, фаҳмидани каломи Худованд саҳлу осон нест ва кашфи рамзи тафсир аз масоили калидии муфассирони ориф будааст. Ҳамчунон ки Шайх дар ин бора фармудааст: «Дар саҳифаи дӯстӣ нақши хатте ҳаст, ки ҷуз ошиқон тарҷумаи он нахонанд, дар хилватхонаи дӯстӣ миёни дӯстон розест, ки ҷуз орифон... надонанд, дар нигорхонаи дӯстӣ ранге аст аз берангӣ, ки ҷуз валиён аз бечашмӣ набинанд:

Ҷамоли чехраи қонон агар хоҳӣ, ки бинӣ ту,
Ду чашми сар-т, нобинову чашми ақл бино кун» [97, 33].

Ашъори болоӣ ва ҷойгоҳи он дар ифода намудани муҳтавои муфассир дар тафсири сураи “Фотиҳа” истифода гашта, бар он ишора дорад, ки фаҳмидани тафсир на бо дидани чашми сар, балки бо дидани

чаши ақл муяссар гардад. Ҳар хонандае ба дарки маонии Қуръон фаҳм накунад ва дар фаҳми дани оёти қуръонӣ тадаббур бояд кард.

Муаллифи «Кашф-ул-асрор» дар фароварди тафсири сураи “Фотиҳа”- “Мафотех-ул-чаннат” чунин назар дорад, ки дарҳои биҳишт ҳаштто ва кушодани он дарҳо бо қисмҳои улуми муайяни қуръонӣ муайян аст, то он ҳашт қисмро таҳсил накуни ва бо он муътақид нашавӣ, дарҳои он бар ту кушода намешавад. Сураи “Фотиҳа” ҳамчун дарҳои биҳишт бар ҳашт қисм шомил аст. Ҳар кас ки ин сураро бо ихлос хонад, дари ҳашт биҳишт бар вай боз мегаштааст. Ин афкори ғавқуззикрро дар ҷумлаи зебои насри мусаллаҳ чунин хулоса намудааст: Имрӯз биҳишти ирфон ва фардо биҳишти ризвон дар ҷавори Раҳмон [97, 25].

Рашидуддин алифро аз миёни ҳуруфи Қуръон бо забони рамзи устодаш Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ аз ҳарфҳои маъруф шумурда ночаспандагӣ, ростӣ, иллатнопазирӣ ва ҷой нағрифтани дигар ҳуруфро дар ҷои алиф ва пайдо будани мақоми ҳар ҳарфиро дар Лавҳ ва ботил будани дугонагиро васф намудааст. Қудрати насри равон ва ё манзум дар навиштаҳои зебои ин матни муаллиф равшан намоён гардидааст. Ҷойгоҳ ва аҳамияти ашъори орифона ва насри манзум дар осори ирфонӣ, хусусан дар тафсири форсии Қуръони карим бо шаҳодат бо иқтибосоти мазкур боз ҳам равшантару марғубтар ифода шудааст. Ҳамчунон ки фармуд: «Ҳар ҳарфиро чароғе афрӯхта аз нури аъзам аст, офтобест аз машриқи ҳақиқат толеъ гашта ва бо осмони ғайрат тараққӣ гирифта, ҳар чӣ сифоти халқ аст ва кудуроти башар ҳиҷоби он нур аст ва то ҳиҷоб барҷост, ёфтани онро тамаъ доштан хатост:

Арӯси ҳазрати Қуръон ниқоб он гаҳ барандозад,

Ки дорулмулки имонро муҷаррад ёбад аз ғавғо» [97, 34].

Пардабардорӣ аз рамзҳои ояҳои Қуръонӣ бо тазаққури тафсири ва шарҳи маъноҳои жарф зери мафҳуми ирфон ва насри оҳангин ва ашъори дилпазир дар фаҳми маъноҳои бориқ ба зеҳни хонанда кумак намуда, дар тафҳум ва дарки вазифаи инсонӣ бетаъсир намондаанд. Дар ояи «... و من الناس من يقول امنا بالله Худо..»[10, 2/8] гуфта шудааст, ки ин қиссаи мунофиқон аст ва сирри ниҳоқи онҳо аз ду ваҷҳ ба шарафи Мустафо(с) бозмегардад, яке аз рӯи ғайрат, дигаре аз рӯи раҳмат. Мустафо, ки маҳбуби Ҳақ буд, ҷамолу камоли ўро ҳадди фаҳм набуд ва Худованд ўро дар пардаи исмати худ гирифт, ниҳоқи мунофиқон ниқоби ҷамолу вай сохт ва аз оламиён дар ҳиҷоб шуда, касе ўро шинохт, ҳамчунон ки худ шинохт, дигаронро нанамуд...[97, 45].

Порашеърҳои ирфонӣ, насри мусавҷҷаъ, каломии муқоффо ва ё насри оҳангин дар мизони маҳорати суҳансанҷии муфасссир рӯиҳамрафта бо пайгирии санъатҳои лафзӣ маънавӣ дар баёни матолиб ва ё ташреҳи мафҳумҳои қуръонӣ дар ниҳояти салиқаи суҳансанҷии муаллиф бамавҷеъ ва устодона ба қор рафтааст. Ҳар хонандаи ошно ба мазмуни оёти қуръонӣ ба каломии навозишқору сеҳромез ва гуворову гуҳарбори Шайх Рашидуддини Майбӯдӣ маҳмуру масрур гардида, истеъдоди нотакрори ўро шоистаи таҳсин медонад.

Ҳамчунон ки Шафеъии Кадканӣ фармудааст: «Дар балоғати сӯфия, дар шеърҳои ноби эшон, чӣ манзум ва чӣ мансур, ҷамолшиносӣ шикастани урфу одатҳои забонист, чи дар доираи усули мусиқӣ ва чи дар доираи маъноӣ» [111, 427], насри манзуму пораҳои ашъори рисолаҳои ирфонӣ маҷмуан мазҳари таҷаллии эҳсос ва авотифи дарун ва забони рамзу роз маҳсуб гардидаанд. Ба ин иборат метавон гуфт, ки шеърҳои ирфон аз илҳомии шоирони ошиқ ва орифони шоир сарчашма гирифта, тадриҷан бо таъсири мутақобила ба шакли шеъри орифона табдил ёфтааст.

Баёноти мазкур шоҳид бар онанд, ки усули баёни ин осор бо тамоми вижагиҳо таваҷҷуҳи аҳли таҳқиқро ба хеш кашидааст. Хитобҳо ва муноҷотҳои ошиқонааш ба авҷи латофат расида, дар пардаи бадеияту рамзу истиора завқовару марғуб ба ҷилва омадааст.

Чунон ки маълум гашт, чашандагони рози маънӣ аз румузи сухани сачъ ва ашъори намакини осори сӯфиёна, бахусус дар тафсири оёт сареҳан метавон гуфт, хушкӯму хушҳол мегарданд, лаззат мебаранд. Ба қавли имом Муҳаммади Ғаззоли мунтаҳои ҳар роҳе расидан ба саодат ва саодат дар лаззат аз он аст. Лаззат дар дил қавӣ аст ва лаззати дил дар дониш аст. Замину осмон канора дорад, вале бихишти донандагон ва ё олимони канора надорад. Ашъор ва осори ирфонӣ зери мафҳуми хеш донаҳои марвориди маъниро ҳамчун гавҳари зери дарё фуру нишондаанд, на ҳар хирасар, балки ғаввосони соҳибтаҷриба ва ҷӯяндагони болаёқат онро дарёб мекунанд.

Дар насри манзум Шайх Рашидуддини Майбудӣ бо пай дар пай ба кор бурдани калимаҳои ҳамқофия ва ҳамвазн ҳусну маъноӣ онро изофатан такмил намуда, асари худро боз ҳам зинату тавозун бахшидааст: «Он марди аввал аз ғофилон аст, зинату осоиши вай молу фарзандон аст ва ин марди дигар аз орифон аст, зинат ва ороиши вай имрӯз имон ва яқин ва фардо наъими ҷовидон аст. Ин мазмунро дар тафсири ирфонии каломии Худованд [10,18/46] истифода намудааст.

Ё худ дар ин раванд истифода кардани санъати нидо каломии ирфониашро ҷолиби диққат гардонидааст: «Шабӣ меъроҷ чун Саййид (с) хост, ки бозгардад, гуфтанд: Эй Саййид! Саломӣ мо ба касоне расон, ки эшон дилҳо аз зинати дунё ва сӯҳбати халқ бипардохтаанд, ёди марғ қаноати бақувват ва сӯҳбати бо дарвешон ихтиёр кардаанд, яъне Билолу Салмон ва Хабобу Аммор ва Бӯзару Суҳайб ва Абдуллоҳи Масъуд ва амсоли эшон, ҷавонмардоне ки зоҳири эшон ба ҳурмат ва хидмат ораста ва ботини эшон ба насими ризо муътабар гардонида, дидашон кӯҳли

таҷаллӣ ёфта, ҷуз ба ибрат нангаранд ва ҷуз оёту риёёти қудрат набинанд, гӯши эшон ва забони эшон банди ҳурмат ба ҳукми шариат барниҳода, то ҷуз ҳақ ва ҳикмат нашнавад ва ҷуз ростӣ ва дӯстӣ нагӯянд, дасту пой эшон банди исмату ризоят баста, то нишасту хост ва рафту хосту эшон ҷуз бар вақфи фармон набувад...номи Худованд мӯниси эшон, зикри Худованд пешаи эшон ва ризои Худованд қиблаи эшон аст» [97, 1720-1721].

Ҳамчунин дар матни ирфонии мазкур калимаҳои ҳамқофияи “зинат”, “сӯҳбат”, “қаноат”, “ҳурмат”, “хидмат”, “қудрат”, “шариат”, “исмат”, “ризоят” мазмуну муҳтавои матнҳои ирфониро мукамал ва музайян намудааст.

Ё дар ҷои дигар: «..биҳишти эшон нақд аст ва роҳати эшон дар дард аст...агар як зарра аз он дарду андӯх, ки дар дилҳои сиддиқону орифон аст, бар кулли коинот ошкор гардад, аҳли офариниш аз нишоти он зарра айна тараб шаванд, хористон ҳама бўстон гардад...» [97, Ҷ.5, 207], калимаҳои эшон, сиддиқон, орифон, хористон, бўстон бо қофияҳои шабеҳ ҳусни каломии орифро дучанд карда, онро ба ин восита ба самъи шунаванда басо гуворову фораи гардонидаанд.

Оёти қуръонӣ бо тафсири форсӣ, хусусан дар баҳши дувуми севуми муфассир асосан бо санъатҳои лафзӣ маънавӣ; ба кор гирифтани низомии каломот, ҳамнавьӣ, тавозун, таҳайюли эҷодии сӯфӣ Рашидуддин ва устои азизаш, Пири тариқат Хоҷа Абдуллоҳи Ансориро бозтоб намудааст. Азбаски устоду шогирд, бо фароғии илмҳои шаръӣ ва расидан ба илми ладунӣ қодир гашта буданд, таҳайюли эшон на шоирона, балки фаротар аз он бо тақозои таъби олами улии эшон марбут буд. Агар чунин намебуд, шарҳи тафсир бо он номумкин мегашт.

«و بَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ» - Ва башорат деҳ касонеро, ки имон оварданд» [10, 2/25] ҳар кӣ имрӯз дар майдони хидмат аст, башораташ бод, ки фардо дар маҷмаъи рӯҳу райҳон аст ва на ҳар кӣ ба биҳишти ризвон, ба каромати рӯҳу райҳон расид. Ба ақидаи Рашидуддин

рӯҳу райҳон қиблаи ҷони муҳиббон, биҳишти иллийин Доруссалом, тӯҳфаи ошиқон буда, посдорандаи ҳаракати он расанда бар биҳишти ризвон, посдори анфос расанда ба рӯҳу райҳон аст ва бо забон шарҳи он рӯҳу райҳон натавон кард. Фазли Илоҳӣ аз олами ғайб чун бод дарояд, аз он меғ ва борон ояд. Он борони лутф ва аз он сели меҳр падида орад:

Селе бояд, ки ҳар ду олам бибарад,
То низ касе ғамони олам нах(в)арад [97, 66].

Ин ашъори истифодагашта ҳамчунин кулли ашъоре ки муфассир дар идомаи шарҳи оёт овардааст, бори гарони маъниро бар дӯш дошта, дар дилҳои хонандагон ҷой гирифтаанд. То он ҷо аксари абёт дилпазиру хотирмонанд, ки дар чанд ҷои рисолаҳо такрор ба такрор истифода гардидаанд. Баъзеи онҳо, балки қисми зиёди онҳоро берун аз рисолаҳо низ меҳонанду месароянд.

Пас, ин ашъор ва ё насри мавзунӣ дар «Кашф-ул-асрор»-и Рашидуддини Майбудӣ бақоррафта аз эҷодиёти шоирони ориф ва ё аҳли тасаввуф аст, ки бо сайри рӯҳонии хеш дар роҳи тариқат бо онҳо дастёб гаштаанд.

Шореҳи «Кашф-ул-асрор» чун сӯфии баркамол ва донандаву қошифи асрор дар шарҳу тафсири оёти қуръонӣ бо зубдаи афкор таҷаллии ақвол намуда, рӯйҳамрафта бо ибросу ифодаи дилоро ва шавқу сурури ҳиссиёти ғолиб рӯҷӯ ба ашъор, маҳорати эҷодно музайян кардааст, ки ҳар хонандаеро таъсир мекунад. Маҳз таъсири каломӣ сеҳрангезу ҷолиби ин мутафаккирон Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ ва Шайх Рашидуддини Майбудӣ дар ҳамин будааст, ки бе истифода аз ашъори ишқиву ирфонӣ ба ниҳояти муддао дар ифодаи суҳан ба ҳадаф расиданҳо номумкин будааст, зеро ашъоре ки дар он истифода гаштааст, бо падидаҳои айнӣ ва тасовири моҳирона дар муҳотаб таносуб ва равобити самимона барқарор

намудаанд, ки аз маҳорати баланди шоирии муаллифони «Кашф-ул-асрор» гувоҳӣ медиҳанд.

Ишқат ба дари ман омаду дар дар зад,
Дар боз накардам, оташ андар дарзад [97, 90].

Пораҳои шеърӣ мутобиқи вазъи ҳол аст, аз аҳаммияти болое бархурдор аст. Хусусан, вақте ки нависанда баъд аз насри мавзунӣ дар матн бо санъати балеғ истифодакардааш бо абёти ишқӣ хулосаи матлаб мекунад: Ин муроҷиат ба Одам аст, ки чун қадам бар кӯи ишқ ниҳодӣ, аз биҳишт берун шав, ошиқони дардкашидаро ба роҳати Доруссалом кор нест, ҳалқи ошиқон дар ҳалқаи доми бало бод. Зеро чун муқтазои ишқ ба дари синаи Одам омад, ки “Эй Одам ҷамоли маънӣ кашф карданд ва ту ба неъматдории ислом мондӣ! Одам ҷамоли бениҳоят дид, ҷамоли ҳашт биҳишт дар пеши вай ночиз буд ва ҳиммати бузурги вай домани вай гирифт, ки агар ишқ бохтан хоҳӣ ба чуз ин даргаҳ нахоҳӣ бохт:

Гар лобуди ҷон ба ишқ бояд парвард,
Боре ғами ишқи чун тӯе бояд х(в)ард [97, 90].

Ашъори истифодашуда бар шарҳу тафсир нафақат мазмуни алоҳида, балки бо изҳороти қаблан баёнгашта ҳамнаво буда, бунёди онро ташкил намудааст. Истифодаи ашъор дар матнҳо ва ё шарҳи оёт барои ба фаҳми хонанда наздик кардани мазмуни он хидмат карда, баҳри хубтар далолат намудани муддаои нависанда кумак намудааст. Масалан, дар тафсири севуми ояти «*فتلقى آدم من ربه كلمات فتاب عليه انه هو التواب الرحيم*...Пас, фаро гирифт Одам (а) аз парвардигори худ сухане чанд ва бозгашт Худо ба меҳрубонӣ бар вай. Ҳамоно ӯст бозгардонандаву меҳрубон» [10, 2/36]. Рашидуддин дар талқини калимот аз ҷониби Раббулоламин ба Одам (а) сарбаста гуфта,

тафсил берун надод, то асрори дӯстӣ фош нагардад ва бар ӯ гуфт, ки эй Одам нигар, то аҳди мо фаромӯш накунӣ ва дигаре бар мо интиҳоб накунӣ. Одам ба забони ҳол мегӯяд:

Дилам к-ӯ бо ту ҳамраҳ асту ҳамбар,
Чӣ гуна меҳр бандад ҷои дигар?
Диле, к-ӯро ту ҳам ҷониву ҳам ҳуш,
Аз он дил чун шавад ёдат фаромӯш? [97, 91].

Воситаи дигари марғуби тасвири каломи Шайх Рашидуддин, ҳамчунон ки ишора гашт, пурсиш аст. Истифода аз ин навъи санъати суҳан низ аз маҳорати суҳансанҷии Шайх хабар додааст. Шеърҳои худӣ муаллиф ва ё дигар шоирон, ки дар тафсир истифода гардидааст, оҳанги дилкаш дорад, боназокаст аст, ашъори мардумиро ба хотир меорад. Аз ин рӯ қолаби рубоӣ ва дубайтӣ, ки ҳамчун жанрҳои машҳури эҷодиёти халқӣ эътироф гардидаанд, дар тафсири ёдшуда бештар мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Чое ки меҳр асту ишқ аст, муҳаббат асту дил аст, ҷон асту рӯҳ аст, наметавон афкор ва ё падидаеро бе ашъор ба чое мунтақил намудан, то дар дили муҳотаб маъво бигирад ва онро ошёнӣ меҳру муҳаббат ва ё ҳазинаи ишқу ҳақиқат муқаррар кунад.

Суҳани манзум ва ё насири оҳангин низ ҳамон гуна муассир ва ҷаззоб аст. Хусусан, дар мавриди муҳотаб қарор додани Худованди бузург, бо нидои “Илоҳӣ” машрӯъ гардидани каломи нависанда, ки аз ҷониби пири тариқат нақл шудааст, ҷолибу назаррас буда, аз услуби хоси эҷодаш гувоҳӣ додааст: «Илоҳӣ! Ту дӯстонро ба хасмон менамӯӣ, дарвешонро ба ғам ва андӯҳон медиҳӣ, бемор кунӣ ва худ бемористон кунӣ, дармонда кунӣ ва худ дармон кунӣ, аз хок Одам кунӣ ва бо вай чандон эҳсон кунӣ, саодаташ бар сари девон кунӣ ва ба Фирдавс ӯро меҳмон кунӣ, маҷлисаи равзаи Ризвон

кунӣ, нохӯрдани гандум бар вай пинҳон кунӣ, он гаҳ ўро ба зиндон кунӣ ва солҳо гирён кунӣ, ҷабборӣ ту, кори ҷабборон кунӣ, Худовандӣ, кори худовандон кунӣ, ту итобу ҷанг ҳама бо дӯстон кунӣ» [97, 90]. Ё дар ҷои дигар: «Дар ин шаб (Қадр) мутеъон дар тоат биафзоянд, осиеъ аз маъсият бозгарданд, аз дастҳо бӯи мусҳаф ояд, аз забонҳо бӯи гуруснагӣ ояд, аз ҳафт андоми эшон бӯи тоат ояд» [97, 566]. Қобили иштишмом дониستاني мусҳаф ва тоат аз тозанигоришҳои Майбудист, ки лозим ба тааммулу тафаккур дошта, ёдовари обидону орифон дар шаби гиromии Қадр аст.

Ҳамин гуна шеър ва пораҳои манзуме, ки дар «Кашф-ул-асрор» истифода гаштаанд, аз нерӯи тахайюл ва тасаввури шоиронаи муаллифон дар тасовири бадеӣ пешкаши аҳли завқу адаб ва дӯстдорони каломии маҷид гашта, бо тавассул ба саноеи адабии ташбеҳ, талмеҳ, истиора, таҷнис.. ҳамчун асбоби тарғиби ахлоқи наҷиби инсонӣ хидмат намуда, аз ҷойгоҳ ва мавқеи устувор ва бамавриди пораҳои манзуми орифона дар осори мансури орифона ва ин тафсири муътабар шаҳодат додааст.

Шоир ва муфассир ва ё шореҳи Қуръон Рашидуддини Майбудӣ муваффақ гаштааст, ки дар шарҳи оятҳои Қуръон ба ҷуз тафсири маъмулӣ, дар бахши севуми тафсираш бо роҳи дигар аз дариҷаи насри оҳангину назми намакин даромада, бо ин роҳ дилҷӯӣ намояд, қалбҳоро ба риққат орад, ошиқонро беқарору дидаҳоро ашкбор кунад. Сеҳри сухани вай дар ҳамин аст, ки мухотабонро бо ашъори шӯрангез ба сӯи худ кашида, ҳиссиёти эмотсионалии онҳоро бедор кунад ва ба замини дилҳоро бо ашкҳои нарм мулоим ва барои донаҳои муҳаббат коштан мувофиқ гардонад.

Баъзе аз шарқшиносон дар ташаккул ва бунёди тасаввуф манбаи асосиро дар ғайри Қуръону суннат ҷустаанд, ки ин амри маҳол аст. Аксари шарқшиносон бар ин ақидаанд, ки асоси ташаккул ва таҳаввули ирфон дар заминаи Қуръону аҳодис буда, аз зербино бо он маншаъ гирифтааст. Николсон – мустаҳриқи англис (дар «Китоби орифон») ва доктор

Зарринкӯб ин ақидаро эътироф намудаанд. Бунёди тасаввуф дар шуоъи ин оётест, ки дар Қуръон вомехӯрем, «Хеч Худое ба ғайри ӯ нест», «Ҳама чиз ба ғайри ӯ нобуд мешавад» [10, 55/26], «Ман дар инсон аз рӯҳи худ дамидам» [10, 15/29], «Ба ҳар кучо ки рӯ кунед, ҳамон ҷо Худо аст») [10, 2/115], «Ба ҳар кас Худо равшанӣ надиҳад, ӯ ба кулӣ нур нахоҳад дошт») [10, 24/40] ва ғ. [43, 467]. Дар радифи ин нукта низ лозим ба таъкид аст, ки дар мавзӯи ҷойгоҳи назми орифона, аҳаммияти он дар ташаккули осори ирфонии асрҳои XI-XIII, ҳарчанд оид ба тасаввуф ва ирфон умумӣ суҳан рафт, вале касонеро ки ба ҳоли сӯфӣ ва шабоҳат доранд, ба номи онҳо мехонанд, ки байни онҳо фарқ ҳаст. Қавлҳои ирфонӣ бо унвони маърифат ба сӯфия ва муҳаққиқон дар баъзе қавлҳо аҳли тасаввуфро ба унвони маърифат шумурда ва аҳли ирфонро аз илм доништаанд. Ин ду калима чун муродифи ҳам омада, аз ҷиҳати маънӣ мутафарриқ низ ҳастанд. Ба ақидаи мутафаккирон тасаввуф тариқаи зоҳидона бар бинои шариат, тарки нафс, сайри рӯҳонӣ ва расидан ба васли Ҳақтаъолост, ирфон ҳамчун мактаби фикрӣ, фалсафӣ баҳри шинохти ҳақиқат ва рамзи илм бо роҳи кашфу шуҳуд аст. Тасаввуф ва ирфон ҳар ду чун падидаи ғайбу соҳиб аз асрҳои III то IX ҳ.қ. ба касби илми мардум, вазъу тадрис кор гирифта, хонақоҳҳоро идора мекарданд ва бар зулму ҷаври золимон мубориза бурда, хилофмазоҳибонро аз таассубот даъват ба меҳру муҳаббат ба ҳамдигар намуда, рӯйҳамрафта бо роҳандозии ашъори орифона аз худ хазинаи тилоиро ба илму адабиёт барои абад боқӣ гузоштаанд. Аҳаммияти ашъор дар осори мансури ирфонӣ ба ҳадде мавриди таваҷҷуҳи адабиётшиносон қарор дошта, ки мавқеи онро дар бошукӯҳ ва ғанӣ гардонидани адабиёти форсии тоҷикӣ эътироф намудаанд. Албатта, ашъори ирфонӣ на аз ашъори мадҳист, ки дар ситоиши ҳокимон қарор дошт ва ё бар қимати зар сароида мешуд, балки дар қалбҳои солиқони тариқат ва мардуми авом ҷой гирифта, бештар дар маҳфилҳои адабӣ ва

хонақоҳҳо сароида мешуд. Дар авҷи илҳоми ғайбӣ соликонро ба марҳалаву мақоми сайр раҳнамун мегашт.

Зимнан бояд эътироф кард, ки кулли тадорукот ва сайру сулуки соликони роҳи тариқат бо иродати муршиди хеш бо ниҳояти сидқу ихлос пайравӣ карда, гавҳари мақсуд ба даст овардан аст.

Каъбаи Рашидуддин майл кардан ба сӯи дӯст ва рӯи дилбар аст, ки байти мазкур шоҳид бар ин ақида аст:

Дардам на зи Каъба буд, к-аз рӯи ту буд,
Мастӣ на зи бода буд, к-аз бӯи ту буд [97, 193].

Ё аз забони Иброҳими Халилуллоҳ (а), ки галаҳои гусфандон мебохт ва мегуфт: «Як бори дигар боз гӯй ва галаи дигар туро». Чунин фармуд:

Молу зару чиз ройгон бояд бохт,
Чун кор ба ҷон расид, ҷон бояд бохт [97, 193].

Агарчанде мафҳуми ин байт ба назар муболиғаомез мерасад, вале мазмун воқеӣ гардидааст. Ҳунари шоирӣ муболиға карданро низ шомил аст, ва шоир ба истифодаи ин санъат бо изофа бо дигар анвои санъатҳои бадеӣ ҳақ дорад. Байти мазкур дар ҳикояти устуравии таърихи фидокориҳои Иброҳиму Исмоил (а) бо тасвири воқеӣ хонандаро қонеъ гардонида, ҳадафи ниҳии ин қазияро дар худ инъикос кардааст.

Шайх Рашидуддини Майбудӣ идомаи воқеаро бо маҳорати олии сухансанҷӣ пай гирифта, бо ибороти мусаччаъ чунин ба тасвир кашидааст: Халил ба Ҷабраили Амин (а) овоз дод, «ки ё Абдуллоҳ, як бори дигар номи дӯст баргӯй ва ҷонам туро!» Ҷабраил бар камоли ишқи Ё бовар дошт [97,193]. Чун амри қурбонӣ кардани Исмоил расид, фармуд, ки «Исмоилро қурбон кун, ки дар як дил ду дӯст нагунҷад. Ин шеър низ дар ифода

намудани мазмуни боло дақиқан ба кор гирифта шуда, тавачҷуҳи хонандаро бармеангезад:

Бо ду қибла дар раҳи тавҳид натвон рафт рост,
Ё ризои дӯст бошад, ё ҳавои хештан» [97, 186].

Порашеъри орифонаи мазкур дар ибрази хулосаи қазияи падару писар ҳамчун роҳнамо ва машъали соликон мазмуни олии ирфониро таҷассум намудааст. Ба қавли файласуфи тоҷик Комил Бекзода ҳамаи шеърҳо нақшаанд, нақшаҳое ки шояд дар оянда амалӣ шаванд. «Шоир... чун занбӯри асал аз гулҳои гуногуни илму маърифати башарӣ асал ҷамъоварӣ мекунад... Шири ин гулҳоро дар шакли пораҳои шеърӣ ба мардум пешкаш менамояд...» [109, 7-8]. Рисолат ва хидмати ашъори ирфонӣ дар рисолаҳои ирфонӣ ва ин тафсири мумтоз дар ҷабҳаҳои таърихиву фарҳангӣ, маънавию иҷтимоӣ ва тарбиявию ахлоқии он дар ҷамъият аст. Тибқи ақидаи файласуф қофияи шеър оҳанг ва оҳанг мусиқист. «Мусиқӣ натиҷаи ҳаракати кайҳон аст.. ашъҳо дар ҳилоли ҳаракат худро намоиш медиҳанд...сурат мепазиранд...сурат зоҳири шеър аст. Мусиқӣ ва ҳаракат ҷавҳари шеърро ташкил медиҳанд». Дар охири баҳс оид ба чигунагии шеър ба ин натиҷа расидааст, ки «шаклу мазмун..зоҳиру ботине дорад...Шеър зебоии зоҳирӣ ва ботинии шаклу мазмун аст» [109, 7-8].

Пас, осори мансури ирфонӣ бо дарбаргирифтани пораҳои шеърӣ музайян ва муассир гардида, барои боз ҳам бошукӯҳ ва пурмуҳтаво гардонидани адабиёти форсии тоҷикӣ дар қарнҳои ёдшуда хизмати арзанда кардаанд. Насри манзум низ дар румузи худ бо қофиясозии вожаҳои арабиву форсӣ ба мазмуни оёти қуръонӣ ишора намуда, дар тафсир моҳирона ба кор рафтааст. Дар маънии тахтуллафзии оёт луғату ҷаззоби форсӣ рӯиҳамрафта бо вожаҳои дилпазири арабӣ дарҷ ёфтаанд,

таркиботе, ки шоистаи таҳқиқи пажӯҳишгарон буда, намунаи вожасозии пешиниёро мунъакис намудааст. Зарофати муҳим ва чашмрас аз санъати нависандагии Рашидуддини Майбудӣ дар он аст, ки калимоти форсиро дар баргардондани калимоти қуръонӣ баробар ба ҳам қофиясозӣ кардааст. Ин хусусиятро дар тарҷума низ ба кор гирифтааст, ки мӯҷиби возеҳу барҷаста ва муассир тасвир кардани каломи Худованд шудааст. Аз ҷумла дар тарҷумаи Оятулқурсӣ, бахши аввал, «**اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ**» - «Ва Худо ӯст, ки нест ҳеч Худо магар вай», «**الحي القيوم**» - «Зиндаву поянда», «**لا تأخذه سنة و لا نوم**» - «Ҳар чӣ дар осмону замин чиз аст, вайрост», «**من ذا الذي يشفع عنده الا باذنه**» - «Кист он ки шафоат кунад ба наздики вай, магар ба дастури вай», «**يعلم ما بين ايديهم و ما خلفهم**» - «Медонад он чӣ пеш аст аз буданӣ ва он чӣ пас аз буда», «**و لا يحيطون بشي**» - «Магар бо он чӣ хост, ки донанд», «**وسع كرسيه السموت و الارض**» - «Ва фаро гирифтааст подшоҳии ӯ осмонҳо ва заминро», «**و لا يوده حفظهما**» - «Ва гарон намеояд бар Худой нигоҳдошти осмону замин», «**و هو العلي العظيم**» - «Ва ӯст бартару меҳтар».

Дар бахши дувум, дар фазилати ин оят чунин овардааст, ки Абу Каъб (р) гуфт: Расули Худо (с) аз ман пурсид: кадом оят аз китоби Аллоҳ азза ва ҷалл шарифтару бузургтар аст, ё Абӯманзар? Гуфтам: Худо донотар бо он ва пас Расули вай. Се бор пурсид, пас ман гуфтам: «**اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ**» - «**الْقَيُّومُ**». Расул (с) даст дар синаи ӯ кард ва гуфт: «Хушо ба илми ту ё Абӯманзар!» [97, 357]. Ва баъд аз ривояти Абӯхурайра савоби тиловати ин ояти муборакаро оварда, аз забони Расул (с) мегӯяд: «..Мустафо(с) гуфт: ҳар он кас ки Оятулқурсӣ бихонад, аз паси намози фариза ба савоби шаҳидон расад ва Аллоҳи таъоло ба худии худ қабзи рӯҳи вай кунад ва ҳар он кас ки аз хона берун шавад ва ин оят мехонад, Раббулғиззат ҳафтод ҳазор фаришта бар вай гуморад, то аз баҳри ӯ истиғфор мекунад ва мар ӯро дуо мегӯянд ва чун ба хона боз ояд ва ин оятро бихонад, вайро

дарвешӣ ва бекомӣ пеш наояд. Маҳз Оятулкурсиho интихоби воҳид намудан аз тафсири Шайх Рашидуддин мабно бар ин мақсад аст, ки хонанда ба қазовати тафаҳҳуми шарҳи тафсир ҳам аз фазилати оят дафъатан баҳраманд гардад ва ҳам аз санъати тасвири зебои муфасссир дар ибороти муназзами мусачҷаъ лаззати маънавӣ гирад.

«Ва Аллоҳу ла илоҳа илло ҳува», овард, ки «Аллоҳ ўст ва ҷуз ў маъбуде нест. Ин калима «*اللّٰهَ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ*» ихлос ва бандагонро бадон халос аст ва дар 37 ҷои Қуръон омада, оламиёнро ба он хонда ва амалҳоро бо он пазируфта ва Пайғамбаронро бо он фиристодааст.

Чунон ки мушоҳида гашт, вожаҳои “фаҳм” ва “ваҳм”, “номварон” ва “ҷаҳониён”, “борхудоён” ва “ҳамагон”, “хонда” ва “пазируфта” паҳлӯҳои ҳамдигар қарор гирифта, барои хушоҳанг ва дилнишин ифода кардани муддаои муаллиф дар шарҳи оят чун насри муқаффо кӯмак намудаанд.

Сипас, муаллиф каломи Худовандро марбут ба ин мазмун овардааст. Дар зимн ақволи Паёмбар (с) ва ҳазрати Алӣ (к) - ро далел сохта, дар ақиби он қиссаҳои ахлоқии ҷолиберо пайгир намудааст, ки ин ҳам аз бузургии фазилати ин оят гувоҳӣ додааст. Дар қисса ҳазимарабоии роҳзане, ки бо дидани навиштаҷоти даруни он аз бурдани он даст кашида, ба соҳиби он баргардонидааст, нақл мешавад. Роҳзан нақши навиштаҷоти Оятулкурсиho дар дохили ҳазима, ки дар он моли фаровон будааст, мушоҳида карда бозгардонд. Ҳамроҳонаш аз ин мутаҳаййир гашта, сабаб пурсиданд. Ў гуфт: Дидам, дар он Оятулкурсӣ навишта шудааст, соҳиби ҳазима аз олимон шунидааст, ки ҳар чӣ Оятулкурсӣ ба суҳбати он бошад, дузд набарад ва ба ин эътиқод карда даруни ҳазима гузоштааст, агар ман инро барам, эътиқоди вай ба олимон сушт шавад, динаш ҳалалдор шавад, ман омадаам, ки роҳи дунё занам, на роҳи дин [97, 358].

Шайх Рашидуддини Майбӯдӣ дар фуруварди шарҳи тафсири ин ояти муътабари Қуръон бо тасовири хоси муаддабонаи шоиронаи хеш чунин ҳукм фармудааст, ки “Ояталкурсӣ” сайиди оёти Қуръон аст, аз баҳри он ки

мақсад ва ғояти улуми Қуръон се чиз аст: маърифати зот, сифот ва афъоли Ҳақ, ки ин оят ҳар сеи онро шомил аст.

Хусусан, дар бахши севум, шарҳи ирфонии Ояталкурсӣ маҳорати нависандагии Рашидуддин бармало намудор гаштааст. Тасовири вожаҳои хамшаклу қофиядор, ашъори дилкаши мазмунбор бо нидои тантанадори муаллиф дидаҳои ошиқонро ашкбор намудааст:

Аллоҳ номи Худованде, ки зоти ӯ самадӣ ва сифоти ӯ сармадӣ, бақои ӯ азалий ва бақои ӯ абадӣ, ҷамоли ӯ қайюмӣ, ҷалоли ӯ диймумӣ, номдоре бузургвор, дар қадр бузург ва дар кирдор, дар ном бузург ва дар гуфтор, бартар аз хирад ва пеш аз кай, ва маҳ аз миқдор, ҷалил Худо ё ки Кирдгор аст хубнигор, оламро офаридгор ва халқро ниғаҳдор, душманро доранда ва дӯстро ёр, умедҳоро нақд ва замонҳоро басанда ва кори ҳар хасмро пазиранда ва ҳар ҷурмро омӯзгор, муридро қибла ва дили орифро ёдгор» [97, 363].

Бар ёди ту бе ту рӯзгоре дорам,

Дар дида зи суратат нигоре дорам[97, 363].

Сифатҳои Аллоҳтаъоло бо “сармадӣ”, “азалий”, “абадӣ”, “қайюмӣ”, “диймумӣ”, “бузургвор”, “хубнигор”, “Кирдгор”, “Офаридгор”, “ниғаҳдор”, “ёдгор”, “номдор” дар ифодаи насри оҳангин басо ҷолиб ба назар мерасад. Ҳамин гуна, шарҳи ояти машҳур бо номи “Ояталкурсӣ” бо ироаи насри мусачҷаъ бо дарбаргирифтани сифатҳои хоси Худованд, бузургии беназири он, дар ҷумалоти саршор аз меҳру муҳаббати самимии муаллиф ба василаи насри мавзун рӯйиҳамрафта бо ривоёту ҳикоёти ҷолибу марғуб бозтоб ёфтаанд.

Дар зимн Рашидуддин аз забони Расули гиромӣ (с) бо ба кор гирифтани вожаҳои арабӣ чунин оварда, ки дар хабар аст, гӯяндагони «Ло илоҳа иллаллоҳ»-ро дар гӯр ваҳшату андӯҳ нест, дар қиёмат низ тарсу бим

нест ва гӯй ба онҳо менигарам, ки аз хок берун омада, хокро аз сарҳояшон меафшонанду мегӯянд: «وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ... – Гӯянд (ҳангоми ворид ҷаннат шудан) тамоми ҳамду сано хос Худойрост, ки дур кард аз мо ғаму андӯхро [10, 35/34]». Бо вожаҳои “дӯстон”, “орифон”, “волиҳон”, “беморон”, “муваҳҳидон”, “ошноён”, “сӯхтагон” сачъро чунин қофиясозӣ кардааст:

«Аллоҳ ёдгори дили дӯстон аст,
Аллоҳ шоҳиди ҷони орифон аст,
Аллоҳ сури сирри валиён аст,
Аллоҳ шифои дили беморон аст,
Аллоҳ чароғи синаи муваҳҳидон аст,
Аллоҳ нури дили ошноён аст
Ва марҳами дарди сӯхтагон аст [97, 363].

Муфассир ҳамин тарз бо суҳанони дилпазири мусаччаъ ва ашъори ишқиву тасаввуфӣ ба дили ошиқони каломи раббонӣ роҳёбӣ намудааст:

Андар дили ман ишқи ту чун нури яқин аст,
Бар дидаи ман номи ту чун нақши нигин аст.
Дар табъи ману ҳиммати ман то ба қиёмат
Меҳри ту чу ҷон асту вафои ту чу дин аст [97, 363].

Бо нидои дилпазир ва ёд аз Пири камназираш ба васфи Худованди якто пардохтааст, ки яке аз алфоз аз дигаре дилработару шавқангезтар аст:

Ва аз забони Пири тариқати хеш чунин фармуд: «Эй сазои карам ва навозандаи олам, на бо васли ту андӯҳ аст ва на бо ёди ту ғам, хасме ва шафеъе ва гувоҳе ва ҳукм, ҳаргиз бинамо нафасе бо меҳри ту ба ҳам, озод

шуда аз банди вучуд ва адам, дар маҷлиси унс қадаҳи шодӣ бар даст ниҳода дамодам» [97, 363].

Муфассири «Кашф-ул-асрор»-и Рашидуддини Майбудӣ дар ин шоҳкори ҷовидонаи хеш маъниҳои бикр ва возеҳи дар ниҳояти балеғу фасеҳ эҷодкардаи хешро бо афкори мусаффои ирфонӣ матраҳ намуда, бо зарандудии маъноӣ қуръонӣ ҷомаи заррин пӯшонида, бо пораҳои марвориди ашъори сӯфиёна нақшбандӣ кардааст, ки дар баргирандагонро шодию фараҳ поённопазир ва лаззати нишотангези қалб бихиштосо ва ҷовидона бошад.

Рӯиҳамрафта, ба эътирофи ақоиди муҳаққиқони ин соҳа тааммул дар тарҷумаи Каломи Худованд мабно бар ин ҳақиқат аст, ки имон ба исломи азиз, эътиқод бар ваҳйи осмонӣ мутарҷимони қадимро амонатгузор ва масъул ба баргардондани Қуръон ба забони ғайриарабӣ намуда, ин масъалаи калидиро дар баррасии «Кашф-ул-асрор ва уддату-л-аброр» бо тарҷумаи таҳтуллафзӣ дар бахши аввал ва дар бахши сонӣ бо ниҳодҳои зебо ва таъбироти расо ва балеғу фасеҳ рӯиҳамрафта бо ривоёти саҳоба ва аҳодиси Расул (с) ва бахши севум илқои насри манзум ва пораҳои шеърӣ ирфонӣ манзури назар гаштаанд, ки ганҷхона ва ё хазинаи гаронсанге аз иборот, тарокибу таъобир рангину ҷаззобро ба бор доштааст. Ин тафсири гаронмоя ва куҳани аҳли суннат бо забони ширини форсӣ дар беҳтарин сабк ва зеботарин ибороти адабӣ истеҳком ёфта, ҳамчун асари адабии ирфонӣ марҷаи муҳаққиқону пажӯҳишгарон аст.

«Кашф-ул-асрор» мисли китобҳои «Таърихи Байҳақӣ» ва «Тазкират-ул-авлиё»-и Шайх Аттор маъхази назму насри форсӣ буда, камшумор ва беназир аст.

Майбудӣ дар тафсири оёти Қуръон аз низоми шариат ва қавли муфассирони киrom истифода кардааст. Нақли қавли саҳоба ва тобеъин, бузургон бо ироаи аҳодиси саҳҳеҳ дар муассир ифода намудани маорифи

ин китоби осмонӣ кумак намуда, қимати илмии онро зиёд ва мукаммал гардондааст, ки қисмати асосии китобро дар бар доштааст.

Рашидуддини Майбудӣ чанд оятро, ки дар бахши дуввуми тафсир овардааст, дар бахши севуми он бо ашъори арабӣ ва форсӣ ва андешаҳои ирфонӣ матраҳ намудааст, ки тафсирро аз якнавохтӣ берун оварда, аз ҳунари нависандагӣ ва завқи бадеии ӯ хабар додааст. Қиссаву дostonҳои манқули бахш ва ашъори дилошӯби шарҳи ирфонии ин тафсири гаронқимат намоёнгари ахлоқи олии инсонӣ буда, инъикоскунандаи маорифи баланди исломист, ки бо ҳикоеъу ашъори дилорову рӯҳнавоз хонандагони шарафёби онро ошиқу мафтунӣ хеш кардааст. Нависандаи ҳунарманд дар нигориши ҳар навбате ба матнҳои тафсирии қабл аз хеш назар карда, дар се сабк тарҷумаву тафсир кардааст, ки забони тафсираш форсии илмӣ ва одист. Бо ашъори арабиву форсӣ, аҳқому истилоҳоти фикҳӣ, ривоёти таърихӣ бо асноду адлоли забони ирфон ҳиммат гумошта, ба таъвили ирфонии тафсири Қуръони карим ва маорифи динӣ пардохтааст. Аз ин назар шайхи муътабар Рашидуддини Майбудӣ бо тафсири мукаммали кадимӣ ва мумтози хеш дар таърихи илми динӣ ва тасаввуфӣ аз мақоми хоссае бархурдор аст. Нигориши Майбудӣ дар се бахш гуногун аст, зеро мафҳуми содаро бо насри таълимӣ ва матлаби печидаву забони иборатро бо забони румузу ишорот ва мавзӯи аслиро аз нигоҳи шариату тариқат бо насри илмӣ баён кардааст. Далоили вучуди танаввуъи мавзӯӣ ва забонӣ дар мутуни «Кашф-ул-асрор» бо тағйири вижагиҳои забонии анвои наср дар бахши тафсири ирфонии он ба сохтори наҳвӣ ва маонии отифӣ, мусиқӣ, шеър таъсироти амиқу густардаи мустақим вобаста буда, нигариши нависанда ба мавзӯро нишон додааст. Аз ин аст, ки сохтори забонии мутунаш якдаст нест. Сеҳри каломи Майбудӣ бо рамзу ишорот, ки дар бахши савум дар матнҳо ва ашъори форсиву арабии ирфонӣ матраҳ аст, бештар ба мушоҳида мерасанд. «Кашф-ул-асрор» хазинаи розу асрори макнун аст, ки Шайх Рашидуддини

Майбудӣ бо калиди рамзҳо сирри онро барои хеш кашф карда, сипас муқаддам ба дӯстдорони Каломи раббонӣ намудааст. Аз ин ҷиҳат аст, ки муаллиф маҳз дар кашфи сирру асрори тафсири хеш дар бахшҳои дувуму савум бо қушоиши дариҷа ба сӯи илми ладунӣ дар расидан ба айнуляқин дар кашфи ҳақиқат мушарраф гаштааст. Тайи пайраҳаи тасаввуф якҷо бо улуми шаръӣ ва адабӣ, маҳорати халлоқонаи эҷодкорӣ дар нависандагӣ, ороштагӣ бо ахлоқи ҳамидаи инсонӣ ва тақову росткорӣ, таҳаммул дар машаққату риёзат дар солҳои зиёди мадид муҷиби миқдоре аз кашфи ин шоҳкори ҷовидонаи асрор, Каломи Худованд шудааст. Чунон ки Шайх Насафӣ дар «Инсони комил» овардааст, «.. то андарун бо нури маърифат мунаввар нашавад, ба одоби ҳазрати Илоҳият қиём натавон намуд» [100, 65] ва дар ҷои дигар бо ашъори ирфонӣ фармуд:

Ваҳ, ваҳ, ки дил аз хеш чу холӣ гардад,
 Чун қобили нури лоязолӣ гардад.
 Ҳай, ҳай, ки зи дил чу нақши дил бархезад,
 Оинаи зоти зулҷалолӣ гардад [100, 65].

Дар замони зиндагии Паёмбари ислом Муҳаммади Мустафо (с) саҳобиён ва тобеъин (р. а.) ҳар чӣ аз Қуръон ҳифз мекарданд, бо он амал менамуданд, зеро бо нуфузи Паёмбар (с), ки Худованд ўро дар каломаш чунин васф кардааст: «وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ»-Бешак, ту соҳиби хулқи азим ҳастӣ» [10, 68/4], ҳаёти покиза ва Қуръонӣ ба сар мебурданд, шояд кашфи асрори Қуръон мумкин будааст. Тадриҷан, дар осори авлиё ва тафсири муътабар ба қадри назароти ғайбӣ барояшон ин эъҷоз, эъҷози тафохуму тафосири Каломи раббонӣ кафш шудааст, ки бо истифода аз санъати саҷъ ва ашъори орифона онро ба риштаи тасвир кашидаанд.

Ба қавли муфассирони киром сухани Худовандро ҳанӯз касе батафсил дарк накардааст ва то рӯзи қиёмат ҳамчунин хоҳад буд.

Вале ин тафсири қадим бо забони форсӣ дар соли 520 ҳиҷрии қамарӣ оғоз карда шуда, маълум нест, ки чанд сол таълифи он мудовимат намудааст. Хидматҳои бузургу ҷовидонаи ин шайхи бузургвор Рашидуддини Майбудӣ ва устодаш Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ дар таълифи китоби тафсири «Кашф-ул-асрор» шоистаи таҳсин аст. Шарҳи пораҳои манзум дар баҳши ирфонии он дунёи маънӣ буда, дар тарбияи маънавии ҳар инсоне нақш мегузорад. Он тавсифи ахлоқу зебӣ, ишқу огоҳӣ буда, на фақат ба равандагони тариқат, балки ба ҳар хонандаи оқил чун қутбнамое, ки самти қибла менамояд, одоб ва равиши дурусти ҳаётро нишон медиҳад. «Кашф-ул-асрор ва уддату-л-аброр» ном гирифтани китоб аз он шаҳодат медиҳад, ки Шайх Рашидуддин дар кашфи маъниҳои ваҳӣ осмонӣ то андозае муваффақ гашта, аз асрори каломи Худо огаҳӣ пайдо намудааст. Хушбахтона, дар гирудорҳои таърихӣ кашокашҳои миллати бурунӣ ва носозгориҳои иҷтимоиву сиёсӣ, мазҳабиву динӣ ин тафсири калонҳаҷму бузургқимат, мумтоз ва нодир, камназиру бебаҳо то замони мо даст ба даст, дил ба дил чун манбаи меҳру муҳаббат ва ишқи Илоҳӣ боқӣ мондааст. Ҷӯянда ёбанда аст. Ҳар он ки заргар аст, қадри заргар донад. Ҳамчунон ки қаблан ҳам зикр гардид, Шайх Абӯсаиди Абулхайр фармуд:

Гар дар талаби гавҳари конӣ, конӣ!

В-ар зинда ба бўи васли ҷонӣ, ҷонӣ!

Алқисса, ҳадиси мутлақ аз ман бишунав:

Ҳар чиз ки дар ҷустани онӣ, онӣ! [94, 679].

Ва ҳақим Сухравардӣ дар ин боб чунин ҳукми хитоб дорад: “Эй инсон! Ба ҳар тариқе ки ту зиндагонӣ кунӣ, хоҳад гузашт, агар ба тариқи салоҳият ва камзорӣ гузарад, беҳтар бошад” [107, 100].

«Кашф-ул-асрор» маҷмӯаи макнун ва нафису зебои ҳикмату ирфони амалӣ дар рамзи муноҷот дар қолаби насри мусаччаъ муштамил бар 10 ҷилд, ҳар ҷилд дорои ҳудуди 800 саҳифа аст.

БОБИ III. НАҚШИ РАМЗОФАРИНИ ПОРАҲОИ МАНЗУМИ ОСОРИ МАНСУРИ ФОРСИИ ТОҶИКӢ

3.1. Шеърӣ сӯфиёна ва таҷаллии он аз машъали матнҳои муқаддас

Аз мероси шоирони форсу тоҷик мусаллам аст, ки яке аз сарчашмаҳои ашъори эшон дар сояи дини Ислом ва шариати набавӣ, Қуръон ва аҳодис мебошад.

Ашъори орифона бо ҷанбаҳои бадеӣ: Оёт, аҳодис, гуфтори бузургони сӯфия, зарбулмасалҳо тақомул ва шаклу мазмун гирифта, дар тарбияи солиқони роҳи тариқат мавқеи марказиро ишғол намудааст. Маҳз истеъдоди шоирони ориф дар ин гунаи ашъор ҳаллоқона ба назар расида, рисолаҳои ирфониро пурмазмун, ҷаззобу дилпазир ва ба фаҳм наздик намудааст; ин аст, ки ин гуна ашъор ашъори ҳалқиро ба ёд меоранд. Осори шоирони ориф бунёдгузори ашъори орифона дар адабиёти ин даврон аст, ки Мавлавоно Ҷалолуддини Румӣ яке аз онҳост.

Ҷалолуддини Румӣ ғазали ирфониро зубдаи ҷамол ва рафъаи ҷалол бахшида, дар маҳзани ашъори ирфони исломӣ ҷойгоҳи махсусро соҳиб гаштааст. Вай чун файласуф, шоир ва мутафаккири бузург, мубаллиғи оини ваҳдату инсондӯстӣ ва муҳаббатӣ садоқат дар ҳамаи давраи замонаҳо асолати ҳешро нигоҳ доштааст. «Маснавии маънавӣ» ва «Девони Шамс» Ҷалолуддинро дар олами ислом на ҳамчун шоир, балки устои ашъори сӯфия, ки муддаои дили ҳешро дар риштаи назм кашидааст, муаррифӣ мекунанд. Вай ҳамчун ситораи дурахшоне дар тамаддуни форсӣ- тоҷикӣ ва туркӣ то ҳанӯз дидаи аҳли адабро мунаввар месозад. Дар Ғарби имрӯза низ назми гувории ўро дар дилу афкори ҳеш ҷой додаанд, зеро ҳар қадар ки аз ин дарёи бекарони адаби форсӣ ғазалиёти Шамс гавҳари мазмин ёфта шавад, камӣ напзирад, ҷилваи зебо дар сабки ироқии шеърӣ отифии латиф ва дилангез, ки дар баландтарин ҷаҳонбинии ирфони исломӣ ҷойгузин аст ва асрҳои аср рӯҳи соҳибдилонро навозиш мекунанд:

Аз зикр ҳаме нур физояд маҳро,
 Дар роҳи ҳақиқат оварад гумраҳро.
 Ҳар субҳу намози шом вирди худ соз
 Хуш гуфтани «Ло илоҳа иллагла»-ро [14, 88].

Ашъори ирфонӣ дар қолаби маснавӣ, ғазал, қитъа ва рубой бо ибрази отифии шуарои ориф дилҳоро тасхир ва рӯҳҳоро болида месозад. Афкор ва ё ҳиссиёти отифии шоири ориф ва ошиқ дар ибрази мафҳум танҳо ишораест, ки хонандаро аз олами маърифати ирфон хабар медиҳад, зеро ҳисси илми ладунниро наметавон дар лафзи баён овард. Бо ҳама дилпазириву рангинбаёнӣ ва ҷаззобиву шӯрангезӣ мутуни мусачҷаъ ва назми ирфон ошиқони осори адабӣ ирфонӣ ва фалсафиро ишорае беш нестанд. Ҷуз равандагони ин роҳ, ки онон низ ба изни миқдори дарке ки ботини эшонро фаро гирифтааст, фаротар маънӣ нагиранд. Ба қавли мутафаккирон калимаро наметавон барои тавсифи Худо ё васфи ҳоли ориф ба кор гирифт. Яъне аҳволи орифон ба зотан ба қолаби мафҳум намегунҷидааст ва онро наметавон чун таҷриба баён кард. Орифи бузург Айнулқузоти Ҳамадонӣ ба ин маънӣ чунин ишора кардааст: «Дар нутқ ҳам баён ба камол нашояд» [90, 279]. Яъне он чи ба ориф ба тариқи риёзат ва покии ахлоқи зоҳиру ботин ба дарки илми ладунӣ мерасад, отифист ва дар забони мантиқии ақлу далолат намегунҷад. Чун аз таҷриба сухан гӯянд, бо рамз ишора мекунанд, ки мазмуни ибҳомӣ онро ҷуз абдол дарк намекунанд. «Мантиқ-ут-тайр»-и Шайх Аттор бо забони рамз доир гашта, яке аз осори ҷовидонаи назми ирфонист. Чунин шоирон рамзро дар ибрази назарияи тасаввуфӣ, ишқи Илоҳӣ, барои махфӣ нигоҳ доштан аз фуқаҳои давр ва бастани дари фитнаҳои ғофилон истифода мекарданд. Чунон ки ҳазрати Ҳофиз ишора ба тақдири орифоне ҳамчун Мансури Ҳаллоҷ,

Айнулқузот, оид ба қатли нобаҳангоми эшон дар таърихи тасаввуф чунин ишора доштааст:

Гуфт он ёр, ки з-ӯ гашт сари дор баланд,
 Ҷурмаш ин буд, ки асрор ҳувайдо мекард [26, 84].

Мавлавӣ дар ин маврид фармуда:

Гуфтамаш пӯшида беҳтар сирри ёр
 Худ ту дар зимни ҳикоят гӯш дор.
 Хуштар он бошад, ки сирри дилбарон
 Гуфта ояд дар ҳадиси дигарон [26, 132].

Агарчанде ки орифон дар истифодаи таъбироти лафзӣ нотавонии хешро иброз намудаанд, лекин китобҳои зиёди ирфониро метавон ном бурд, ки дар давраи нубуғи ирфони исломӣ ба арсаи илму ирфон расида, дар таблиғи ахлоку одоби нек ва рафтору ақидаи наҷибонаи ҳаёти башарӣ, новобаста ба миллату қавм ва оину мазҳаб дар эҳёи ниятҳо ва иқдомоти башардӯстона бо ҳадафи инсондӯстӣ, бародариву ҳамдилӣ аҳаммияти хоса доштанд. Ҳамчунон ки дар ҷанозаи Мавлавӣ ҳар қамву миллат ва ҳар дину мазҳаб ўро аз хеш доништа ширкат кардааст.

Ҳамчунон ки қаблан зикр карда шуд, Абӯсаиди Абулхайр, Айнулқузоти Ҳамадонӣ ва Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ ин гуна ашъор эҷод мекардаанд ва ё аз дигарон меҳондаанд. Бузургоне чун Хоқонӣ ва Аттору Мавлавӣ дар маснавиҳои худ, Айнулқузот дар «Номаҳо» ва «Тамҳидот», Саной дар «Ҳадиқа», қасоид, ғазалиёт ва маснавиҳо каломи худро бо оёту аҳодис таҷаллӣ бахшидаанд ва таъсири лафзию маънавии онҳо аз Қуръону аҳодис ба дараҷае зиёданд, ки мавриди назар намудани онҳо мусталзами авҷоту мактуботи зиёд хоҳад шуд.

Абёти шуҳратёри Шайх Саъдӣ:

Банӣ Одам аъзои якдигаранд,
 Ки дар офариниш зи як гавҳаранд.
 Чу узве ба дард оварад рӯзгор,
 Дигар узвҳоро намонад қарор.
 Ту, к-аз меҳнати дигарон беғамӣ,
 Нашояд, ки номат ниҳанд одамӣ [94, ҳикояти 10],

ки талмеҳ ба ҳадиси Паёмбари акрам с.: «*مثل المومنين في توادهم وتراحمهم وتعاطفهم*» -Масали мӯъминон дар дӯстии эшон бо якдигар ва раҳмати эшон бар ҳамдигар монанди тан аст, ҳар гоҳ узве аз он дарманд шавад, дигар аъзои он пайкар бо бехобӣ ва таб бо он узв мувофиқату ҳамдардӣ мекунад» [79, 190], аз ҷумлаи ашъорест, ки аз равобити адабиёти форсии тоҷикӣ бо аҳодис далел буда метавонад.

Ҳамчунон ки Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ дар осори хеш аз зоҳиру ботин, мафҳуми оёт истифода намудааст, дар аксари орифони шоир низ ин хусусияти хоси таҷаллиёти оёт, дар ашъорашон ганҷи ҳузур дорад, ки муҳотаби ошнои Қуръон бе ишораи мустақим ба ояту сура мазмуни он оят ва сура ба хотир меорад.

Қобили мулоҳиза аст, ки новобаста ба тамоюлоти мазҳабиву фарҳангӣ, иҷтимоиву сиёсӣ ислом ҳамчун дини муқаддаси ҷаҳонӣ аз замони вуруди хеш бо Қуръону суннат машъали мусулмонони ҷаҳон гардида, асрҳои аср тобишу нуруфаринии он бо аҳли илму фарҳанг нуран ало нур гаштааст. Ин аст, ки ирфон, ё пораҳои манзуми он нуре аз он машъали тобон аст, ки дар хазинаи тобони шеърҳои адабиёти арабу форсу тоҷик ниҳону макнун; чун оинае дар рӯ ба рӯи он шаъшаъа ва тобиш

диҳад, хоси нуурофаринии ҷадиде дорад, ки қулуби рӯ ба сӯи субҳи толеъ хуфтаро хушёрӯ бедор месозад.

Худованди таъоло китоби хешро таи қарнҳои зиёд таҳти ҳимояти хеш қарор додааст, ки хушбахтона, дар он таҳвилу нуқсоне ворид накардаанд ва оянда ҳам чунин бетабдилу мукаммал хоҳад монд. Қуръонро аслан бе тағйиру табдил бояд фаҳмид. Ҳақиқати Қуръонро чуз аз худӣ ӯ набояд дарк кард. Фақат бо азхудгузаштагиву убур аз фано ва ба бақо расидан ва рӯҳи хешро ба Қуръон бадал кардан, ягонашавии рӯҳ ва Қуръон ҳақиқати Қуръонро фаҳмидан мумкин мегардад. Вале шоирони сӯфимашраб, ки саросар рафтору ахлоқашон қуръонӣ ва ишқи онон ломаконист, тавонистаанд, ки бо осори гаронқиммат иқтидори хешро нигоҳ дошта, дар тарбияи инсонҳо саҳмгузор бошанд, зеро аслашон Сухани Худованд ва ҳадиси Паёмбаранд. Ба қавли маснавишини англис Николсон Мавлоно Ҷалолуддин дар маснавиҳои хеш 1100 оятро дар тавҷеҳи ақида ба кор гирифтааст.

Шайх Наҷмуддини Розӣ низ яке аз орифонест, ки дар осори ирфонии хеш Қуръону аҳодисро ҳамчун сарчашма ва асоси эҷодиёти хеш қарор додааст. Ин Шайхи муътабар дар осори адабӣ ва илмӣ форсии тоҷикӣ ва арабиаш ибтидоан ба каломи Худованд ва Расулаш таъя намуда, мабно бар он бо афкору ақидаи ирфонии худ қиём намудааст. Хусусан, дар китоби машҳури хеш «Мирсод-ул-ибод», ки шомили 5 бобу 40 фасл буда, шинохти нафси инсонӣ ва маърифати сифоти раббониро аз мабдаъ то маъод дар бар гирифтааст, саросар шарҳу тафсири оёту аҳодис бо пораҳои шеърӣ дилнишину гуворои талмеҳан ишорагашта муҷалло гаштааст; мақсади офариниш вучуди инсон буд ва ҳар мавҷуде ҳар ду олам, ба табаъияйяти вучуди инсон аст. «إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ» (ҳадис) ба ин маънист, ки хулосаи нафси инсон дил аст, дил оина аст ва ҳар ду олам ғилофи он оина: «... سَتَرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ» -Хоҳем нишон дод ба ин мункирон, нишонаҳои қудрати худро дар атрофи олам ва нафси худашон

низ, то ки возеҳ шавад барояшон, ки ин суҳан (Қуръон) ҳақ аст...» [10, 41/53].

Мақсуди вучуди инсу чин оина аст,
Манзури назар дар ду ҷаҳон оина аст.
Дил оинаи ҷамоли шоҳаншоҳест
В-ин ҳар ду ҷаҳон ғилофи он оина аст [105, 2].

Шайх муддаои хешро бо тафсири ояти мазкур бо шеър ифода намуда, дар зимн иброз кардааст, ки нафси инсон тарбия ва камол ёфта зуҳури ҳама сифотро дар хеш мушоҳида кунад ва нафсашро шиносад, ки аз кучо омада ва ба кучо меравад ва муҳаққиқи сирри « مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ » мегардад ва ин дарёфти ин сир ба кадом каромат ва фазилат ёфтааст:

Эй нусхаи номаи Илоҳӣ, ки туйй
В-эй оинаи ҷамоли шоҳӣ, ки туйй,
Берун зи ту нест, ҳар чӣ дар олам ҳаст,
Аз худ биталаб, ҳар он чи хоҳӣ, ки туйй [105, 3].

Ҷодаи сулуки шариату тариқату ҳақиқат ин мартабаро ба инсон медиҳад, ин мисоли оинаест, ки аз оҳан тариқи ҳамвор кардан ба оинагӣ мерасад.

Боби аввали «Мирсод-ул-ибод» бо ояти «وَكُنْتُمْ أَزْوَاجًا ثَلَاثَةً. Ва шумо се гурӯҳ хоҳед буд» [10, 7/56], « فَأَنَّمَا يُسْرِنَاهُ بِلسَانِكَ لِتُبَشِّرَ بِهِ الْمُتَّقِينَ وَتُنذِرَ بِهِ قَوْمًا -Яқинан, ки осон сохтем хондани Қуръонро ба забони ту (Ай Муҳаммад с), то мужда диҳӣ ба ваъдаҳои он аҳли тақворо ва битарсонӣ гурӯҳи саркашонро.» [10, 19/97] ва суҳани Паёмбар(с): «كَلِمَةُ الْحِكْمَةِ ضَالَّةٌ كُلِّ حَكِيمٍ-Калима ҳикмати гумшудаи ҳар ҳакимест» машрӯъ гашта, дар идома чунин омадааст, ки

сухани Ҳақ дар дили сиддиқон шарари муҳаббат ангезад, агар аз маншан назари ошиқони содиқ таҳаққуқ пазирад:

Онро ки дил аз ишқ пуроташ бошад,
 Ҳар қисса, ки гӯяд, ҳама дилкаш бошад.
 Ту қиссаи ошиқон ҳаме кам шунавӣ,
 Бишнава, бишнава, ки қиссашон х(в)аш бошад [105, 5].

Шайх Наҷмуддин дар идомаи боби аввал бо ақсоми ояти сураи “Оли Имрон”: «ربنا إنا سمعنا مناديا ينادي للإيمان...- Ай Парвардигори мо! Ҳамоно шунидем нидокунанда (Муҳаммад с)– ро, ки ба овози баланд даъват мекард ба сӯйи имон, ки имон оред ба Парвардигори хеш...»[10, 3/193] чунин тафаккур намудааст, ки агарчи тухми имонро дар ибтидо дар замини дилҳо коштанд, хитоби «. أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ ...-...гуфт Худованд: Оё нестам парвардигори шумо?» [10, 7/172] андохтанд, аммо то тавфиқи тарбияти он тухм ба кадом соҳибдавлат додаанд, зеро ки мамлакати ҷовидонии ишқ бар шоҳ надиҳанд:

Мулки талабаш баҳри Сулаймон надиҳанд,
 Маншури ғамаш баҳри дилу ҷон надиҳанд,
 Дармонталабон зи дарди он маҳруманд,
 К-ин дард ба толибони дармон надиҳанд [105, 6].

Дар ашъори бар шарҳи оёт ва ё мазмуни мухтасари онро дарбаргиранда ҳунарнамоии муаллиф бармало мегардад, зеро дар чаҳор мисра ғунҷонидани шарҳ ё тафсири оёт масъулияти бузург дорад. Ашъори мунтахаби муаллиф бояд музмуни тафсири Оёту ҳадисро шарҳу эзоҳ ва ё бар баёни мақсадаш мусоидат кунад. Ин аст, ки баъзан дар тасдиқи саҷъи дилнавозаш, дар идомаи тафсир дафъатан шеърӣ дигар овардааст.

Шайх бо рубоии хеш дар ин бора чунин гуфтааст:

Навбоваи гулбуни ҷавонӣ ишқ аст,
 Сармояи умри ҷовидонӣ ишқ аст.
 Чун Хизр гар оби зиндагонӣ хоҳӣ,
 Сарчашмаи оби зиндагонӣ ишқ аст [105, 6].

Ва савдои таманнои ин ҳадис аз саре ҳолӣ набуданро такидан иброз кардааст:

Дарди ту зи ҳар мухтасаре ҳолӣ нест,
 Лутфи ту зи ҳар беҳабаре ҳолӣ нест.
 Ҳарчанд ки дар ҳалқи ҷаҳон менигарам,
 Савдои ту аз ҳеч саре ҳолӣ нест [105, 6].

Муаллифони рисолаҳои мансури ирфонӣ бо истифода аз порашеърҳои ирфонӣ собит намудаанд, ки бахусус ашъори истифодагардида завқи бадеии хонандаро бедор мекунад. Порашеърҳои рисолаҳои мансури ирфонӣ сабаби маълуму машҳур гардонидани китобҳои тасаввуфӣ ва муаллифони онҳо гаштааст, ки қаблан зикр шуданд. Ин рисолаҳо ҳамчун китобҳои таълимии тасаввуф мавриди истифода қарор дошта, даст ба дасти соликон мегашт. Китоби «Мирсодаул-ибод»-и Шайх Наҷмуддини Розӣ, ки мавриди таваққуи ин ҷониб аст, аз ҷумлаи ҳамин гуна рисолаҳост. Оёт, аҳодис, ашъор, насри мусаччаъ кулли мавод дар ин рисолаи тасаввуфист. Аз ҷумла Наҷми Розӣ дар боби панҷум сулуки тавоифи мухталиф ояти «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ» Ва нафиристодем ҳеҷ Паёмбареро (барои даъвати мардум ба дини ҳақ) магар ба луғату забони қавмаш...» [10, 14/4] ва ҳадиси «كَلَّمَ النَّاسَ عَلَى قَدَرِ عَقُولِهِمْ»

” чунин ашъор овардааст: ва дар ҷои дигар дар бораи ба забони форсӣ нигоштани «Мирсод-ул-ибод» фармудааст:

Бо ёри нав аз ғами куҳун бояд гуфт,
 Бо ӯ ба забони ӯ сухун бояд гуфт.
 Ло тафъалу тафъал накунад чандон суд,
 Чун бо аҷамӣ куну макун бояд гуфт [105, 7,8].

Ҳамин тавр, асарпазирии Қуръону аҳодис дар кулли китоби «Мирсод-ул-ибод» ба таври иқтибос ва таҳлил омада, оёт бе ҳеч дигаргунӣ ва сохти арабӣ омадааст. Тазайюну таҷаллул, истишҳоду истинод бо Қуръону аҳодис дар тақвияти андешаҳои мавзӯоти ҷудогона ва ривояту ҳикоёту қиссаҳои асар маъвои асли доштааст. Баъзан қисм-қисм аз оёт низ барои тақвияти афкори ирфонӣ бар суҳанвар ба кор рафта, дар идома бо афкору ашъори ирфонӣ ташреҳ ёфтааст. Ба ин тариқи зикри қисмати оёт муаллиф бо ишораи ва иловаи ба ҳадди лозим хонандаи ба он ошноро бо он чи худ ба он назар дорад, роҳнамоӣ карда ба пурсишу кунҷковӣ меорад ва ин асарпазирии талмеҳӣ биноан аз вожаҳои вижаи Қуръону ҳадис аст.

«Тамҳидот»-и Айнулқузоти Ҳамадонӣ аз ҷумлаи асарҳои ирфониест, ки аз дурахши Каломи раббонӣ ва аҳодиси набавӣ таҷаллӣ намуда, дар қалбҳои миллионҳо на танҳо солиқони роҳи тариқат, балки муштоқони илму ирфон нуру зиё ва файзу сафо бахшидааст. Қозии Ҳамадон ҳанӯз ба камоли умр нарасида мақтул шуда бошад ҳам, ба камоли илму ирфон расида маҳбуб гардидааст. Фошгӯияш ўро ба дори фано бурдааст, вале хушгӯиҳояш саодати дорулбақоро ба бор овардааст. Тамҳидот»-и Айнулқузот асосан бинои истеҳкомӣ аз Сухани Аллоҳи таъоло ва Расули гиромӣ (с) пазируфта, бо мухотаб ба хонанда робитаи самимона дар ироаи ақидаи сӯфиёна барқарор намудааст.

Қозии Ҳамадон бо муқаддами зикри ин абёт дар бораи Қуръон андешаронӣ намуда, ҳақиқати онро сифати қудсӣ, мақрун ва манути дилҳои анбиё ва авлиё ва ҳаёти ин қаробат бо он доништааст. Муаллиф бо ибрази ашъор ва орои насри равон собит намудааст, ки ҳар оятеро аз Қуръон зоҳире ҳаст ва пас аз зоҳир ботине то ҳафт ботин. Шайх бо ибрази насри мавзун бар ин ақидааст, ки агар «Қуръон худро бо аҳли Қуръон намояд, ба ҳафт сурат асар бинанд, ҷамоли партави Қуръон ўро чунон аз худ маҳв кунад, ки на Қуръон монаду на қорӣ ва на китоб, балки ҳама мақруъ бувад ва ҳама мактуб бошад. Аммо ҷуз ин башарият ҳақиқате дигар ва ҷуз ин сурат маъние дигар, ҷуз ин қолаб ҷоне ва мағзе дигар ва ҷуз ин ҷаҳон ҷаҳоне дигар аст» [91, 3]. Орифи Ҳамадон ҳамин тавр афкори ирфониро бо ин абёт равшантар баён намудааст:

Моро ба ҷуз ин ҷаҳон ҷаҳоне дигар аст,
 Ҷуз дӯзаҳу фирдавс маконе дигар аст.
 Озоданасаб зинда ба ҷоне дигар аст
 В-он гавҳари покшон зи қоне дигар аст.
 Қаллошиву риндӣ аст сармояи ишқ,
 Қурроиву зоҳидӣ ҷаҳоне дигар аст.
 Моро гӯянд, к-ин нишоне дигар аст,
 Зеро ки ҷуз ин забон забоне дигар аст [91, 3].

Дар боби устодӣ ва шогирдӣ, зимни панҷ рукни ислом, ки нусхати илоҷу давои кулли муслимин аст, муршид ва табиби ҳозиқеро баҳри муридон зарур маҳсуб доништааст, ки тарбияи онҳоро фарз донад. Худои таъоло гуфт: «... وهو الذي جعلكم خلانف الأرض ورفع بعضكم فوق بعض درجات ليبلوكم في ما آتاكم» - Ў зотест, ки сохт шуморо подшоҳи руи замин ва баланд кард дараҷаҳои баъзеро болои баъзе, то имтиҳон кунад шуморо дар он (неъмате) ки дода аст ба шумо... » [10, 6/165] ва дар ҷои дигар дар баёни хилофати ботин

фармуд:...لَيْسَتْخُلْفَتُهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ... -...Албатта халифа созад онҳоро дар рӯйи замин, чунон ки халифа сохта буд онҳоро, ки пеш аз инҳо буданд...» [10, 24/55]. Ин абётро дар ин мавзӯ баён фармудааст:

Касро зи ниҳони дил хабар натвон кард,
З-аҳволи дили хеш ҳазар натвон кард,
Кас олами шаръро забар натвон кард,
Инсониро зи худ бадар натвон кард.
Маҳҷубонро бад-ин назар натвон кард,
Бо хеш ба кӯи ӯ гузар натвон кард [91, 5].

Абёте, ки Айнулқузоти Ҳамадонӣ барои тасдиқи афкори фалсафии хеш истифода намудааст, рӯиҳамрафта фарогири аҳволи инсон, арзишҳои инсонӣ ва азхудгузаштагӣ низ ҳаст. Шайх дар қолаби абёт хулосаи афкори ирфонияшро ба тариқи насихат бо санъати такрор баён намудааст. Дар абёти мусаддас мазмуни баланди тарбиявию ахлоқӣ ҷой дошта, дар баробари ин мафҳумҳои “фано дар бақо”-и ирфонӣ бо ироаи мисраи «Бо хеш ба кӯи ӯ гузар натвон кард» манзури назар қарор доштааст.

Айнулқузот дар ибтидои ҳар матни мавзуоти асари ирфонии хеш бо муколамаи байни худи хонанда бо хитоби “Эй азиз!” пурсон мешавад, ки шоҳид кадом аст. Пас аз он ашъор меорад:

Холест, сияҳ дар он лабони ёрам,
Муҳрест зи мушк бар шакар пиндорам.
Гар шоҳи Ҳабаш ба ҷон диҳад зинҳорам,
Ман бишканам он муҳру шакар бардорам [91, 9].

Мазмун ва муҳтавои ашъори истифодакардашро зимнан бо шарҳу баёни орифона зебову ҷолиб ва ошиқона баён кардааст, ки ҷой ва мақоми

ашъори ирфониро дар матн басо ҷолибу тобанда ба суҳан кашидааст: «Ин холи сиёхро муҳри Муҳаммад (с) аст, ки бар чеҳраи «Ло илоҳа иллаллоҳ» хатм ва зиннате шудааст. Он шоҳид бе ҳол камол надорад. Худ ҷамоли Ло илаҳа иллаллоҳ бе холи Муҳаммадуррасулуллоҳ ҳаргиз камол надошт ва мутасаввир набуд ва сад ҳазор ҷони ошиқон дар сари ин ҳол шаҳид шудааст. Миёни марду миёни лиқоуллоҳ як ҳиҷоби дигар монда бошад, чун аз ин ҳиҷоб даргузарад, ҷуз ҷамоли лиқоуллоҳ дигар набошад; ва он як ҳиҷоб кадом аст? Мисраи

Берун зи сари ду зулфи шоҳид раҳ нест,
ин мақом аст» [91, 9].

Шайхи Ҳамадон бо алломагиву маҳорати болои суҳанварии хеш мутун ва ашъори ирфониро бо маҳорати фавқулодаи шоирӣ ва насри мусаччаъ бо истифода аз саноеъи лафзиву маънавӣ рангину ҷолиб намуда, аз абёти шоирони ҳамаср ва қабл аз худ дар таҳкими афкори ирфонӣ ва таҳлилу тафсири оёту аҳодис мисолҳо овардааст.

Довуд (а)-ро гуфт: Туро куҷо талаб кунам ва ту куҷо боӣ? Ҷавоб дод, ки «أنا عند المنكسرة قلوبهم من أجلي»: (қудсӣ). Ин мазмун чунонки қаблан ҳам зикр гардид, дар ин рубоӣ ҷолиб инъикос гаштааст:

Гуфтам: Малико, туро куҷо ҷӯям ман?

В-аз хилъати ту васф куҷо гӯям ман?

Гуфто, ки маро маҷӯ ба аршу ба биҳишт,

Назди дили худ, ки назди дил пӯям ман [91, 8].

Айнулқузот бо ин ҳама шӯру садои ошиқонааш ошиқони роҳи тариқатро беқарор намудааст. Ба қавли қозии Ҳамадон ин маъниро касе дарк кардааст, ки ҳатто боре ишқи заминиро дар дил эҳсос карда бошад.

Муаллифи «Тамҳидот» пай дар пай бо нигоҳи шоирона ва орифонаи хеш ашъори дарбаргирандаи Қуръону ҳадис ва ривоёту ҳикоёти тобеинро дар тасдиқи гуфтаҳояш мувофиқ намудааст.

Шайх бар ин назар аст, ки куфр миёнаи мартабати убудият ҳаст ва миёни тариқи ҳолат аст ва охири ҳидоят чуз нисф нест ва ин ақидаро дар либоси шеър чунин фароҳам кардааст:

Бе дида раҳи қаландарӣ натвон рафт,
Дуздида ба кӯи мудабирӣ натвон рафт.
Куфр андар худ қоидаи имон аст,
Осон-осон ба кофирӣ натвон рафт [91, 13].

Аз куфр чӣ фаҳм дорӣ? - мепурсад шайх аз мухотаби хеш. Куфрҳо бисёранд, залолат ба ҳидоят нисбат дорад. Ба қавли Шайх, куфру имон ҳар соати равандаро шарту лозим аст. Солиқ чун чизе дорад, аз дасти роҳзан ҳалос наёбад, агар ҳалос ёфт, ба “Сидрат-ул-мунтаҳо” расид, ўро бар ў роҳ додаанд, аммо чун аз ибтидову интиҳо ва вучуду адам ва амру наҳй ва осмонҳову заминҳо аршу фарш ва кулли мавҷудот воқеа гузошт ва аз банди расидану норасидани худ бархост, аз офатҳо наҷот ёфт:

Моро хоҳӣ, тан ба ғамон андардеҳ,
Чун шефтагон сар ба ҷаҳон андардеҳ.
Дил пурхун кун, ба дидагон андардеҳ,
В-он гаҳ зи раҳи ду дида ҷон андардеҳ [91, 13].

Ҳамин тавр, ашъори орифонаи Айнулқузот рӯиҳамрафта бо андешаҳои ноби ирфонӣ бо далоили оёти Қуръон ва суҳанони анбиё ва авлиё дар аксари масоили қазову қадар ва аҳкоми инсонӣ матраҳ гардидааст.

Сипас бо муроҷиати “Эй азиз!”, бо истифода аз каломи мавзун тоифаи мардумро бо ҳадиси Расулуллоҳ (с) « *الناس علي ثلاثة اقسام قسم يشبهون البهائم و قسم* » иброз кардааст, ки зикри он аз манфиат холи нахоҳад буд. Одамон се қисманд: баъзе ба монанди баҳоим бошанд, корашон хӯрдану нӯшидан ва хобу осоиш «...*أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ...*» -...Инҳо монанди ҳайвонанд, балки беақлу беҳирад ва гумроҳтар аз ҳайвонанд....» [10, 7/179] ин гурӯҳанд. Баъзеи онҳо монанди фариштагон дар тасбеҳу таҳлил ва намозу рӯза буда фариштасифатонанд, баъзеашон монанди пайғамбарон ва расулонанд, ки ҳиммати эшон ишқу муҳаббат, шавқ, ризо ва таслим бошад (Ҳадиси ҷомеъи муттафиқуналайҳ). Ҳамин тавр, чунон ки зикр гашт, яке аз воситаҳои балеғ ва устувор гардонидани каломи Айнулқузот дар матни форсӣ истифода бурдани ибораҳои арабист, ки аз оёту ҳадис ва ақволи маъруф далолат кардааст.

Дар рисолати ирфонии марбут ба ин аҳд яке аз мавзӯоти улуми қуръонӣ айнуляқин ва илмуляқин аст, ки Айнулқузоти Ҳамадонӣ дар ишора ба ҳаққонияти илмуляқин ва айнуляқин бо овардани оёти « *فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ* » *... مَا أَخْفَى لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ* - Пас, намедонад ҳеҷ нафсе (касе), ки чи мукофоте пинҳон дошта шуд барояшон аз хушиву хурсандӣ (яъне аз неъматҳои ҷаннат) мукофот дода шуданд ба ивази он чи (амале), ки мекарданд» [10, 32/17] таъкид бар он намудааст, ки чун дил аз нафс фориғ гардид, ба уқбову ухро бошад, яқини ӯ пас аз дунё илмуляқини нақд шуда он гоҳ ҳар чӣ дар оинаи дил бинад, айнуляқин бошад:

Аз дида раҳӣ зи ту хаёле бингошт,
 Бар дидани он хаёл умре бигзошт,
 Чун талъати Хуршеди ҷаҳон сар бардошт,
 Дар дида ғалат намонду дар сар пиндошт [91, 17].

Шайх дар «Тамҳидот» дар мавзӯоти мухталифи улуми ирфонӣ ба тарҷеҳу тавзеҳ хосаи хеш пардохта, аз ашъори орифона дар таҳкими румузот истифода намудааст, ки дар мисоли “Каъба- қиблагоҳи мусулмонони ҷаҳон” басо марғубу маҷзуб ташреҳ ёфтааст. Айнулқузот муштоқ бар кӯҳи Тури Сино будани Мӯсо (а)-ро на санг, ҳақиқати санг ва тавофи хонаи Каъбаро на деворҳо ва сангҳои он ки ҳоҷиён мебинанд, балки ҷамоли Каъба доништааст, ки ба сурати зебо дар қиёмат омада зоиронро шафоат кунад:

Меҳроби ҷаҳон ҷамоли рухсораи мост,
 Султони ҷаҳон дар дили бечораи мост.
 Шӯру шару куфру тавҳиду яқин,
 Дар гӯшаи дидаҳои хунхораи мост [105, 22].

«Ҳар кӣ ба Каъбаи гил равад, худро бинад ва ҳар кӣ ба Каъбаи дил равад, Худоро бинад» [105, 22].

Айнулқузоти Ҳамадонӣ бо рӯҷӯъ ба ҳадиси Муҳаммади Мустафо (с): «من عشق ففكتم فمات فهو شهيد» - Ҳар кӣ ошиқ шавад ва он гаҳ ишқ пинҳон дорад ва бар ишқ бимирад, шаҳид аст», меҳоҳад “олами ишқро бигустаронад”. Ӯ бар ин назар аст, ки ҳарчанд бар кӯшиши он аст, ки аз ишқ даргузарад, ишқ ӯро шефтаву саргардон медорад ва бо ин ҳама ишқ ғолиб мегардаду ӯ мағлуб. Мегӯяд: “Бо ишқ кай тавонам кӯшид?!” Барои инъикоси ин маъниҳои волои ирфонӣ Айнулқузот ҳар чӣ бештар аз ашъор ёрӣ ҷустааст:

Корам андар ишқ мушкил мешавад,
 Ҷону молам дар сари дил мешавад.
 Ҳар замон гӯям, ки бигрезам зи ишқ,
 Ишқ пеш аз ман ба манзил мешавад [105, 22].

Ишқ дар тасвири Шайх Айнулқузот беназир аст. Шунидану хондани он дили ошиқонро қуввату тавон ҳосил мекунад, оташи ишқу меҳрро дар дили кас меафрӯзад, шунидану хондани ин гуна ашъор солҳои тӯлонӣ аз ёд намеравад. Ҳамин аст, ки ин ашъор сабаби зиёд гардидани хонандагони рисолаҳои ирфонӣ шуда, дар таҳкими осори ирфонии адабиёти он даврон нақши калидӣ доштааст.

Ишқи Айнулқузоти Ҳамадонӣ бо афкори орифонаи ӯ алоқаи зич дошта, дарк намудани онро кори ҳар кас намедонад. Дар идома ба ин натиҷа расидааст, ки «Эй азиз! Бар Худо расидан фарз аст, ҳар чӣ ба воситаи он ба Худо расанд, фарз бошад; ишқ бандаро ба Худо расонад, аз барои ин фарз аст. Пас, маҷнунсифатӣ бояд, ки аз шунидани номи Лайлӣ ҷон тавонӣ бохт» [105, 22].

Махсусан, ашъори орифона бо лафзи форсии тоҷикӣ бо баёни ширин дар тафсир ҳамчун баёнгари муҳтавои асосӣ хизмат намудааст. Агар ба ашъори осори ирфонӣ, аз ҷумла тафсири ирфонӣ назар ахдохта шавад, бешубҳа ҷиҳати қавии ирфонии он ба мушоҳида мерасад. Таъкиди ин нукта бо далел аз суҳанони муҳаққиқи эронӣ, Пурҷаводист, ки фармуд: «Шеърҳои ирфонӣ шеърест, ки арбоби маонӣ дар баёни усулу мавҷид ва ҳақоиқи маънавӣ сурудаанд» [57, 1]. Пас, манзур аз шеърҳои орифона шеърест, ки ифодакунандаи ишқи ҳақиқист, на ишқи маҷозӣ (инсон ба инсон). Пас, мавзӯи марказии ашъори ирфонӣ ишқ буда, ишқи ҳақиқиро дар муҳаббат доштан ба Зиндаи абадӣ муқаррар донистааст. Албатта, орифони шоир таъбирҳои ашъори инсониро аз натиҷаи ҳолу қол, кашфу шуҳуд дар роҳи бозёти тариқат дарёфт ва мулоҳиза намуда, дар осори ирфонияшон масраф намудаанд. Ашъори эшон иборат аз чанд маънии вожаву ибора набуда, балки аз дарёфти мустақими кашфи онҳост. Он шоирони ориф мисли Саноиву Аттору Мавлавӣ ва орифони шоир мисли ҳақим Суҳравардӣ, Аҳмади Ғаззоӣ, Айнулқузот таҷрибаҳои сайру сулук

ва бозёфташонро дар роҳи тариқат дар осори ирфонии хеш матраҳ намуда, метавон гуфт, ки таҷрибаҳои маънавии андӯхташонро дар ҷодаи ирфон ба забони адабиёт баён кардаанд. Орифони соҳибтаҷриба дар андешаи ғайритафаҳхум воқеъ гардидани ақидаҳояшон нигарон гашта, аз баёни возеҳи он даст мекашиданд. Онҳо барои канор гирифтани аз мочарову фитна ақидаҳояшонро дар фуруварди хулосаҳои орифона ба назм баён мекарданд. Аз ин қазия метавон тазаккур намуд, ки ашъор ҳамчун баёнкунандаи таҷрибаи маънавии орифон дар осорашон ба қор рафтааст. Яъне забони баёни орифон дар доираи наср бо шеър комил мегардад.

Ҳарчанд хонандаи муштоқ дар мазмунҳои осори ирфонӣ фурутар равад, ҳамон андоза дарвозаҳои васеътаре аз олами доништанҳо аз улуми қуръонӣ ва мафҳумоти ирфонӣ барояш кушода ва розҳои номакшӯф барояш ифшо гардида, завқи бештари огоҳӣ аз илму тасаввуф равнақ меёбад, андешаи пок нигаристану покиза зистан ва худшиносиву худошиносиро дар зехнаш мучалло мегардонад. Зеро «ирфони назарӣ дар бораи Худо, ҷаҳон ва инсон баҳс менамояд...монанди фалсафаи Илоҳӣ аст, ки дар мақоми тафсир ва тавзеҳи ҳастист, ва ҳамчунон ки фалсафаи Илоҳӣ барои худ мавзӯъ, мабодӣ ва масоил муаррифӣ мекунад, ирфон низ мавзӯъ, масоил ва мабодӣ муаррифӣ менамояд, вале албатта, фалсафа дар истидлолотии худ танҳо ба мабодӣ ва усули ақлӣ таъяс мекунад ва ирфон мабодӣ ва усул ва истилоҳи кашфиро мояи истидлол қарор медиҳад ва он гоҳ онҳоро бо забони ақл тавзеҳ медиҳад» [114, 89].

Мафҳумоти ирфониро метавон бештар аз рубоиёти шоирон бардошт намуд, зеро Шайх Абӯсаид ба ҷанбаҳои ботинӣ ва маонии ирфонии оёти Қуръон ва дostonҳои қуръонӣ тавачҷуҳ намуда, гоҳе бо ашъори ошиқона ба тафсири оёт мепардохтааст. Ҳамчунин аз ҳикояти диловезе, ки ҷанбаҳои ирфонӣ дар онҳо нуҳуфта буд ва зарбулмасалу мақолу нақли қавл аз бузургони машоих истифода менамуд [48, 22].

Аз ин рӯ, асосан оёту аҳодиси набавӣ дар осори аҳли тасаввуф ва ашъори сӯфия ҳамчун санаду далоили марказмеҳварӣ нақши калидӣ дошта, дар таблиғи илму одобу камоли маърифати инсонӣ, шинохтани сифоти раббонӣ ва дарёфти шоҳроҳи саодати дорайн мақоми хос дорад.

«Кашф-ул-асрор»-и Рашидуддини Майбудӣ, ҳамчунон ки қаблан зикр шуд, аз тафсирҳои форсии асри XI аст, ки бо насри оҳангин ва ашъори дилнишини орифона шоҳкорӣ шуда, чун тафсирҳои мумтоз солҳои дароз дар истифодаи аҳли Қуръон ва илму адаб будааст.

Таърих шоҳид аст, ки забон ва адабиёти форсӣ, аҳли илму маърифат тафосири мӯътабар ва гуногуни зиёдеро рӯи даст доштаанд, вале тафсири «Кашф-ул-асрор»-и Рашидуддини Майбудӣ мақоми хосеро дорост. Ин тафсир аз он ҷиҳат мумтоз аст, ки маъмулан тобеъи қавоиди ҳосе набуда, бо машраби ирфонӣ нигошта шудааст ва ҷавоҳиру мақоми хосеро мансуб аст. Хусусан, дар баҳши севуми тафсир Рашидуддин бо роҳи ақоиди сӯфия афкори хешро бо канорагирӣ аз мабҳас, бо тақозои шавқу завқи ботинӣ, илқои илми ладунӣ, шӯру шавқи қалбӣ бозёфти ошиқона мустанад гардондааст, ки хеле шӯрангез воқеъ шуда, муфассирро водор ба сурудани абёти орифона кардааст:

Бубинӣ бениқоб он гаҳ ҷамоли чехраи Қуръон,

Чу Қуръон рӯй бинмояд, забони зикр гӯё кун [97, 65].

Дар шарҳи ояти «فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّن مِّثْلِهِ» - Пас, биёред як сураеро (дар фасоҳату балоғат) монанди он» [10, 2,23] нашри бисоти иззат Қуръон аст аз тайи қудси хеш то номуҳаррамро дасти радда баста боз ниҳад ва сӯхтаи ишқро ниқоби ҷамол фурӯ кушояд [97, 65]. Ва ё дар мавриди дигар фармудааст, ки ҳар ҳарфе чароғест аз нур... афрӯхта, офтобест аз машриқи ҳақиқат толеъ гашта, бо осмони ғайрат тараққӣ гирифта, ҳар чӣ сифоти халқ аст ва кудуроти башар ҳиҷоби он нур аст ва то ҳиҷоб бархост, ёфтани

онро тамаъ доштан хатост. Масалан, Мӯҳйиддин Арабӣ мегӯяд: «..ҳамон тавре ки танзили асли Қуръон бар паёмбар (с) буда, танзили фаҳми Қуръон низ бар қулуби муъминон аз ноҳияи ӯ сурат мегирад» [95, 279/1]. Тафсир ба ҳадде ҷолиб воқеъ гардидааст, ки на фақат соликони роҳи тариқат ва аҳли илму ирфон, балки ҳар як соҳибдилеро ба шавқу завқи дарки Қуръон ба тариқи насри оҳангин ва ашъори дилнишин фаро хонда, ҳақиқатан ба мазмун ва дарёфти мазмуни оёт қонеъ месозад. Ашъоре ки дар «Кашф-ул-асрор» дар талмеҳи оёту аҳодис ба кор рафтааст, дар таҷаллиёти мафоҳими олии Каломи раббонӣ ишора намуда, ба хонанда завқу эҳсоси самовӣ ато мекунад. Бо қавли Паёмбар Муҳаммад (с) шайх иброз намудааст, ки «بُعِثْتُ» ва «بِجَوَامِعِ الْكَلِمِ» ва «إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ»:

То ниқоб аз чеҳраи ҷони муқаддас баргирифт,
 Ҳар кӣ соҳибдида буд, он ҷо дил аз ҷон даргирифт.
 Муҳраи касро надид андар ҳама дарёи меҳр,
 Як садаф бикшоду дарёҳо ҳама гавҳар гирифт гашт [97, 454].

Бо рӯҷӯи сачъ бар ин такаллум аст, ки чун Саййиди мурсалийн кадам бар мамлакат ниҳод, чаҳордаҳ кунгура аз қасри Кисро биафтод ва 360 бути Каъба ба рӯй афтоданд ва аз чор гӯшаи олам бонг баромад, ки «وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا» -Ва бигӯ: Омад дини ҳақ (ислом) ва нобуд шуд дини ботил...» [10, 17/81], гавҳари нубувват бар бисоти иззат қарор гирифт, саропардаи рисолат бар замин заданд, офтобаш аз олами шарқ ба олами ғарб расид, ниқоб аз чеҳраи ҷамол гирифта ҷаҳон аз нисори лафзи ширин пурдурру ҷавоҳир ва аз макорими ахлоқ ораста гашт [97, 454]. Ба ин мазмун дар ҷои дигар чунин овардааст:

Соиқу қоиду сиротуддин
 Беҳ зи Қуръон мадону беҳ з-ахбор

Чуз ба дасту дили Муҳаммад нест
 Ҳаллу ақди ҳазинаи асрор.
 Дар тариқи Расул даст овоз,
 Бар бисоти Худой пой афшор [97, 546].

Шайх Рашидуддини Майбудӣ дар тафсири калоҳачм ва беназири хеш аз саргузашти саҳобиён ва тобеъин низ ривоятҳои ҷолиберо зикр намудааст, ки дар айни замон бо пораҳои манзуми ирфонӣ ифода ёфтааст. Салмон дар ҷустани роҳи Ҳақ ва шариати Мустафо риёзат кашид ва худро таслим кард; Ёро ба бандагӣ фурӯхтанд. Дар Ҳичоз зане аз Ҷуҳайна ёро харида ҷӯпонӣ фармуд. Шайх аз забони ҳоли Салмон чунин гуфтааст:

Гардон-гардон ба бандагит афтодам,
 Он давлат шуд, ки гуфтаме озодам.

Салмон, ки озодии хешро дар орзуи мушоҳидаи Мустафо (с) харҷ кард, Муҳаммад (с) бо вай каромате кард, ки аз ҳама канора гирифта, бо паноҳи исмати ӯ қарор гирифт [97, 486].

Хитоби орифон ва навоҳти муҳиббон чунин аст, ки мегӯянд: Розӣ дӯстӣ бо касе мағӯед, то ҳар дидаи номаҳрам ба ӯ нанигарад:

Чун хурӣ май, бо ҳарифи маҳрами пурдard хур,
 Чун занӣ кам, бо надими зираку ҳушёр зан [97, 486].

Бале, ин байти машҳур айнан тасдиқ ба сухани марғубу дилнишини болост, ки муфасссир хеле зиракона дар мавқеаш ба кор гирифтааст. Худ баёни нависанда дилкашу рӯҳнавоз аст. Насри мавзун ҳамроҳ бо ашъори руҳафзо нур болои нур, бар шарҳи оёту ҳадис, ё баръакс рамзи пораҳои шеърӣ дарбаргирандаи мазмуни оёту ҳадисанд. Порашеърҳои

истифодагашта дар қисми дуом ва сеюм на ҳамчун рамз ва хаёли манзури нависанда, балки ҳамчун далели қавии маънавӣ ба зеҳни хонанда таъсирбахш воқеъ гаштаанд. Насри манзумаш низ ҳамин тариқ саршори ифодаҳои забониеанд, ки беандоза хонандагонашро мутаасир месозанд: Шиблиро бо Ҳақ розе будааст, ки гуфта: Бор Худоё! Чун буд, ки Ҳусайни Мансурро аз байни мо гирифтӣ? Гуфт: Розе ба вай додаму сирре ба вай намудам, бо ноаҳлон ба берун дод. Ба вай он фуруд овардам, ки дидӣ. Фармон омад, ки Ё Муҳаммад (с)! «...وَتَرَاهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ...» - ...Ва (ай бинанда) мебинӣ бутонро, ки менигаранд ба сӯи ту, ҳол он ки дар ҳақиқат ҳеҷ чизро намебинанд (чун биной надоранд)» [10, 7/198]. Ту пиндорӣ, ки Утба ва Шайба ва Валид ибни Муғйра ва Бӯҷаҳл туро мебинанд? Калло ва ламмо! (ҳаргиз не). Эшон дидаи номаҳрамдоранд, шоистаи шавоҳиди ҷамоли ту наянд!” Билолу Салмону Суҳайб мақбули шавоҳиди мамлакат ва марфуи даргоҳи аҳодисанд [97, 491].

Дар зимни ин ҳикояти ҷолиб ашъоре мавриди истифода қарор гирифтааст, ки ҳар хонандаеро наметавонад бетараф гузорад. Сидқу сафо ва ишқу вафои одамӣ дар симои ин бузургон машъали хотир мегардад:

Рӯзе Умар (р) ба хонаи Абӯбакр (р) шуд ва аз аҳли ӯ пурсид, ки Абӯбакр шабро чӣ гуна сипарӣ кард, оё дар шаб ба намозу тасбеҳу таҳлили бисёр машғул гашт? Онҳо гуфтанд, ки вай намози бисёре нахонад ва овозе набарорад, лекин тамоми шаб дар зону нишаста вақти саҳар нафасе барорад, ки аз он бўи ҷигари сӯхта баромада, хонаро фаро гирад:

Гуфтам: Чӣ ниҳам пеши ду зулфи ту нисор,

Гар ҳеҷ ба назди чокар ойӣ як бор?

Пешат биниҳам ин ҷигари сӯхта зор,

К-ояд ҷигари сӯхта бо мушк ба кор [97, 506].

Умар (р) гуфт, ки агар намозу тасбеҳу таҳлили зиёд буд, мекардам, аммо дармони сӯхтани ҷигарро надонам.

Дар тафсири ояти «كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ» - Ҳар шахс (ҷони зинда) чашандаи марг аст..» [10, 29/57 мефармояд, ки “Эй Худованде, ки бандагонат фонианду ту боқӣ, будӣ ва кас набуд ва бимонӣ, кас намонад! Ҳама маснӯъанду, ту Кирдгор! Ҳама мурданианду ту зиндаву поянда!”

Эй қавм, аз ин сувои ҳаводис гузар кунед,

Хезеду сӯи олами улвӣ сафар кунед [97, 584].

Шайх Рашидуддин дар идомаи алфози ширин чунин ақидаи орифонро иброз кардааст: Ин сарои фонӣ манзилгоҳ ва гузаргоҳ аст ва оромгоҳ насозед, бареду маргро ба ҷону дил истиқбол кунед, ҳаёти онҷаҳонӣ ва наъими ҷовидонӣ талаб кунед,” وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهُوَ وَلَعِبٌ وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ - Зиндагонии дунё (андак нафасест), ки мегузарад ба бозиву беҳуда, ҳамоно сарои охират дар ҳақиқат сарои зиндагонист, агар медонистанд» [10, 29/64]. Ту имрӯз ба чашми бедорӣ дар кору ҳоли худ нанигарӣ ва сози рафтан ба даст наёрӣ, то он соат, ки оби ҳасрату дарег гирди дидат дарояд ва ғубори марг ба узори мушкинат нишинад, он рӯз рӯи арғавонӣ заъфаронӣ шавад:

Сари зулфи арӯсонро чу барги настаран ёбӣ,

Руҳи гулбарги шоҳонро чу шоҳи заъфарон бинӣ [97, 584].

Ин тариқ, Шайх Рашидуддин дар баҳши савуми тафсир, шарҳи ирфониро бо ниҳояти балоғати суханварӣ бо санъати сачъ ва сурудан ва ё зикр намудани абёти орифонаи хеш ва ё шоирони орифи ҳамаср ва ё қабл аз даврони хеш бо қаламкашии моҳиронаи хеш зарандудӣ карда бо тобиши заррини оёту аҳодиси набавӣ муҷалло сохтааст.

Ин устои суҳан барои якрағ намудани соҳти наҳвӣ вожаҳои ҷумлаҳои монандро паҳлуи ҳам қарор дода, такрор кардааст, ки ба қавли баъзе муҳаққиқон, бо оҳанги мусиқӣ ва авзони хос ба каломи Худо шабоҳат дошта, аз балоғати он таъсир пазируфтааст.

Таҷаллиёти Қуръону аҳодис дар ашъори ирфонӣ падидаест, ки солҳои сол шоирони орифро дар нигориши ашъори ирфонӣ истеҳком бахшида, мабно бар он дар дарку тафсири арабӣ ва форсии тоҷикӣ рӯиҳамрафта бо андешаҳои ноби сӯфиёна нақши калидии хешро бар мутафаккирони ҷаҳон манзур намудааст, ки таҳлилу баррасии он ба мақсади рушди фарҳанги исломӣ ва аз роҳи адабу шеър авомфаҳм намудани осори динӣ аз аҳаммияти хосе бархурдор аст.

3.2. Талмеҳ дар осори мансури ирфонӣ

Муайян намудани хусусиятҳои бадеӣ, омӯзиши санъатҳои бадеии адабиёти форсии тоҷикӣ, яке аз падидаҳои муҳиммест, ки дар таҳқиқоти пажӯҳишгарони тоҷик ҳанӯз қомилан баррасӣ нашудааст. Мувофиқи назари бузургон шеър каломи мухайял, муқоффо ва мавзуну мутасовист, ки олимони шеършинос дар он меъёри қоидаҳоро бо исми истиораву талмеҳ, таҷнису ташбеҳ, рамзу киноя, вазъу зарбулмасалҳо фармудаанд. Латофати зарбулмасал дар он ҳаст, ки мухотаб аз самъи он озурдахотир намегардад. Пираҳии манзуме, ки дар рисолаҳои ирфонӣ ҷой дода шудаанд, аз саноеъи бадеӣ мураббаъ гардида дар дар муназзаму мукамал гардонидани шаклу мазмуни осори мансури ирфонӣ нақши калидӣ доранд. Истифодаи санъатҳои гуногуни лафзӣ маънавӣ, аз қабилӣ ташбеҳ, талмеҳ, такрор, тавсиф, нидо, хитоб, ирсолу масал, муболиға, муколама дар рисолаҳои ирфонӣ бештар сурат гирифтааст. Дар ин рисола, зимнан, аз воситаҳои тасвир фақат санъати талмеҳ мунтахаб гардид, зеро ки аз ҷиҳати вазифа ва нуқтаи назари истифодаи бештар татқиқи санъати талмеҳ муҳим ва зарур доништа шудааст.

Дар бораи санъати талмеҳ назарияпардозони қадим ва муосири адабиёти форсии тоҷикӣ иброи назар намуда, таърифи онро дар осори худ овардаанд. Аз ҷумла адабиётшиноси маъруфи тоҷик Тӯракул Зеҳнӣ дар асари мондагори худ “Санъати суҳан” талмеҳро чунин таъриф кардааст: «Талмеҳ дар луғат нигоҳи сабук кардан ба сӯи чизест...Аммо дар адабиёти бадеӣ ишорат кардан ба воқеаҳои таърихӣ, асотири, қиссаву афсонаҳо ва ба ягон шеъри маъруфи яке аз саромадони суҳан талмеҳ номида мешавад» [44,107].

Талмеҳ яке аз санъатҳои серистеъмоли осори мансури ирфонӣ ба шумор меравад. Азбаски ашъори мунтахаби ин рисола аз иқтибоси китобҳои «Мирсод-ул-ибод», «Тамҳидот» ва «Кашф-ул-асрор» аст, аз

доираи мавзуоти васеъ интихоби воҳид намудан дар ҳаҷми мавзӯъ рост меояд.

Таъсиру нуфузи саҳобагони киром ба тасаввуф ва осори тасаввуфӣ, бахусус пораҳои манзуме, ки дар осори ирфонии форсӣ истифода гаштаанд, аз корбурди санъати талмеҳ равшан ба назар мерасад:

Аз ин муште риёсатҷӯи раъно ҳеч накшояд,
Мусалмонӣ зи Салмон ҷӯю дарди дин зи Бӯдардо [97,175].

Зеро «ҳақиқатан ҳам шиносандаи шариати Мустафо буданду сафои сирри ин сиддиқон бар ҳар ҷо ки тобад, абҳари дин шавад, бар мутеъ тобад мақбул гардад ва агар бар осӣ тобад, мағфур гардад, агар бар фосиқ тобад, соҳиби вилоят шавад» [97, 175].

Шайх Рашидуддини Майбудӣ дар тафсири камназир ва шарҳи мубини «Кашф-ул-асрор» - и хеш талмеҳро муваффақона мавқеи муносиб баҳри муштоқони каломи адабӣ ҳамчун устои беназири сухан истифода намудааст, ки барои ифодаи мазомини баланди афкори муаллиф дар тафаҳхуми Каломи раббонӣ хизмат кардааст; ин асрори макнунест, ки на фақат равандагони тариқат, балки ҳар соҳибдилеро ба сӯйи хеш кашида, ошиқони каломи ваҳй ва дилбастагони шеърӯ адабиётро ба дунёи рангин, тавассути талмеҳ, бо нигоҳи сабук ва дилнишин ба шавқи доништанҳо оид ба таърихи ислом ва қиссаҳои дилошуби қуръонӣ раҳнамоӣ мекунад. Дар ин баҳши матлаб аз гунаҳои фаровону мумтозе ки дар «Мирсод-ул-ибод»-у «Тамҳидот» ва «Кашф-ул-асрор» санъаткорона истифода шудаанд, танҳо қисмате бо чанд ишораи кӯтоҳе таҳлил хоҳад шуд.

Бо ин тасмим бояд қаблан оид ба каломи бадеӣ чанд матлаберо арз кард, ки хонанда ба идомаи он назари фарохтаре сохта, ба рангинии он мувофиқ намояд.

Каломи бадеъ чист? Бадеъ он чи каломи маъмулиро ба каломи адабӣ мубаддал мекунад ва се фанро дар бар дорад: маонӣ, баён, бадеъ, ки ҳар серо илми калом гӯянд. Бадеъ ё лафзӣ ва ё маънавист. Санъатҳои лафзӣ сурати каломро зебо мекунад, санъатҳои маънавӣ дар маъноии калом зебоӣ мебахшад.

Санъатҳои лафзӣ инҳоянд: ибдоъ, эъно, бароати истеҳлол, таҷзия, таҷнис, тартиб, тарҷеъ, таркиббанд, тарҷеъбанд, ташреъ ва ғ.

Санъатҳои маънавӣ: ихом, ирсод, истиора, иғроқ, ийҳом, таҷоҳули ориф, ташбиб, таъриф, тамсил, талмех, ҳусни матлаъ ва ғ. ҳастанд.

Саноеъи адабие, ки дар пораҳои назмӣ осори ирфонӣ форсии қарни шашуми ҳиҷрии қамарӣ истифода гаштаанд, тадриҷан дар таҳқиқу пажӯҳиши муҳаққиқони зиёд қарор доштанд.

Дар саноеъи талмех, истиора, мувооти назир ва азод ғавр карда аз овардани луғоти тозӣ ва душвор ҷуз калимоте ки дар ирфони форсӣ истифода мешуд, парҳез намудааст.

Муаллифи «Мирсод-ул-ибод» чунин шумурдааст, ки ҳеҷ зарра аз зарроти коинот аз мулку малакутиест, ки дар вай сирре аз асрори ишқу муҳаббат мавҷуд набошанд ва ҳар яки он зарраҳо аз муҳаббати Офаридгори хеш ба қадри тавону истеъдод ҳолӣ нест, ки бо он Худои хешро сипосу ҳамд мегӯянд. Бо чунин назар ишора кардааст:

Гар арш диҳанд ошиқонатро,
 Ҳар зарра ки ҳаст, дар шумор ояд
 Товусу магас ба як маҳал бошад,
 Чун бози ғами ту дар шикор ояд [105, 36].

Ояти сураи “Тин”: «ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ» - Баъди (ношукрӣ) гардонидемаш дар асфалус-софилин»[10, 95/5]-ро чун тааллуқи рӯҳ ба қалби инсон

дониста муддаӣ бар ин аст, ки “اعلايين” офариниши рӯҳи инсон ва “أسفل” қолаби инсон аст ва бар ин маънӣ ишора кардааст:

Чаҳонро баландию пастӣ туйй,
Надонам чийй, ҳар чӣ ҳастӣ, туйй [105, 39].

Хокро эҷоз бахшидани Худованд боиси тааҷҷуб ва ҳайрати малоик шуда, ки дар камоли мазаллату хорӣ бо Ҳазрати Кибриёӣ ноз кард ва Худованд бо ин ҳама ўро тарк накарда ба ҷои ў дигаре дар миён нагузошт, дар талмеҳ чунин ифода гардидааст:

Ҳамсанги замину осмон ғам х(в)ардам,
На сер шудам, на ёри дигар кардам.
Оҳу ба масал ром шавад бо мардум,
Ту менашавӣ, ҳазор ҳилат кардам [105, 41].

Расидани насими нафаҳоти лутфи Ҳақ ба машоми рӯҳро Яъқубвор ба тасвир додааст:

Чун Юсуфи бод дар чаман меояд,
Бӯе зи Зулайхо суи ман меояд.
Яъқуби дилам наъразанон мегӯяд:
“Фарёд, ки бӯи пераҳан меояд!” [105, 223].

Чуноне қаблан зикр гашт, ашъоре, ки дар «Мирсод-ул-ибод» вучуд доштааст, ҳама аз Шайх Начмуддини Розӣ набуда, балки аз шоирони орифи қабл аз замони ў ва замони ў ба мисли ҳаким Саной, Шайх Аттор, шайх Авҳадуддини Кирмонӣ, Шайх Фаҳруддини Ироқӣ ва Мавлоно Чалолуддин будаанд. Дар ҳар матлаб шеър, рубой ва ё байти хосеро баъзан

бо қайди номи муаллиф овардааст. Дар баъзе маворид аз абёти худ бо овардани тахаллуси “Наҷм” ва ё бо ишораи “Наҷмо муаррифӣ намуда, санъати ташбеҳро кор фармудааст:

Ман Наҷму ту хуршедӣ, ман фонию ту боқӣ,

В-аз нури таҷаллият зеру забар андозам [105, 334]

Шайх Наҷмуддини Розӣ дар боби панҷ, фасли якуми «Мирсод-ул-ибод»-и хеш «Дар баёни сулуки мулук ва арбоби фармон» бо сухани Худои таъоло: «يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ - (Гуфтем): Ай Довуд, мо сохтем туро подшоҳи замин, пас, ҳукм кун дар миёни мардумон ба ҳаққу ростӣ ва пайравӣ макун хоҳиши нафсро, ки (ин хоҳиши нафс) гумроҳ месозад туро аз роҳи Худо. Ононе, ки гумроҳ мешаванд аз роҳи Худо, барояшон аст азоби саҳт ба сабаби он ки фаромуш карданд карданд рӯзи ҳисобу китобро (яъне, рӯзи қиёматро)» [10, 38/22] ва ҳадиси Паёмбар (с) «السلطين ظل الله في الارض» муддаояшро машрӯъ намуда, дар идома ибраз кардааст, ки салтанату хилофат наёбати Хақтаъоло дар замин буда, Паёмбар (с) онро сояи Худо дар замин маҳсуб донистааст, ки ҳар аҳлу ноаҳл, ки Худованд ба назари иноят малҳуз гардонад, мақбули ҷаҳониён гардад, вале мулук ду тоифаанд, мулуки дунё ва мулуки дин; тоифае ки мулуки дунёанд, сурати сифоти лутфу қаҳри сифоти Худованд буда, аз шинохти хеш маҳруманд, аммо ононе ки мулуки динанд, мазҳари сифоти лутфу қаҳри Худовандӣ, кушояндаи тилисми аъзами сурат бо калиди шариат, бо дасти тариқатанд, ҳазинаи аҳволу сифоти макнунро бо чашми ҳақиқат мутолиъа карда, бар ганҷи «Ҳар кӣ худро шинохт, Худоро шинохт» бар тахти мамлакати хилофати ҷовид ба моликият нишастаанду” ...онҳо чӣ султон чӣ дарбон, чӣ ҳоқон ва чӣ деҳқон, дар зери ҷанда лек бо

дилҳояшон зиндаанд [13, 413]. Шайх Наҷмуддин ин мазоминро дар талмеҳи шеър чунин ифода кардааст:

Бо мулки чандапӯшон султон чӣ кор дорад,
Дар базми дурднӯшон хоқон чӣ кор дорад?
Бо қони ишқбозон ғамро чӣ ошноӣ,
Бар гардани Масеҳо полон чӣ кор дорад? [13, 413].

Шайх Наҷмуддин дар баҳси тааллуқи рӯҳ ба қолаб, мадракот ҳосил накардан ва истеъдоди маърифат ба даст наоварданро дар тавҳид ва маърифати зоту сифот ва афъоли «الم الغيب و الشهادة» расида натавонистан донистааст. Ин мафҳумро дар байти зер чунин талмеҳ намудааст:

Чун надидӣ шабе Сулаймонро,
Ту чӣ донӣ забони мурғонро [105, 82].

Шайх дар васфи шоҳони одил чунин ҳусни ақида нишон додааст, ки шоҳ бояд ҷаҳд кунад, ки молу мулуки хеш некномии ин дунёву охират ҳосил кунад, то аҷал имкон диҳаду дар ҳасрати надомат насӯзад:

Давлати ин ҷаҳон агарчи хуш аст,
Дил мабанд андар ӯ, ки дӯсткуш аст.
Ҳар киро ҳамчу шоҳ бинвозад,
Чун пиёда ба тарҳ биндозад...
Лочарам чун расид кор ба кор,
Рафт бо сад ҳазор истизҳор [13, 456].

Муаллифи ин асари гаронбаҳои ирфонӣ дар аксари ашъори форсии хеш санъатҳои бадеӣ, аз ҷумла талмехро бо маҳорати баланд ифода кардааст, ки метавонад дар алоҳидагӣ пажӯҳиши комило дар бар гирад.

Ашъоре, ки дар «Тамҳидот»-и Айнулқузоти Ҳамадонӣ дар алоқамандии мазмуни мутуни ирфонӣ истифода гаштааст, низ дорои захираи фаровони луғавӣ, баёни зебои олии шоирона, саноеи лафзӣ маънавист, ки барои возеҳу пуробуранг гардонидани сухани муаллиф ва гуворотару дилоро гардонидани матн истифода шуда, дар омӯзиши сабки волои он дақиқсанҷии фитрӣ мебояд, зеро оёти Каломӣ раббонӣ ва аҳодиси зебои набавӣ бо насри оҳангину абёти намакин дилнишину сеҳрангез воқеъ гашта, солиёни сол дили муштоқони каломӣ Худованд ва аҳли илму ирфону адабро ба ҷӯшу хурӯш овардааст:

То шӯри ғамат, эй бути айёр, баромад,
 Фарёду фиғон аз дару девор баромад.
 Чун раҳгузари кӯи ту бар оташу ғам дид,
 З-ӯ наъраи аннору вал-альор баромад,...
 Сачҷодаву зуннор ба як нарх фурӯшанд,
 Чун иззати қудси ту ба бозор даромад [23,103].

Ин қитъаест, ки Шайх, Қозии Ҳамадон Айнулқузот аз Шайх Тоҷуддин (р) дар боби соҳибнафсе ки «..мақоми тамкини тамом ва ҳишмати ӯ дар аҳвол бонизом ва дили ӯ бо воридот ором» ва «Ар- раҳмон» бо шамими ҷони нафс мешунавад, овардааст, ки санъати талмех бештар истифода гаштааст.

Қуръон ҳамчун китоби муқаддаси мусалмонон дар ташаккули осори ирфонӣ мавқеи марказиро ишғол намуда, рӯиҳамрафта бо ҳадисҳои мубораки Пайғамбари гиромӣ Муҳаммади Мустафо (с) дар рушди адабиёти форсии тоҷикӣ мақоми устувор доштааст. Адабиёти классикии

форсии тоҷикӣ ҳамчун рукни асосии ҳаёти мардуми эронинажод аз муҳимтарин сарчашмаи беназири дониш, китоби осмонӣ – Қуръони карим истифода намудааст. Иқтибосу истишҳод тасдиқи эътибору нуфузи Қуръони азимушшаън аст. Ҳофизшинос Баҳоуддини Хуррамшоҳӣ навиштааст: «Ҳатто дар «Шоҳнома», ки саъй дар наёвардани вожагони арабӣ дорад, таъсири оёти қуръонӣ машҳуд аст, то чӣ расад ба шеърӣ Саноиву Аттору Ҳофизу Саъдӣ...Баъзе осор ҳам ҳастанд, монанди «Маснавӣ»-и Мавлавӣ ва ғазалҳои Ҳофиз, ки на фақат аз назари мӯхтаво, балки аз назари сохтор ва сурат ҳам мутаассир аз сохтмони сураҳо ва ороиши ояҳои Қуръонанд» [77, 33- 34]. Тибқи таҳқиқи муҳаққиқони ватанӣ таълифот дар мавриди таъсири мазмуни қуръонӣ ва талмеҳи оёт дар адабиёти форсии тоҷикӣ бо қалами Бадеузмамони Фурузонфар, Ҳайрати Саҷҷодӣ, Муҳаммад Маҳдии Рукнӣ мутааллиқ буда, Расул Ҳодизода, Абдулманнони Насриддин, Худой Шарифов, Носирҷон Салимов, Мирзо Муллоаҳмадов, Абдушукури Абдусаттор, Умеда Ғаффорова, Абдучамол Ҳасанов, Чӯрабек Назриев, Файзулло Бобоев Қуръон ва тафсиrho дар робита бо забону адабиёти тоҷик баррасӣ кардаанд [53, 6-7].

Мувофиқи таҳқиқоти илмӣ тафсирҳои Қуръон шохаҳои зерро дар бар мегирад: равой, иҷтиҳодӣ, фақеҳӣ, адабӣ, тарбиятӣ, каломӣ ва фалсафӣ. Аксари гунаҳои тафсир дар «Кашф-ул-асрор»-и Рашидуддини Майбудӣ ҷой дорад. Ҳолоти вачду шӯридагӣ, авзони муноҷотҳои Пири Ҳирот солиёни зиёд дилҳои ошиқонро сайд намуда, чун хасисаи саҷъ, сеҳри сухани муноҷот дилҳоро тасхир кардааст. Ба қавли муҳаққиқон ин тафсири муътабари Қуръон аз оёту аҳодис бо луғоту адаб робита дошта, алоқаи саҷъ дар муноҷот маҳсули хилватҳои хоси муаллиф аст, ки ба сомён ҷолиб расидааст.

«Кашф-ул-асрор»-и Майбудӣ бо саъю эҳтимоми муҳаққиқи Эрон Алиасғари Ҳикмат интишор ва таҷдиди чоп гаштааст. Ҳабибуллоҳи

Омӯзгор ин тафсирро дар ду чилд хулоса намудааст ва доктор Муҳаммадҷаводи Шариат як чилд феҳристи тафсилии матолиби мавҷуд дар тафсири «Кашф-ул-асрор» таҳия намуда, суҳанони Хоҷа Абдуллоҳи Ансориро низ дар китобе ба номи “Пири Ҳирот” ҷамъоварӣ кардаанд.

Шайх Рашидуддин Майбӯдӣ дар се баҳши тафсир бо маҳорати баланд ва ҳунари волои нависандагӣ, бо эҷози суҳани сеҳрангези хеш китоби «Кашф-ул-асрор» -ро ба ҳазинаи илму маънавиёт ва масалу истилоҳоти адабӣ табдил кардааст. Ашъори истифодашуда дар он рӯиҳамрафта бо насри мусачҷаъ, ки аз саноеи лафзиву маънавӣ музайян гаштаанд, бо ишора бо оёти раббонӣ ва аҳодиси набавӣ ва гуфтори саҳобагон ва бузургони дину тариқат машъали роҳи толибони ҳақиқат шудаанд.

Талмеҳоти қуръонӣ дар ишора намудани маъниҳои борику макнунӣ рамзи солиқони тариқат ба гунаи ҳосе мавриди назар қарор дошта, дар матнҳо ва ашъори ирфонӣ зуд-зуд, ҷо-ҷо, қисм -қисми оёт дарҷ шудааст, ки чунин равиши услуби нигоришро чунон ки қаблан зикр шуд, дар дигар мактуботи рисолаҳои ирфонӣ, аз ҷумла «Мирсод-ул-ибод»-и Шайх Начмуддини Розӣ, «Тамҳидот»-и Айнулқузоти Ҳамадонӣ ва дигар осори ирфонӣ мушоҳида кардан мумкин аст.

Ин ашъори мавриди назар низ дар «Тамҳидот»-и Айнулқузот ҷой гирифтааст, ки “нуран ғало нур” ибораи зебои арабӣ бар ҷой ва мавриди хос истифода гаштааст:

Дил маркаби Ҳақ аст, ки дар ин зиндон аст,

Дар олами хок муддате меҳмон аст.

Дил мурғи ҳақиқат аст дар олами Ҳақ,

Не худ боз аст, ки зинати султон аст.

Дил зинда ба ҷону ҷон бувад зинда ба Ҳақ,

Гаҳ ҷон дар дилу гоҳ дил дар ҷон аст.

Аз нури Худо рӯҳ фаро дид омад,

Пас, “Нур ʔало нур” на дар Қуръон аст? [91, 55].

Қабл аз ин ашъор Шайхи Ҳамадон мутазаққир бо ҳадиси Мустафо (с) «ان الله تعالى خلق نوري من نور عزته و خلق نور ابليس من نار عزته» гуфт: Нури ман бо иззати Худо пайдо шуд ва нори Иблис аз нори иззати ӯ пайдо шуд. Саҳли Тастарӣ ва Шайбони Роъӣ бар инанд, ки Худои из ва ало нури Муҳаммадро аз нури худ падида кард ва бар дасти худ он нурро сад ҳазор сол бидошт, бо қаромат ҳар шабонарӯзаш ҳазор соли дунёст ва ҳар шабонарӯз ҳафтад назар бар он мекард ва ин нур аз ҳар назаре ҳафтад ҳазор нур мегирифт ва аз ин нур ҳамаи мавҷудоту махлуқот падида кард. Айнулқузот дарег аз он дорад, ки сифати аҳасси Худованд пӯшида асту магар ин нури Муҳаммад аст, ки аз ҳама пӯшида доштааст?! «Чӣ донӣ, ки чӣ меғӯям: «قل هو الله احد الله الصمد» бихон, “Самад” он бошад, ки яке бошад ва сифати ягонагӣ дорад» ва дар зимн чунин гуфт: «Дареғо! Бубин ки чанд наммомӣ ва ҷосусӣ бикардам ва чанд асрори илоҳӣ бар саҳро ниҳодам. Агарчи гуфтани ин асрор куфр омад: «افشا سر الربوبية كفر», агарчи ғайрати ӯ муставлист бар доштани вучудҳо! Аммо зиштӣ бикунам ва байте чанд, ки бар тариқи саҷъ вақте содир афтод, агарчи бисёре ғамуз бо худ дорад, бинависам, ки ҷуз равони Мустафо с. ва муҳибони Худо касе дигар ба маънии ин байтҳо мутталеъ ва воқиф нашавад. Аммо дигаронро насиб ҷуз шунидан набошад. Донистану дарёфтани дигар бошаду дидан дигар»[91, 55].

Албатта, ашъори қаблан баёнкардаи муаллиф мазмун ва муҳтавои ин афкори ирфониро дар бар гирифта, ба асрори пӯшидаи муаммои он талмеҳан ишора кардааст. Талмеҳоти рисолаҳо ба маъниҳои кулӣ ишора намуда мазмуни фаровонро дар худ ғунҷонидааст. Шайх зимни тафсири «وَأَشْكُرُوا لِي» шукронаи ман ба ҷой оред ва ҳаққи он бишносед, бар назар аст, ки шинохти Худованд на кори обу гил (ҷисми инсон) ва на ҳадиси ҷону дил аст, «...ҳар ду фарои об деҳ! Ва васли ҷонон ба худ роҳ деҳ!» [91, 55].

Ҳаҷро хосу авом, ҳаҷчи ом қасди кӯи дӯст, ҳаҷчи хос қасди рӯи дӯст,
он рафтан ба сарои дӯст ва ин рафтан барои дӯст:

Дардам на зи Каъба буд, к-аз рӯи ту буд,
Мастӣ на зи бода буд, к-аз бӯи ту буд.

Авом ба нафс рафтанду девор диданд, хавос ба ҷон рафтанду гуфтору
дидор ёфтанд [97, 289].

Лаббайки ошиқон беҳ аз ихроми ҳоҷиён,
К-ин аст сӯи Каъбаву он аст сӯи дӯст.
Каъба кучо равам, чӣ бурам роҳи бодия,
Каъбаст кӯи дилбару қибласт рӯи дӯст [97, 287].

Шайх Рашидуддини Майбӯдӣ бо ишораи талмеҳоти Каъбаву қибла бар он аст, ки он Каъба қиблаи муомилат аст ва ин Каъба қиблаи мушоҳидот, он даргоҳи иззату азамат, ва ин пешгоҳи лутфу мабосатат! Эҳроми он лаббайки забон, ва эҳроми ин безорӣ аз ҳар ду ҷаҳон аст. Нерӯи абадзиндаи рӯҳ муҷиби бақо, саодат аст, ки на фақат дар олами шаҳодат, балки дар олами ғайб ва асрори макшуфи авлиёуллоҳ макнун аст ва он амалеро ки рӯҳ анҷом медиҳад, тан қодир бар он нест. Каъба рамз асту мурод иҷрои амрҳои Худо ва талаби ризои ӯст. Сидқу ихлоси ҳоҷиён дар тавофи Каъба аз маншаи муҳаббат, ризо ва шавқи дидори Худованд бошад, вале Рашидуддин мефармояд: Ҷазои он ҳаҷ ҳуру қусур асту наъиму роҳати бихишт, ҷазои ин ҳаҷ он аст, ки дар қубҳи ғайрат биншонад бар бисоти из, бар тахти қурб, ва такагоҳи унс.. дар ҷалоли мукошифат ва гаҳ дар лутфи мушоҳидат, «فِي مَقْعَدٍ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِكٍ مُّقْتَدِرٍ» [97, 287]. Ин гуна Шайх бо васфи Каъба, ки қиблагоҳи кулли мусулмонони дунёст, бо қиблаи мушоҳидоти орифон ва эҳром бастану “Лаббайка” хондани ҳоҷиёнро бо

эхроми безорӣ аз ҳар ду ҷаҳон қиёсан, аз маншаи тариқат изҳори назар кардааст. Ин талмеҳ ишораи одие ба шахсият ва ё воқеъоти таърихӣ нест, балки ба марказест, ки бинои ислом бо тавофи он комил мегардад ва орзуи тавофи онро кулли мусалмонони олам дар дил доранд, марказест, ки ҳар фарди мусалмоне дар шикасти орзуҳо ва такмили ибодатҳо дар ин мавзеъ ашки надомату гуноҳ мерезад ва умеди мағфират ва аз Худованди Субҳон, талаби қабули ҳаҷ мекунад. Вале аз нигоҳи ошиқони Худо, солиқони роҳи тариқат, ки чун саҳобагон ва тобеъин р.а.росткору ростқавл ва муттақиву парҳезгор буданд, ин ҳаҷ дар ҷалоли мукошифату мушоҳидат дар таъҷиби унс, назди мақъади сидқи малики муқтадир воқеъ мегаштааст. Ин дар ҳар назари одӣ аҷибу ҳайратовар аст ва фақат равандагон ва муштоқон ба дарки маънии он мерасанд, зеро қадри зар заргар бидонад.

Оламе дар бодияи меҳри ту саргардон шуданд,
То ки ёбад бар дари Каъба қабулат парру бол [97, 168].

Дар зимн Шайх чунин иброз намудааст, ки саргардониву машаққат, ранҷу таклифро Худованд бар бандагон чун ҳукми шаръ ниҳода, ононро бо нишони имон ва шоҳидии он навохт, то бори таклиф бар онҳо осон шавад. Худованд ҳар ҷо ки бори таклиф ниҳад, роҳи таҳфиф фаро созад. Ҳар ҷо ки ба тақво амр фармуд, иститобат дар он ҳам пайвастааст. Пас, расидани солиқ ба мунтаҳои мақосид ва лиқоуллоҳ иқрору тавба кардан, баъд даст кашидан аз маъсият ва тақво пеша гирифтани буда, аксари бузургони илму ирфон эътироф бар ин ақидаанд, ки “тавба” дар ахлоқу ирфону қуръону аҳодис ва калом аз арзиши баланд бархурдор буда, мақоми орифин аст. Дар «Эҳё-ул-улумаддин» имом Муҳаммади Ғаззоли баҳси ҷомеъ дар бораи “тавба” намудааст. Сафари маънавии сулуки солиқ дар ҳар мақом ба камол расида, марҳалаҳоро бо ирода тай мекунад ва дар ин роҳ то ҳаққи он мақом нагузорад, ба мақоми дигар намегузарад ва

оинаи дилаш дар таййи мақомот сафо пазируфта ба файз мерасад.. солик дар қадами аввал ба “тавба” муттасиф мешавад. Ҳамин тавр, иқрор ва надомат аз гуноҳ ва тавба дар тавофи Ҳаҷҷулбайт аст, ки Шайхи мо бо нигоҳи орифона дар байти боло талмеҳан ишора кардааст. Дар назари шахсиятҳои барҷастаи ирфон “тавба” дар мақоми аввали сайри рӯҳонӣ; аз назари Ҷунайди Бағдодӣ ҳар кадом аз анбиё мақоме доранд, мақоми Одам (а) “тавба” будааст [97, 89].

Шайх Рашидуддин дар «Кашф-ул-асрор» зимни навбати севуми тафсири ояти «... وَإِنَّا لِلْمَلَائِكَةِ أَسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ» - Ва чун гуфтам ба фариштагон: Сачда кунед Одамро пас сачда карданд, магар шайтон (иблис) қабул накард...» [10, 2/34] аз Зунуни Мисрӣ нақле овардааст, ки «.. дар бодия будам, Иблисро дидам, ки чиҳил рӯз сарро аз сачда барнадошт. Гуфтам: Ё мискин! Баъд аз безорӣ ва лаънат ин ҳама ибодат чист? Гуфт: Ё Зуннун! Агар ман аз бандагӣ маъзулам, ӯ аз худовандӣ маъзул нест:

Шӯрида шуд, эй нигор, даҳри ману ту,
Пур шуд зи ҳадиси мо ба шаҳри ману ту.
Чун қисмати васл карда омад ба азал,
Ҳаҷр омаду гуфтугӯй баҳри ману ту [97, 89].

Аксари абёте, ки дар «Кашф-ул-асрор»-и Шайх Рашидуддин зимни тасвир ва ривоёт баён шудаанд, ишора ба мазмуни оёт, аҳодис ва зубдаи ақоиди ровиёни онанд, ки худ талмеҳан ифода ёфтаанд. Лекин саноеи лафзию маънавии истифодашуда дар «Кашф-ул-асрор» дар дохили худ абёт низ дар аксари маврид барои рангину ҷолиб тасвир кардани каломи тафсир кумаки барҷаста намудаанд:

Кори сидқу маънии Бубакр дорад дар ҷаҳон,
Варна дар ҳар хона Бубакрест, дар ҳар кӯҳ ғор.

Кӯҳи Тур низ рутбат аз он дошт, ки Мусо (а) бо Худованд такаллум дошт, на ҳар ғоре тааззуз ва тақаддусеро соҳиб аст ва бар дилу дидаҳо ҷой дорад [97, 514].

Дар шарҳи ояти «وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ أُولَٰئِكَ الْمُقَرَّبُونَ» - (Тоифаи савум) онҳое, ки (дар анҷоми аъмоли нек) пешқадаму пешдаст буданд, (ки дар соҳиб шудани неъматҳои ҷаннат ҳам собиқанд. Ин пешқадамон наздиккардагонанд. Дар боғу бўстонҳои бихишт» [10, 56/10-12]. Шайх чунин саҷъи дилпазир овардааст: «Бандаи ман, ҳар чӣ банд аст, аз роҳ бардор ва бо кас пайванд мадор .., то ба собиқон даррасӣ, бошад, ки рӯзе сар ба болини амн боз ниҳӣ ва аз андӯҳи фурқат боз раҳӣ. Оре, ҷалил корест ва азиз ҳоле ба собиқот даррасидан ва дар сабукборон пайвастан!

Ботини ту кай кунад бо маркаби шоҳон сафар,
То нагардад рои ту бар маркаби ҳиммат савор? [97, 541].

Эй мискин! Ҳамроҳӣ бо собиқон ҷӯйӣ ва суҳбати мардон хоҳӣ ва чашмат бар ному нанг ва роҳат пур аз фаҳру ор»:

Пой бар дунё неҳу бардӯз чашм аз ному нанг,
Даст бар уқбо зану барбанд роҳи фаҳру ор.
Гар чу Бӯдардот бояд тоҷдорӣ рӯзи ҳашр,
Бош чун Мансури Ҳаллоҷ интизори тоҷи дор [97, 541].

Ишора ба тақвои Абӯдардо ва дар сарбадории Мансур талмеҳест, ки солики тариқатро бар парҳезу дурӣ аз гуноҳ, сидқу сафо, меҳру вафо ва шуҷоату тақво, гузашт аз фаҳри дунё, мардонагиву саодати уқбо даъват ба амал овардааст.

Он гаҳ, ки фарои сари гуноҳ шаванд, онҳоро девори қиёмати арши акбар ёд ояд, масъалати Ҳақ, бо чашм овардани кирдор, боз намудани гуфтор, Раббулғаламин ба банда гӯяд: Ин гуноҳатро медонӣ? Банда гӯяд: Оре то вақте ба гуноҳаш иқрор кард, ки ҳалок шудааст. Раббулғиззат гуфт: гуноҳонатро дар дунё сатр кардам ва имрӯз мебахшам. Забони ҳоли банда ба неъматӣ шукр гӯяд:

Сарҷумла бидонед, ки дар олами подош
Онҳо ки дар ин роҳ бидодему бидидем,
Моро ҳама мақсуд ба бахшоиши Ҳақ буд,
Алминнатулиллаҳ, ки ба мақсуд расидем [97, 542].

Шайх Рашидуддин Майбӯдӣ дар ин талмеҳ рӯ сӯи пардадарӣ аз рози макнуни ояти « وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخُلُونَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ - Бояд гумон накунанд онҳое ки бухлу имсоқ мекунанд (яъне аз зақот) ба он чи дода Худо ба фазлу карами худ.. » [10, 3/180] “бухл”-ро бо муқтазои шариату илм манъи воҷиб маҳсуб ва аз моли зиёд андаке бахшидан; бо забони тариқат ва аҳли ишорат андаке бар худ гузоштан аст, зеро молу ҳол дар назди ин ҷавонмардон сурати сағ дорад, он ҷо ки сағ аст, фаришта надарояд:

Кай дарояд фаришта, то накунӣ
Сағ зи дар дуру сурад аз девор.
Кай дар Аҳмад расиду дар Сиддиқ
Анкабуте тананда бар дари ғор.
Парда бардор, то фуруд оранд
Ҳавдаҷи кибриё ба суффаи бор [97, 580].

Асарпазирии хусусиёти насри мавзун ва назми ирфонӣ, бакоргирии мухтасоти лафзӣ ва санъатӣ дар шеър ба ғояти тақлиф расида, шеърӯ адаби

форсӣ ба ниҳояти тақомул ва ривоҷ расидааст. Бархурдории оҳанг дар чиниши калимот бо шеърӯ насри мусаччаъ, ба вуҷуд омадани мусиқии мутаносиб, ишора ба ривоёту асотири таърих ва оёту аҳодис аз хусусиётест, ки дар пораҳои манзуми «Кашф-ул-асрор»-и Рашидуддини Майбудӣ, машҳур ба тафсири Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ инъикос ёфта, барои кашфи асрори он ишорат мекунанд.

3.3. Таъсири ашъори сӯфиёна дар тарбия ва ташаккули инсон

Адабиёт таҷаллии афкору андешаҳои оӣ, армон, маориф ва фарҳанг, илм ва таҷрибаҳои ақлониву рӯҳонии ҷамъият буда, инсоният бо мурури замон барои аз насл ба насл меросгузории паёмҳо ва одобномаи ахлоқӣ аз хазинаи он баҳрабардорӣ намудаанд. Тадриҷан, аҳли илму адаб бо истифода аз он ба унвони абзор ва интиқоли беҳтару бартар ба насли башар бо салиқа ва истеъдоди ҳар чӣ сарехтару шоистатар ва мубарротару муҷаллотар ва муассиртару бойистатар бо эҳсосоти амиқ ва завқи муносиб дар мондагортар гардонидани он бо осори илмиву адабии хеш дар таҳаввулоти адабиёт, моно ва поё намудани он кӯшишу саъйҳо бар кор бурдаанд, ки дар тарбияи инсонҳо нақши калидӣ доштааст. Ин аст, ки адабиёти форсии тоҷикӣ мавқеи баландро дар дунёи мусалмонон ишғол намуда, дар эҳёи ваҳдат ва ягонагии миллатҳо ва ҳамчун пули интиқоли муътабари мероси ҷовидонаи илму фарҳанг аз аҳди қадим то имрӯзу фардо, баҳри мардуми олам аст ва осори дилнавози ирфонӣ, фалсафиву каломӣ, ишқиву ахлоқӣ ва илмиву ҳунарий бо тараннуми мутуни рӯҳангези манзум ва пораҳои шӯрангези шеърӣ шавоҳиди онанд.

Адабиёт яке аз гунаҳои ҳунар аст ва калимот масолеҳу маводе ҳастанд, ки шоиру нависанда бо баҳрагирӣ аз авотифу таҳайюлоти хеш онҳоро ба кор мегирад ва асари адабӣ ва ҳунарий падида меоварад. Таҷаллии авотифи олимона ва ошиқонаи орифону шоирон ва адибону нависандагон бо муассиртарин шаклҳои тобноки ифода, румуз дар қолаби мусоиду зебо матнҳои шоирона ва ашъори пайгиронаро наметавон берун аз соҳаи адабиёт дар назар гирифт. Осори гаронбаҳои ниёгон дар хазинаи пурбори адабиёти форсии тоҷикӣ намоёнгари хидматҳои арзандаи аҳли илму адаби форс буда шоистаи ниғаҳдорӣ, эътибор ва қадрдониву муаррифист, зеро дар осори адабӣ, ниғоранда бо завқи баланди маҳорати эҷодӣ, бо беҳтарин ҳунари навиштории хеш дили хонандаро саршори

меҳру муҳаббат, самимияту навнигарӣ дар ахлоқу рафтор ва амали рӯзгор месозад, ки ҳатто аз хондану шунидани он барояш лаззатбахш воқеъ мегардад. Осори манзуму мансур чун таҷаллигоҳи боварҳо, тафаккури мусбат, ифодагари ахлоқи шоёни инсонӣ, рафтору пиндори нек, тараннуми ишқи пок, орзуву талаби мардум, ниёишу дуои нек, орзуву армон, андӯҳи ширину талх ва қутбнамои саодати ҷовидонаро мабно бо Каломи муқаддаси илоҳӣ ва суханони «Соҳиби хулқи азим» - Расули гиромии ислом Муҳаммади Мустафо (с) чун мактаби мардуми Машриқзамин адои хидмат намуда, дар ояндаи дур то поёни фурсат бо ҳаҷми густардаи китобҳои таърихӣ ва тафсиру тазкира ва осори ирфонӣ мондагор хоҳад буд. Адабиёти форсии тоҷикӣ бо ҳадафи мазмунофаринӣ ва рангинбаёнӣ ва дороии аҳаммияти умумибашарӣ дар миқёси байналмилалӣ шуҳратёр буда, боиси ифтихори миллат аст.

Ба қавли адабиётшиносон шеър, ки ҳадафи он боло бурдани идрок ва биниши ҳунариву иҷтимоист ва ғолибан паёми иҷтимоии инсон дар он бозгӯ мешавад, шеър, ки ҳам бо эҳсоси хонанда сару кор дорад ва ҳам бо идроку андешаи ӯ дар тамос аст ва меҳодад хонанда чашму гӯши худро боз кунад ва ҳама чизро бинаду ҳис кунад, аз ин рӯ масъалаи фард аз миён меравад ва ҳар чӣ ҳаст, иҷтимоист. Дар ин навъ шеър ишқ ки навъе гароиши фардӣ аст, ҷанбаи рӯҳиву иҷтимоӣ пайдо мекунад.

Ашъори ирфонии форсии тоҷикӣ бо эҳсосоти ошиқонаи ориф бо амвоҷи ғалаёни ишқи илоҳӣ, аз ганҷи безаволи хазоини адабиёт, ки аз дарди мардум хабар ва бар он асар дорад, рӯиҳамрафта бо Каломи гавҳарбори Раббонӣ ва аҳодиси шаккарбори Паёмбари ислом Муҳаммади Мустафо (с) -ст, ки дидаҳоро равшан ва дилҳоро ба риққат оварда, дар азҳони мардум мондгору боиси раҳнамоӣ ва ҳидояти эшон гаштааст..

Дар маҷмӯъ адабиёти орифона дар масири сулук, бо паҳлӯҳои иҷтимоиву шахсӣ марбут аст, зеро агар солиқ аз ҳисоли риёкорӣ, дуруғ, худписандиву мағрурӣ ба илм, худхоҳиву таҳқири халқ нараҳад, маслаки

хешро пеш бурда наметавонад. Солик бояд дар ҷомеа гунае рафтор кунад, ки васоили қурб бо Ҳақро дарёб намояд. Орифон онро дар ҷиҳод бо илм дар роҳи Худованд, амали нек расонидан ва наҷот бахшидан ба мардум, қариб будан бо дарди мардум ва ҳамдаму ҳамнишин будан бо мардум донистаанд.

Таърихи адабиёти ирфонӣ шоҳид бар он аст, ки аксари орифон шоир низ будаанд. Асоси осори эшон шеърӣ ирфонӣ бошад ҳам, фарогири масъалаҳои иҷтимоӣ, мушкилоти сиёсӣ буда, ки равобити ашъори эшонро бо ҷомеа ва ҳукуматдорон зоҳир сохтааст. Дар аксари осори насри ирфонӣ эътироз ба синфи ҳоким дар баробари мушкилоту нобаробариҳои иҷтимоӣ, зулму ситами муғулони хунхор ва беадолатии амиронӣ ҳокимон бар мардум, фирори зиёӣ ба мамолики нисбатан ором ва дастангии мардум мушоҳида мешавад.

Дар боби фазли Худоро дарег надоштан аз халқ Наҷми Розӣ дар «Мирсод-ул-ибод» мардумро аз «...баҳри ҷиҳати исроф ва амсоқ дар умуроти дунёӣ» амали мазмун дониста, хароҷот дар кори динро мамдӯх маҳсуб намуда, бо порашеъри зерин муҳтавои мақсадро равшан баён кардааст:

Манеҳ моли фаровон, к-он туро нест,
Туро гардад чу дар додан шитобӣ.
Агар хоҳӣ, бинеҳ, то боз ёбанд
В-агар хоҳӣ, бидеҳ, то боз ёбӣ [105, 272].

Ашъори орифона дар мавзӯи дасти саҳо кушодан ва панд додани сарватмандон ишораи хубе буда, тавассути он муҳотаб возеҳтару мукамалтар ба ҷилва омадааст. Қобили мулоҳиза аст, ки ҳар як байти истифодакарда дорои мазмунӣ конкрет ва маъноӣ мушаххас аст ва хонандаро ба хулосаи муҳтавои муаллиф ошно месозад.

Чунонки қаблан ишора гашт, ашъори зер низ дар мазаммати ҷаҳон
ва подшоҳони даври шайх, ба гунае ки лозим аст, дар ибрази назараш
моҳирона ба кор рафтааст:

Корҳоро ба коми эшон кард,
Халқро ҷумла роми эшон кард...
То чу Намруд мойдор шуданд,
Ҳама Фиръавни рӯзгор шуданд.
Ҳама машғули моҳу сол шуданд,
Ҳама мағрури ҷоҳу мол шуданд.
Ногаҳон тундбоди қаҳр вазид
В-аз сари тахташон ба тахта кашид...[13, 456].

Мақоми абёти зер ба ҳимматбаландӣ ва фурӯ нарафтан ба фиреби он
дар рисолааш ҷолибу назаррас афтодааст:

Чист дунёву халқ истизҳор,
Хокдоне пур аз сагу мурдор.
Дар ғурураш тавонгару дарвеш
Шод ҳамчун ҳаёли ганҷандеш [13, 467].

Нақши порашеъри охир дар ифодаи тасвири ориф баланд буда, дар
шарҳи он матнҳои тӯлониро метавон истифода кард, вале бо чанд сухани
мусаллаҳ овардааст, ки «..молу сарвати дунё реҳлаткунанда аст ва онро
зоеъ нагузошта ба он танаъум ва таҷаммул қонеъ ва мағрур нашавад,
бояд ҷоҳу мол ва ҳишмати дунёро асбоби василати дараҷоти бихишт ва
қурбати Ҳақ гардонад ва онро ба маърази шаҳавот ва таматтуъоти ҳайвонӣ
нарасонад, то аз роҳи мақсад...» маҳрум намонад [105, 279]

Чойгоҳи назми орифона дар идомаи баёни ақидаҳои ориф дар китоби «Мирсод-ул-ибод» бузург ва қобили мулоҳиза аст. Чое ки шеър истифода нашудааст, якранг ба назар мерасад. Ашъор дар гуногунрангӣ ва зебову хушоҳанг гардондани он кумак кардааст. Баъзан ҷойи абёт ба диққати хонанда чунон гуворову дилпазир аст, ки дар ҷойи он абёт истифодаи дигар ашъори ҳаммазмунӣ онро қобили қабул наметонад. Орифи шоир низ аз дунёи зеҳни ҳаммаслакони хеш шояд воқиф буд, ки ҳар мисраъро дар мавқеъ ва ҷойи худ санъаткорона ба кор гирифтааст. Шайх Начмуддин дар боби панҷум дар васфи олимони дин фармуд, ки «..инҳо хулосаи офариниш ва халифаи Ҳақ, ноиб ва меросдори анбиёнд, ки «**علماء** **أمتي أفضل من علماء بني إسرائيل**», дидаи ҳар кас ба ҷамолу камоли эшон наафтад, ки дар зери қибоби ғайрати Ҳақ мутавориянд» ва ин назари хешро бо шеър чунин баён намудааст:

Мардони раҳаш зинда ба ҷоне дигаранд,

Мурғони ҳавош з-ошён дигаранд.

Мангар ту бад-ин дида бад-эшон, к-эшон

Берун зи ду кавн дар ҷаҳоне дигаранд [13, 496].

Мисраъҳои дар тақвияти каломи ирфонӣ овардаи Шайх низ бо тасдиқ ба суҳанони қаблан иброзшуда мувофиқ буда, дар тарбия ва ташаккули на фақат аҳли тариқат, балки ҳар хонандаву амалкунанда аз аҳамият ҳолӣ нест.

Шайх дар мавзӯи талафи умр ва зоеъ нарафтани вақти инсон: «ҷониби масолеҳи дунё бар ҷониби масолеҳи дин ҳеҷ вақт мураҷҷаҳ надорад ва дар ҳеҷ ҳолат ба шуғли дунёвӣ аз кори охират бознамонад ва дар кулли аҳвол зокири Ҳақ ва толиби охират бувад», [13, 53] аз ин порашеър натиҷагирӣ намудааст, ки қудрати ашъорро дар файзу баракат бахшидани рисолаҳои ирфонӣ инъикос кардааст.

Оқил чу басирати чаҳон дарнигарад,
 Иқболи замонаро ба як ҷав нахарад.
 Пайваста дар он бувад, ки дар охири кор
 3-ин доми бало чӣ гуна берун гузарад [13, 53].

Китоби ирфонии «Мирсод-ул-ибод» дар баробари фарогирии масоили ирфонӣ ҳамчун манбаи пурмуҳтавои таърихиву иҷтимоии даврони Шайх Наҷмуддин, қатлу ғорати муғулони истилогар, фирори олимону заҷри мардуми ҷафокашида ба шумор меояд. Дар ин бора зимни насри манзум аз ашъор низ манзури назар доштааст: «Шаҳрро бастанд ва халқи бисёрро шаҳид карданд ва басе атфол ва авротро асир бурданд ва харобии тамом карданд ва мутааллиқон ва ақрабони ин заифро, ки ба шаҳри Рай буданд, бештар шаҳид карданд:

Борид ба барги мо тагарге
 В-аз гулбуни мо намонд барге» [13, 20].

Шеърӣ муаллиф ҳамдарди дили аламкашидаи ўст, ки бо ибрази он шояд дили хешро сабук намудааст. Дар дигар бобҳо абёти истифодагардида агар барои тақвият додани таъсири бадеӣ омада бошанд, ин ҷо баёнгари ҳолу аҳволи рӯзгори даврони Шайх Наҷмуддин аст, ки аз хонавайрониву машаққат ва парешонии хонадони эшон шаҳодат додааст. Ашъори фавқуззикр, андӯху ҳасрати Шайхро фарогир аст. Ваҳшату хунхорӣ муғулон бо насри манзум низ дар тақвияти он дарҷ шудааст: «Қатл аз ин бештар чӣ гуна бувад, ки аз дари Туркистон то дари Шому Рум чандин шаҳру вилоят қатлу харобӣ карданд, то аз як шаҳри Рай, ки мавлиду маншаи ин заъиф аст, қиёс кардаанд, ки камобеш ҳафтсад ҳазор одамӣ ба қатл омадааст ва асир гашта аз шаҳру вилоят ва фитнаву фасоди

он малоџин ...ислом ва исломиёнро аз он зиёд аст, ки дар ҳаййизи иборат ғунчад...аксари билоди ислом барафтод..», менависад, Шайх Наҷмуддини Розӣ бо таассуфи зиёд ва зимнан, бо ин абёт шоҳони замонашро ба мубориза меҳонад:

Шоҳони ҷаҳон ба ҷумлагӣ биштобед,
То бу, ки бақийяте зи дин дарёбед.
Ислом зи даст рафт, бас, беҳабаред,
Бигрифт ҷаҳон куфру шумо дар хобед [13, 18].

Чуноне ки дар ин мисраъҳо ба назар мерасад, нақши ашъор дар осори мансури ирфонӣ на танҳо таҷассумкунандаи мушкилоту залолати фардиву иҷтимоӣ, балки даъваткунанда ба мубориза бо душманони моддиву маънавӣ ва дифоъи мардум аз душманон ва ҳимояти ватан аз хатароти имониву ҷисмонӣ будааст.

Шайх Наҷмуддини Розӣ бо ин ҳама суҳанони марғубу дилписанди хеш донишани “сирри савсану хору суман” кори зиракон ва “тутиёӣ наомадани ҳар боду пироханро бе ҷамоли Юсуфу бе ишқи Яъқуб” газоф ва бо ироаи ин ашъори дилписанд фасли охири китобашро ҳусни хотима бахшидааст:

Муддао бисёр дорӣ андар ин санъат, вале
Зиракон донанд сир аз савсану хор аз суман.
Бе ҷамоли Юсуфу бе ишқи Яъқуб аз газоф
Тутиёӣ н-ояд аз ҳар боду аз ҳар пирахан [13, 544].

Ҳамин гуна тасвирҳои балеғи шоирона дар равшану хотирмон баён гардонидани мақсади муаллифон дар осори мансури ирфонӣ нақши муҳим бозидааст. Порашеърҳои ин осор дар барҷаставу ифоданок ва ҷолибу

таъсирбахш намудани каломи муаллифон, робитаи устувор барқарор кардани хонандаву нависанда, хусусан дар таълиму тарбия ва ташаккули инсон нақши бориз ва мақоми устувор доранд.

Абёти зер дар фароварди ақидаи ирфонии Начмуддини Розӣ оид ба даст ёфтани давлату дин бо роҳбарии муршиди доно ва ба ин васила ба мақсад расидани соликони роҳи тариқат дар ин мисраъҳо хулоса гардидааст:

Гар давлату кори дин туро даст диҳад,
 Ё боду иродату талаб бар ту ниҳад.
 Ё мӯйкашон туро бари шайх барад,
 Ё ӯ ба дави асбе рӯ сӯйи ту ниҳад [13, 544].

Ифодаҳои “мӯйкашон” ва ё бо “дави асбе рӯ сӯйи ту ниҳодан” ишора ва рамзи иродати муриду муршид аст, ки аз муваффақ гардидани солик хабар додааст. Ин бори маъниро дар шеъри мазкур бармало метавон мушоҳида кард, ки бо таъбирҳои шоиронаи мардумӣ ҳар хонандаеро дилпазиру ошно ба назар расида, раҳнамои роҳи рост мегардад.

Пас, ҷойгоҳ ва мавқеъ пайдо кардани пораҳои манзум дар осори ирфонӣ дар баёни ширину корбурди ақволи мардумӣ низ зоҳир гаштааст, ки мисоли онро дар аксари абёти истифодашуда метавон ба мушоҳида гирифт. Мардум аз қадим бо сурудани ашъор қалбҳояшонро ором ва аз ғусса таскин медоданд ва ё саҳтиҳои зиндагиро бо он таҳаммул мекарданд, ба як сухан шеър зиндагии маънавии онҳо буд. «Мирсод-ул-ибод»-и Шайх Начмуддин шеърҳоро агарчи бо маънии шарҳи афқору ақоиди ирфонӣ талмеҳан дар авоҷиби матнҳои манзум ва ё оёту аҳодис ба кор гирифтааст, ҳамон орзуву армони халқ низ дар он муҷассам аст, ки ҳар хонандаеро вориди ҳиссиёти амиқе менамояд. Шайх дар тафсири ояти сураи «Фачр» бо насри оҳангин чунин нуктаро баён мекунад, ки «Чун нафси

мутмаиннаро, ки аз собиқон «ва минҳум собиқун билхайрот [10, 35/32] буд, ба сайёдии «...ارجعي.. -Бозгард...» [10, 89/28] парвоз доданд ва гирди коиноташ ба талаби сайд фиристоданд, дар фазои ҳафт иқлим оҳуе наёфт, ки матлаби ўро шояд ва дар баҳои ҳашт биҳишт кабке надид, ки шоистаи минқори ў ояд. Чунонки ин заиф гуфта»:

Бозе будам, парида аз олами ноз,
То бу, ки барам зи шеб сайде ба фароз.
Ин ҷо чу наёфтам касе маҳрами роз,
З-он дар ки даромадам, бадар рафтам боз [13, 383].

Ашъори пурмуҳаббати ориф сайри маъниро фаротар аз нигоҳи хонанда, аз “олами ноз” ба давродаври самои ошиқон ҳаракат додааст. Ин мисраъҳои ошиқона дар дилҳои ошиқони тариқат маъво гирифта, эшонро мафтуну шайдои ишқ гардондааст ва ин ҳама ҷойгоҳи шеърро чун такондиҳандаи ақлу ғизобахшандаи дил маъруф намудааст. Ин аст, ки аксари орифон дар осори ирфонии хеш баъд аз оёту ҳадис аз ашъор ҳусни ибтидо гирифтаанд. Шайх қабл аз абёти мазкур ин ҳадиси мубораки Ҳазрати Расулуллоҳ: «... جذبة من جذبات الحق توازي عمل الثقلين - Як ҷазаба аз ҷазабаҳои ҳазрати Ҳақ баробар ба амали сақалайн (инсу чин) аст» [13, 369]-ро дар оғози он фасл (одатан ҳар фасли китоб аз оёту ҳадис сарчашмагир аст), изҳор намудааст, ки вуруд ба сайри маънии он вучуди инсонро дар ниҳояти ихлос ба инқилоби маънавӣ фаро меҳонад.

Монанди ин дар осори гаронқиммати форсии ирфонӣ, «Тамҳидот» -и Айнулқузот ашъори диловези халқӣ, ки қаблан ва ибтидоан аз шоирони маъруфи аҳли ирфон Бобо Тоҳир, Хайём, Соиб, Аттор, Абдуллоҳи Ансорӣ, Мавлавӣ, Ҳофизу Саъдӣ сарчашма ёфтааст. Ин ашъори орифона бо баҳрагирӣ аз Қуръон ва аҳодиси қудсӣ дар қалбҳои ошиқони каломи

раббонӣ ҷой гирифта, дар тарбияи маънавии эшон ва кулли хонандагон мададгор гаштааст.

Хулосаҳои мантиқии ирфонӣ дар «Тамҳидот»-и Айнулқузот маҳз бо истифодаи ашъор ва ё порҳои шеърӣ ба қалам омадаанд. Махсусан, таҳти мавзӯи ишқ баён кардани афкори шоири ориф бе истифода аз ашъор номумкин гаштааст. Орифи Ҳамадон бо ифодаҳои ҷолиби забонӣ ва санъатҳои зебои маънавию лафзӣ ашъори ошиқонаашро бо эҷози қалами сеҳрофаринаш нақшину нигорин кардааст. Ҳам бо ашъори хеш ва ҳам бо абёти дигар шоирони ҳамдавр ва гузаштаи замонаш барои исботи сухан ва ширину дилчасп намудани каломаш истифода кардааст. Аз ин ҷост, ки ҷойгоҳи назми орифона дар китоби «Тамҳидот»-и Айнулқузоти Ҳамадонӣ, дар ташаккул ва тақомул ёфтани муҳтавои он равшан ба назар расида, ба ин восита асбоби равобити хонандаву нависанда қарор доштааст.

Ба қавли Айнулқузот касе агар ишқи Холиқ надорад, боре ишқи махлуқ муҳайё кунад, то қадри калимаи ишқ ҳосил кунад, зеро ишқ фарзи роҳ аст. Ишқ ҳар ҷо расад, сӯзад, ба ранги худ гардонад.

Шеърҳои ишқии Айнулқузот чун дигар ашъори ошиқонаи тасаввуфӣ аз минбари баланди осори ирфонии асрҳои XI-XIII бо шуълаҳо ва дурахши маъниҳову ахтари рамзҳо бо хусусияти ҳосаи худ фарқ мекунад. Нақши абёти дар «Тамҳидот» истифодагашта монанди шеърест, ки аз қариби асрҳо, чун нақш дар санг аз ҳикмати халқу назари ниёгон ба мерос мондааст. Намунаи ашъорест, ки дар дигар рисолаҳо такрор ба такрор талқин гаштааст. Муаллифи Тамҳидот тавассути мисраъҳо дар румузи абёт ғояҳои ишқиву ахлоқиро дар камоли инсоният аз дидгоҳи ирфон бозтоб гардонидааст.

Шайх қабл аз баёни порашеъри орифона матлабашро бо каломии равони мусаччаъ зинат бахшида, ишқҳоро се гуна медонад: ишқи сағир, ишқи кабир ва миёна. Ишқи сағирро ишқи мо ба Худои таъоло ва ишқи

кабирро ишқи Худо бо бандагон ва мутавасситро бо дарег наоварда, рамзан, шаммае баён кардааст.

Ҷойи шеър дар ифода кардани савдои ишқ, ки аз зиракии ҷаҳон беҳтар маҳсуб доништа, девонагии ишқро ба ҳама ақлҳо афзун ва каси беишқро маҷнун ва беҳосил доништааст, шоистаи иборат аст:

Чун обу гили маро мусаввар карданд,
 Ҷонам аразу ишқи ту ҷавҳар карданд,
 Тақдиру қазо, қалам чу ме тар карданд,
 Ишқи туву ҷони мо баробар карданд [91, 25].

Қазияи қазову қадар дар ашъори дар «Тамҳидот» бакоргирифташуда бо мафҳуми ишқ сарбаста маҳсуб гардидааст, ки аҳаммияти истифодаи шеърро дар он таҷассум намудааст. Қобили мулоҳиза аст: «инна лакум шийтум ам абайкум» Шайх Айнулқузоти Ҳамадонӣ бар ин ақида аст, ки ҷавҳари иззати зоти Ягонаро арз ва арзро ҷуз ишқ нест. Яъне ишқи мо ўро арзу ишқи Худои таъолоро ҷавҳари ҷон аст, ки ишқу ошиқу маъшук дар ин ҳолат қоим ба якдигар бошанд, миёнашон ғайрият нест [91, 25]. Мавзӯи асосии ашъори орифонаи «Тамҳидот» ишқ аст ва он ҳам аз ахлоқ сар мезанад. Ошиқони Худои таъоло дар роҳи тариқат ба камоли инсонӣ расидаанд; рафтору кирдор ва гуфторашон қуръонӣ гаштааст.

Қозии Ҳамадон ҳолати аввали марди равандаро, ки мутаҳҳаййир ва бар ҳолати “أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ” буда, аммо ҷуз хаёле аз он бо ў боқӣ намондааст, дар мисраъҳои зер чунин тасвир кардааст:

Як рӯз гузар кардам дар кӯи ту ман,
 Ногоҳ шудам шефтаи рӯи ту ман,
 Бинвоз маро, ки аз паи бўи ту ман
 Мондам шабу рӯз дар тақопӯи ту ман [91, 25].

Ин мисраъҳо дар ибрази ақидаи ирфонии шоири Ҳамадон ҳамчун хиштдевори хонаи маънӣ ба кор рафта, бо тарор намудани ҷонишинҳои шахсии “ту”-ву “ман” боз ҳам музайянтару диловезтар гардидаанд. Ин гуна ашъор бо ифодаҳои дилчаспу самимӣ ба дили инсон сурур ва муҳаббату садоқат бармеангезад.

Гузашта аз ин, алфозу мазмунҳои ирфонии ашъори дар «Тамҳидот» истифодагардида бо армону тахайюлотӣ мардум мушобеҳи ҳам воқеъ гардидаанд. Ашъори дилангез, ки бе зикри фоил зимни маснавиҳои муфассал, ғазалиёти фасеҳ, рубоӣҳои балеғи ошиқона бо тарокиби тоза симболи афкори озод, саркашӣ аз одоту русум ва ақоид омадааст, назди авом соҳибиззат ва муътабар будааст. Азбаски рубоӣ дар байни мардум ҳамчун қолаби машҳур ва мақбул ва зудҷойгиранда дар азҳон аст, маъмулан, ифодакунандаи роз ва иброзкунандаи ниёзи эшон муқаррар гаштааст. Пораҳои манзуме ки дар осори Айнулқузот мударриҷ шудаанд, аксаран дар ин шакл буда, на фақат аҳли ирфон, балки мардуми авом низ аз он баҳрааманд гардидаанд. Ҳамин аст, ки ашъори орифона дар дилу дидаи мардуми авом низ ҷой дошта, дар таълиму тарбия ва ташаккули инсоният бетаъсир набудааст.

Қозии Ҳамадон дар ибрази ақидаи иҷтимоии давронаш бар ин назар аст, ки дар назди Холиқ чӣ шоҳ ва чи дарвеш баробаранд. Айнулқузот бо ақидаи он ки дин ягонагии миллат аст, дар «Тамҳидот» назмеро бо мисраи «Дар кӯи харобот чи дарвешу чи шоҳ» аз Юсуфи Омирӣ баён дошта, сипас зимнан бо андешаи соликон иброз мекунад, ки «Иблис доъӣ аст дар роҳ; валекин даъват мекунад аз ӯ ва Мустафо (с) даъват мекунад бад ӯ. Иблисро ба дарбонии Ҳазрати иззат фурӯ доштанд ва гуфтанд: Ту ошиқи мойӣ, ғайрат бар даргоҳи мо ва бегонагон аз Ҳазрати моро дор ва ин нидо мекун:

Маъшук маро гуфт: “Нишин бар дари ман,

Магзор дарун, он ки надорад сари ман.

Он кас ки маро хоҳад, гӯ: “Беҳуд бош,

Ин дархури кас нест, магар дарх(в)ри ман.” [91, 47].

Айнулқузоти Ҳамадонӣ ба Иблис ва тақдири ӯ низ дахл намуда, аз назари ирфонӣ таҳлилу тафсир намудааст; гуноҳи ӯро аз ишқаш ба Худо маҳсуб намудааст, ки агарчанде аз ҳаҷми мавзӯъ берун аст, зикри он бамаврид ва ҷолиб ба назар мерасад.

Эй дарего! Гуноҳи Иблис ишқи ӯ омад бо Худо! Гуноҳи Мустафо донӣ, ки чӣ омад? Ишқи Худо омад бо ӯ: яъне ошиқ шудани Иблис Худоро, гуноҳи ӯ омад ва ошиқ шудани Худо Паямбар (с)-ро, гуноҳи ӯ омад, ки *ليغفر لك الله ما تقدم من ذنبك و ما تاخر ويتم ناعته عليك و يهديك صراطا مستقيما*» (Оқибати фатҳ он аст, ки) биомурзад Худо гуноҳони гузашта ва пасмондаи туро ва то, ки тамом кунад неъматҳои худро бар ту ва то ки ҳидоят кунад туро ба роҳи рост» [10, 48/2] ин суҳанро нишон шудааст.[91, 47]. Шайх дар зимни ин гуфтаҳо иқрор намудааст, ки санъати саҷъи корбурда ва мазмунӣ абёти мустафодашро «ҷуз равони Мустафо (с) ва муҳиббони Худо каси дигар ба маънии ин байтҳо мутталаъ ва воқиф нашавад, аммо дигаронро насиб ҷуз шунидан набошад» [91, 55].

Ҳамин тавр, дар «Тамҳидот» ашъори содаву ва бетакаллуф ва ҳаяҷонангез ҷой дошта, бо истишҳоди оёти аҳодис шомил гаштааст; ҳарфи нидо дар аксари рубоӣҳо ба мушоҳида мерасад, ки дар ангезаи ҳаяҷони мухотабон ҷолиби диққат аст. Истифодаи масал дар ашъор низ дар фаро гирифтани мавзуоти кулӣ бисёр муносиб афтодааст, ки аз ҷумлаи сабки ашъори истифодашуда дар «Тамҳидот» мансубанд.

«Кашф-ул-асрор»-и Рашидуддини Майбудӣ низ аз осори мансури ирфонӣ ва тафсири калонҳаҷму мумтози форсии тоҷикӣ, ки бо ашъори таркиби худ ҷойгоҳи болои пораҳои назми орифонро ҳамчун рамзи кашфи маънӣ муайян сохтааст. Тафсир, чунон ки қаблан изҳор шуд, бояд

шарҳи мӯҷаз ва конкретро доро бошад, вале аҳли маънӣ бар он низ иттифоқи назар доштаанд, ки ашъори истифодагашта дар тафсир барои дарки мафҳумҳои қуръонӣ аз аҳаммият ҳолӣ нахоҳад буд, зеро ашъор бо барангехтани шавқи мутолиа дар қалби хонандаи хеш ҳамчун пулест, ки ошиқони Каломи Ҳақро ба сайди маънӣ раҳсипор месозад.

Аҳли илму адаб аз шеърӯ одоби форсӣ, олами маъонии он дар ҳар даври замон баҳра мебаранд, зеро мазмуни ошноӣ он ба ҳама ошноӣ бегона муросо дорад, авомро ба муҳаббат ба ҳамдигар табдилу бадал, таҷдиди назар во медорад, ба хонандаву шунаванда ва қазоваткунандаи рамзҳо мифтоҳи саодат мегардад. Ҳамин аст, ки нақш ва ҷойгоҳи шеърӣ ирфонӣ ҳамчун падидаи матлуб дар осори мансури ирфонӣ сазовори диққат ва омӯзиши илм аст.

Дар илова ба ин нуктаҳо месазад, ки аз таъсири дин ба адабиёт, бо мафҳуми эътиқодӣ ҷанбаи кулӣ, асотирӣ гирифтани он муддаои назар шавад, зеро устураҳо ва муқаддасоти эътиқодии қавмӣ бо мурури замон ба эътиқоди дигар миллатҳо таъсир гузошта, мановфеи умумибашариро касб намудааст. Шоирони машҳур мисли Фирдавсиву Мавлавӣ ва дигарон дар осори манзуму мансур барои тасдиқи афкор хеш хеш, ба ҷуз дини Ислом, аз Масеҳият ва Зардуштия низ баҳра бурдаанд.

Баҳрабардорӣ аз шеърӣ форсӣ бар матни тафсир дар таъкид бар тақвияти маъно сурат пазируфта ва то ҳанӯз ба ин восита маҳфуз мондааст. «Кашф-ул-асрор»-и Рашидуддини Майбудӣ дорои ашъори форсӣ арабии фаровоне буда, дар ташреҳу истидлоли оёту аҳодис, ривоёту қисаси дохили он мусаннад ва мушаххад, рӯйҳамрафта аз армони мардум ба афкори аҳли ирфон дар фароварди ақоиди сӯфиёна ба кор гирифта шудааст, ки чун маъхази осори илмӣ, динӣ, фалсафӣ, адабӣ дорои аҳаммияти вижа ва мумтоз аст.

Муайян намудани ҷойгоҳи ашъори осори мансури ирфони форсиро бо чанд намунае аз он дар фарҷоми як рисола аз он тафсири мумтоз чун қатрае аз баҳр метавон зикр намуд.

Чун ашъор ҳамдарди ақраби шодиву андӯҳи авом аст, аҳли тафсир дар ба кор гирифтани он шояд таваҷҷуҳ бар он доштаанд, ки на фақат донандагони забони арабӣ ва хонандагони Қуръон, балки авом ҳам ба воситаи ашъори дилписанд роҳёби маонии Каломи шариф ва суханони Мустафо (с) гашта, бад-ин васила пайгири илму маорифи динӣ мегарданд. Пас, ашъори форсии ирфонӣ падидаест, ки тақаддуми мардуммеҳварӣ дорад; ифодагари мақсаду мароми авом, василаи тақарруб бар худшиносӣ ва худошиносии мардум аст. Худованди бузург фармудааст: «Чаро гурӯҳе аз ҳар уммате кӯч намекунанд, то дар кори дин доно гарданд» [10, 9/122], Паёмбар (с) гуфтааст: «Худованд некии ҳар касро бихоҳад, ўро дар дин доно месозад». «Фуқаҳо низ дар маонии улум ва одобашон китобҳо навиштаанд ва пешвоёни машҳуре ҳам доранд, ки тамомии абнои рӯзгор бар пешвоии онон ҳамсадояд, чи зиёдтар аз ҳама дониш доранд ва бештар аз ҳама фаҳму дину амонат. Шарҳи ин мочаро тўлонист ва оқил бо андак нишона басте далел барои худ меёбад ва тавфиқ фақат аз Худост» [18, 70-71]. Хосагони даргоҳ бо фаросат ҳамроҳ гарданд, зеро «илми ҳар чизро бояд аз арбобаш гирифт, бинобар ин бояд дар фикҳ ба орифи ғайри фақеҳ ва дар тасаввуф ба фақеҳи ғайри ориф набояд рӯчӯ кард» [103, 55, 54]. Гузашта аз армону тахайюлотӣ фардиву иҷтимоӣ дарку наздикӣ бо маорифи Қуръону аҳодис аз роҳи вуруди маонии ирфонии ашъори ирфонӣ «табаъият аз фуқаҳо дар умури фаръии тоот ва ибодот таъкид дошта ва донишони масоили суннат ва пайравӣ аз уламо...ро лозим медонанд, чаро ки илми зоҳир сурат ва зоҳири сурат ва нардбони илми ҳақиқат аст ва бидуни нардбон наметавон ба осмон сойид» [89, 370-372].

Ашъори ирфонӣ ва ё ирфон пулест аз тариқату шариат ба сӯи ҳақиқат, зеро «урафо на танҳо бар анҷоми воҷибот ва тарки муҳаррамот

таъкид намудаанд, балки анҷоми мустаҳабот ва тарки макрӯҳотро барои солиқ лозим медонанд. Ба ҳар сурат илтизоми амалӣ ва дағдағии дин мадори бузургони тасаввуф ва мулозимати ҳамешагии онон бо дуо, ибодот, зикр, эҳтиётҳои шаръӣ, рӯза ва ҳаҷҳои тоқатфарсо...амре нест, ки қобили инкор бошад. Баҷуръат метавон муддаӣ шуд, ки нигоҳе ҳарчанд гузаро ба шарҳи ҳоли орифони асили гузашта ва ҳол ба мо нишон медиҳад, ки онон илова бар таъкиди қавле бар ин муҳим дар аъмоли шаръӣ ва таваҷҷуҳ бар малзумот ва мустаҳабот ва макрӯҳоту сафар ба амокини муқаддас ва унс бо Қуръон ва ҳатто зикри баёни дақоиқи аъмоли шаръӣ, албатта бо таваҷҷуҳ ба рӯҳи ибодот на танҳо аз дигарон ақиб намондаанд, балки пешқадам ва пешрав низ будаанд» [98, 67- 46].

Дар бораи Ибни Арабӣ, ки ба унвони «Шайхи Акбар»-и ирфон маъруф шудааст ва низ овардаанд, ки вай илова бар он ки фақеҳ, муҳаддис ва муфасссир ва мутакаллим ва файласуф буд, пайваста рӯзгорро ба намозу зикр ва мушоҳидаву зиёрати авлиё мегузaronд [54, 109]. Навиштаанд, ки вай ҳар рӯз ба муҳосибаи нафс мепардохт ва гуфтору кирдор ва хотирашро дар дафтаре менавишт ва шаб пас аз намози хуфтан дар хона ба хилват менишаст ва ба дафтараш менигарист ҳар амал ва қавлро ба он чӣ шоистаи он буд, муқобила мекард, агар шоистаи тавба буд, мекард ва агар сазовори шукр буд, шукр. Пас, ашъори ирфонӣ намунае аз зубдаи афқору ақоид ва рафтору кирдори ин абармардони тариқат ва мутаҷаллиёни ҳақиқат аст, ки дар таълими ирфон ва раҳнамоии мардум ба роҳи мустақим нақши комиле доштааст.

Пири тариқат дар «Кашф-ул-асрор» дар тафсир ба эътирофу эҳтироми табақаҳои мухталифи ҷомеа ва манфиати эшон дар истехкоми давлат фармуд, ки лашкари амирон ҳама хосагииён ва надимон набуда, балки сағбону шутурбонон низ ҳастанд ва дар мамалакат ҳама манфиатдоранд ва ба ҷои хеш бо андозаи хеш ҳама зиндагӣ кунанд ва ин мазмунро ба воситаи шеърӣ сӯфия чунин румуз бахшидааст:

Гарчи хубӣ, ту ба ҳар зишт ба хорӣ манигар,
К-андар ин мулк чу товус ба кор аст мағас.

Ва аз забони дарвеш гуфт:

Гар менадиҳӣ ба садри ҳишмат борам,
Боре чу сагон буруни дар медорам [97, 883].

Рашидуддин дар баҳши севуми тафсир бар ин ақида аст, ки вақте оламиён дар итобу ҳисоби растохезанд, андӯххӯрон бо Ҳақ дар муноҷот ва бузурге гуфт, ки агар андӯх барои ӯ доранд ва тарс аз баҳри ӯ кашанд, ҳанӯз нафси онҳо мунқатеъ нашуда, ҷоми рақиқи висол бар дасташон ниҳанд ва бар он нишаста: «أَلَا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ» - Матарсед! Ғаму андӯх махӯред ва хушҳол шавед ба бихишти мавҷуд [10, 41/30].

Андӯҳи ғарибон ба сар ояд рӯзе,
Дар кори ғарибон назар ояд рӯзе [97, 2791].

Дар байни авом қавли “Ёри танҳо Худост” ва ё “Ғарибонро нақӯ дору маёзор”, “мустаҷоб гаштани дуои ғарибон” маъмулу машҳур аст... Порашеърҳои мазкур зимни шарҳу баёни қисмати ирфонии тафсир масъалаҳои муҳими мутааллиқи мазмуни оётро шомил гардида, дар тарбияву ташаккули инсонии комил нақши муҳим доранд.

Ҳеҷ касро аз ҳақиқати ҷалоли ӯ оғаҳ нест, ба номи ӯ ки муфлисонро ҷуз Ҳазрати Ӯ паноҳ нест ва осийнро ҷуз даргоҳи Ӯ даргоҳ нест:

Гар пой ман аз аҷз талабгори ту нест,
То зан набарӣ, ки дил гирифтори ту нест.

На з-он н-оям, ки чон харидори ту нест,
Худ дидаи мо маҳрами дидори ту нест [97, 2382].

Чун аз гирифтории рӯзгор ва тааллуқоту ташвишоти рӯзафзуни зиндагӣ мардум фарогири тараддуданд, валекин аз раҳмати Офаридгор ноумед нагарданд. Дар гӯшаи қалби хеш умедворӣ ба ҷое доранд, ки новобаста ба ҳолат бо раҳмоният аз онҳо ниғаҳдорӣ мекунад, аз ин аст, ки ин ашъор дарди дили халқ аст. Аброр сарояндаи армони мардум низ ҳастанд. Касе бар румузи аброр фаҳми маънӣ кард, растагор гашт:

Он ҷой, ки аброр нишинанд, нишастем,
Сад гуна шароб аз кафи иқбол чашидем.
Моро ҳама мақсуде бахшоиши Ҳақ буд,
Алминнату лиллаҳ, ки ба мақсуд расидем [97, 2391].

Рамзи авлиёуллоҳ ва каромоти эшон ошёнгузори қулуби пок ва саршору наҳатбори меҳри инсон ва ба тасдиқи бархе аз ақвол рӯъяти каромоти Паёмбарон асаргузори ҷамодот низ буданд. Дар қиссаи «Нолидани танаи дарахти хурмо, ки Мустафо чанд гоҳе ба вақти ваъз кардан ба вай такя намуда буд», Мавлавӣ аз ҳаҷри дарахт чунин румузи суханро ироа намудааст, ки зикри он басо ҷолиб ва муфид аст:

Устуни ҳаннона аз ҳаҷри расул
Нола мезад ҳамчу арбоби уқул.
Гуфт Пайгамбар: “Чӣ хоҳӣ, эй сутун?”
Гуфт: “Қонам аз фироқат гашта хун” [40, 13,100].

Мувофиқи таҳқиқи рисолаи номзадии адабиётшиноси тоҷик Саидолимов Комилҷон «Тасвири инсон дар ҳикояву тамсилоти «Маснавии

маънавӣ»-и Чалолиддини Румӣ» (Душанбе, 2003) макоми пайғамбарон, хусусан Муҳаммади Мустафо (с) дар тасвири Мавлавӣ аз валию ориф баланд аст, зеро онҳо бо таблиғи паёми Худо ба мардум чашми ботинбини эшонро кушода, мардумро сӯйи Худованду он чи мавриди ризои ӯст, сулҳу беозорӣ, садоқату адолат ва накукорӣ даъват намуда, аз тариқи ваҳй инсонҳоро аз ҷаҳолат ва итоати нафси аммора наҷот медиҳанд ва онҳоро наметавон бо авлиё қиёс кард, чунки рисолату ҳидояти паёмбарон (а) барои тамоми башарият аст [64, 33-35]. Аммо дар ҷои дигар аз дидгоҳи ашъори ашъори Мавлавӣ нубувватро воситаи байни рисолату вилоят муаррифӣ намуда, зуҳури маърифати зоту сифот ва асмои Илоҳиро ба воситаи набӣ ва тавассути валий медонад, аз ин ҷост, ки тазаккур додааст муаллиф, вилоятро дар тасаввуф мақоми восилон мегӯянд, ки исму сифоти Худовандро макшуф мегарданд, ки азаливу абадист, аммо рисолату нубувват замонианд. Истишҳоде аз қавли Ибни Арабӣ меорад, ки «рисолат мунқатеъ мешавад, аммо вилоят абадан инқитоъ намепазирад...» [81, 130]. Дар идома ба тасдиқи он ки Паёмбар Муҳаммад (с) дар осори орифону шоирони сӯфӣ чун назарияи инсонӣ комил қарор гирифтааст, қавли дигари Ибни Арабиро, ки бартарии Паёмбар (с) -ро нишон дода буд, зикр намудааст: «Бидон, ки бартарии мақоми инсонӣ комил нисбат ба олам ҳамаҷун бартарии мақоми “нафси отиқа” (нафс дар мартабати камол «Луғатномаи Деххудо» М.Р.) аст нисбат ба инсон ва ин инсонӣ комил Муҳаммад аст, ки комилтар аз ӯ кас нест» [81, 214].

Дар Қуръони маҷид зимни рафтори олии Паёмбари ислом (с) Худованди бузург чунин фармудааст: «*وإنك لعلى خلق عظيم*» -Ба ростӣ, ки ту соҳиби ҳулки азим ҳастӣ» [10, 68/4], ки ақволи бузургон истишҳоду далоил бар ин оёт аст.

Аз ин назар метавон ба ин натиҷа расид, ки пораҳои манзуми рисолаҳои ирфонӣ бо тасдиқи қаломи поки Худованди таъоло ва ҳадиси мубораки расули гиромиаш Муҳаммади Мустафо дар ташаккули инсонӣ

комил асбоб гашта, ҷаззобу роғиб афтодани он ба гӯши мардум ва муҷалло гардонидани қулуби муштоқон истишҳод ва далели ин гуфтаҳост.

Ба андешаи мутафаккири бузург Муҳаммади Ғаззоли охири ҳар коре расидан бар ҳадафест ва ҳадафи ниҳой расидан бар саодат. Саодати ҳар чизе дар бузургии ӯст. Шинохти бузургӣ вобаста ба маърифат аст ва ҳеҷ маърифате бартар аз шинохти Худованди холиқ нест, зеро фақат ӯ намиранда ва ҷовидон аст, аз ин ҷост, ки лоиқи тавсиф аст. Ҳар кӣ ӯро шинохт, худро шинохт ва ҳар кӣ худро шинохт, боиси эҳтиром ва қадрдонист, ҳар кӣ ба маърифати ӯ расид, сазовори муҳаббатҳост ва ҳар кӣ бар ӯ ошиқ гашт, сардафтари девонҳост. Осори ирфонӣ мабно бар ақоиди исломӣ ва ашъори саршор аз панду ахлоқи фарзона ва рафтори паёмбарона билохира, хонандаи хешро ба пайраҳаи мақсуд роҳнамоӣ хоҳад кард. Мунтаҳои орзуву армони мардум талаби « رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ » - Ва бархе аз мардум касест, ки мегӯяд: Ай парвардигори мо! Бидеҳ моро дар дунё неъмат ва дар охира неъмат ва нигоҳ дор моро аз азоби дузах» [10, 2/201] ва расидан ба ризои Офаридгор аст. Дунёи муҳосири эшон пайванд бо ашъори дилписанд дорад, ки сарчашмаи маънавии он аз ашъори ирфонӣ машруъ гаштааст, зеро шеъри ноби ирфонӣ моно ва поёст. Қабл аз бақо расидан кӯшише дар олами фано ба хотири ободии дунёи моддӣ, ҳаёт дар рӯи замин бар оламиён ногузир аст, зеро тандурустӣ ва рӯҳи қавӣ қаноатмандиву нишот, ба беҳтарину хубтарин вазҷ истифодаи босамари офаридаҳои табиат, неъматҳои Холиқи якто вазифаи инсонии ҳар фард аст, ки бо ҷидду ҷаҳди навгароёна, талоши собитқадамона, нерӯи мардона, .. бо вазъи амн аз хавф ва таҷаллии имон ба бидоюти ниҳоят, одоби шоистаи аҳсан бо сарҳади ахлоқи зоҳиру ботин рӯиҳамрафта бо Каломи Раббонӣ ва аҳодиси набавӣ, осору ашъори ирфонӣ ҷомаи амал пӯшад.

Бо шиори мардуммеҳварӣ ва назардошти манфиати умумибашарӣ, аз нигоҳи худшиносиву худонишосӣ манзури “Муъминон бародари

якдигаранд” ва ё “Ҳар чӣ ба худ хоҳӣ, ба дигарон низ ҳамонро бихоҳ”, “Бар махлуқот бораҳм будан”, “Агар ҷаннат талабӣ, Иллийин талаб” бо ниятҳои неку иродаи қавӣ ақли кулро метавон ба маърази амал ва истифода муқаррар намуд. Донистан, маърифат намудани асрори олами ҳастӣ кушишу хароҷоти зиёди ақлиро металабад. Ишора ва румузоти пораҳои манзуми ирфонӣ далолат бар он дорад, ки илму маориф бо раҳнамоии муршиди доно ва кушоиши дариҷа ба сӯи илми ладунӣ бо ахлоқи наҷиб, тақову парҳез, илму амалҳои нақӯ муяссар мегардад. Одоб нигоҳ доштани ҳудуд аст. По фароз ниҳодан сӯи номаълум муҷиби саргардониву машаққат мегардад. Бино бар ҳамин ҷаҳорҷӯби одоти шоиста ва ахлоқи неку писандида инсониятро чун машъали нур ба роҳи комёбиву муваффақият роҳнамоӣ мекунад, дар иҷрои мақсуд мусоидат намуда, ба камол мерасонад. Рӯҷӯи ин неъмат аз одобу ирфон аст, ки аз самоӣ сӯфиён ва ашъори ошиқон мурур намуда, дилҳои мардумро ба туғён овардааст; ин маҳзани одоби форсии тоҷикӣ шоёни таҳсину офарин аст, пайванди наслҳост. Девони шоирону осори орифон, илми олимон аст. Рӯкарду бознигарӣ ва бо нигоҳи нав баррасиву пешниҳод намудани он осор бо ашъори зарнисораш аҳамияти умумибашарӣ дорад.

Бо мақсади ошноӣ бо осори таърихӣ ва бар насли оянда муаррифӣ намудани асосҳои маънавии он тавлиди илм набошад ҳам, тавзеҳи илм аст. Муаррифии осори манзуму мансури ирфонӣ на фақат ба аҳли илму ирфон, балки барои мардуми табақаҳои мухталиф, новобаста ба миллат, дин, мазҳаб, макони зист ва касбу кор судманд воқеъ мегардад. Як байт ва ё сухани аҳли адаб метавонад дар ҳаёти инсон дигаргунии куллиро ворид созад, манбаи илҳом гардад. Робитаи байни инсонҳои зиёд дар байни милали мухталиф шавад, дӯстиву рафоқат ва муҳаббатӣ самимият барқарор намояд, дилҳоро мулоим ва душманиҳоро барканор кунад. Он ҳамон шеър нест, ки фақат каломи муқаффо, музайян ва мухайял бошад, балки рамзи таҳрикунанда ба роҳи ҳидоят ва шодмониҳои қалбист, ки

мабно бар Қуръону аҳодис хонанда ва амалқунандаашро ба саодати абад
ва ризои Аллоҳи таъоло мерасонад.

ХУЛОСА

Вазъи фарҳангӣ-адабии асрҳои XI-XIII ба даврони муҳимтарини таърихи тасаввуфи умумифорсӣ рост омада, новобаста ба омилҳои таърихӣ ва муҳити сиёсӣ иҷтимоӣ ба ниҳояти рушду такомул ва равнақи нотақрор расидааст. Илму фарҳанги ин давра бо пешрафти соҳаҳои гуногуни динӣ дунявӣ аз қомеъии мусулмонон шаҳодат дода, дар хазинаи адабиёти ҷаҳонӣ, хусусан, адабиёти форсии тоҷикӣ нақши басазое гузоштааст. Дар китобҳои машҳури ин давра «Харидат-ул-қаср», «Нузҳат-ул-арвоҳ», «Табақот-уш-шофеъият-ул-кубро», «Алвофии билвафӣёт», «Маҷмӯъ-ул-одоб», «Мирсод-ул-ибод» аз вазъи таърихӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ адабии асрҳои XI-XIII маълумоти муфассал баён ёфтааст.

Дар асрҳои XI-XIII дастовардҳои илмӣ, фалсафӣ ва ирфонӣ исломи новобаста ба муноқишоти мазҳабӣ, носозгории амирон, ҳуҷуми муғулони харобкор дар саҳифаҳои таърих нақши беназир боқӣ гузошта, парешониву сарсонии донишмандон сабаби интишори илму ирфон бо бунёди хонақоҳҳо дар дигар шаҳру мамлакатҳо гаштааст. Адабиёти форсии тоҷикӣ пас аз таййи марҳалаҳои пайдоиш ва ташаккул бо ба вуҷуд омадани шароити иҷтимоӣ хос дар асрҳои XI- XIII ба мавзӯҳои ирфонӣ мегарояд ва ин падида боиси ба миён омадани осори зиёде дар заминаҳои ирфон ва тасаввуф мегардад. Нависандагони осори ирфонӣ барои ба тӯдаҳои васеи мардум расонидани паёми худ ва иблагҳои андешаву афкор ва таълимоти хеш аз муассиртарин воситаи таблиғ-адабиёти бадеӣ истифода бурдаанд. Муаллифони осори мазкур бо мақсади таъсир дар афкори мардум ва зеҳну шуури онҳо ба адабиёти бадеӣ, ба хусус шеър, ки дар рӯҳу равони мардум ҷойгоҳи хос дорад, рӯй овардаанд.

Дар ибтидо сӯфиёни машҳур аз эҷоди шиғоҳии мардум, ки ба онҳо ва дарки онҳо мувофиқ буд, истифодаи фаровон кардаанд (осори Шайх Абӯсаиди Абулхайр, Ҳоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ, Шайх Аҳмади Ҷомӣ

(Ҷандапил). Адабиёти тасаввуфӣ дар якҷоягӣ бо илми калом ва фалсафа дар осори бебаҳои Аҳмади Ғаззоӣ, имом Муҳаммади Ғаззоӣ, Ибни Арабӣ, Сухравардӣ, Начмуддини Кубро, Маҷдуддини Бағдодӣ, Мавлавӣ ва дигарон зухур ёфта қимати баланди илмию ирфониро доштаанду доранд.

Ашъори орифона дар адабиёти форсии тоҷикӣ маҳз дар ҳамин давра марҳалаи ташаккулу тақомули хешро пайдо намуда, тадриҷан ба пояи рушд расидааст. Дар ин замон, ки забони арабӣ ҳамчун забони расмӣ илму давлатдорӣ истифода мегафт, бо вуруди шеърӣ сӯфия ба адабиёти форсу тоҷик боиси рушду раванг ва рӯҳи тоза гирифтани забони омиёнаи мардумро тағйир дод, ба забони амиқ табдил додан аз иқдоми неки он аст.

Дар навиштаҳои мансури намоёндагони нахустини тасаввуф нақшу ҷойгоҳи пораҳои шеърӣ хеле баланд аст ва аз ин воситаи муҳиму муассири каломӣ онҳо ба таври шоиста ва муфид суд ҷустаанд. Ба вучуд омадани адабиёти тасаввуфӣ ё ба адабиёт роҳ ёфтани афкори ирфонӣ ҷанбаҳои мусбату муфиде барои адабиёт доштааст, ки нахустин ва муҳимтарини он аз дарборҳои шоҳону амирон ба миёни тӯдаҳои мардуми одӣ ва заҳматкаш ворид шудани адабиёт мебошад. Бори аввал адабиёт аз базмҳои худкомаи синфи ҳоким ба самъи мардуми кӯчаву бозор ва табақаҳои поинии мардуми он рӯзгор дохил шуда, дар густариши мавзӯӣ он тағйироти азиме ба амал омад. Адабиёт, ки ба мадҳу ситоиши ашхоси алоҳида ва асбобу ашъи марбути онҳо ихтисос дошт, ба панду мавъиза ва баёни ҳолатҳои мардуми заҳматкаш табдил ёфт, бешубҳа дар он нақши адабиёти ирфонӣ, ҷанбаҳои ахлоқӣ ва таълимии он муассир будааст.

Рубоӣ ва дубайтӣ ҳамчун навъҳои мунтахаб барои ашъори сӯфия дар ин давра мавриди истифода қарор дошта, дар рисолаҳои ирфонӣ мавқеи намоёнро ишғол кардаанд. Махсусан дар се асари ирфонӣ, ки

ҷойгоҳи қисмате аз абёти истифодагаштаи онҳо бо назар ба паҳлӯҳои адабӣ, ки дар таълифи ин рисола аз манобеъи асосӣ маҳсуб мешуданд, ба ин мушоҳида расонид, ки аксари орифон бо қолабҳои ёдшудаи шеър, ки барои ифодаву изҳори мазмуни баланд ва ҳолоти зиндагиву рӯҳияти равонии мардум созгор аст, баҳра бурдаанд. Рубоӣ аз орзуву таманниёт то ҳолатҳои мухталифи ҳаёти башарӣ гирифта, то афкори ошиқӣ, ирфонӣ ва фалсафиро таҷассум мекардааст. Дар таърихи адабиёти ирфонии форсии тоҷикӣ Абӯсаиди Абулхайрро ҳамчун сарояндаи рубоии ирфонӣ ва Бобо Тоҳирро дар дубайтисароии маҷолиси сӯфия эътироф кардаанд. Баъдтар шоирони дигар чун Саной, Мавлавӣ, Аттот, Абдуллоҳи Ансорӣ, Айнулқузот, Аҳмади Ғаззоӣ, Начмуддини Розӣ дар ашъор ва рисолаи ирфонии хеш аз ин жанр истифода намудаанд. Дар китобҳои ирфонии «Кашф-ул-асрор», «Тамҳидот», «Мирсод-ул-ибод» зикри асми шуарои аҳли ирфон мактуб гаштааст; онҳо рубоиро ҳамчун қолаб барои баёни фикри мушаххас ва мукамалдар ибрози ақоиди рангину ҷолиби хеш мувофиқ доништаанд. Фаротар аз ин дар ибрози рамзи оёту аҳодис барои возеҳу комил гардонидани мазмуни тафсир аз рубоӣ истишҳод ва истидлоли маънӣ ҷустаанд. Сӯфиён дар ҳалқаҳои маҷолиси хеш нафақат ашъор, балки тадриҷан ва дар ниҳоят аз самоъ низ баҳра бурдаанд, ки ҳар ҷӯяндаи маъниро судманд хоҳад буд.

Ручӯъ ба самоъ яке аз роҳҳои вуруди ашъор ба адабиёти ирфонӣ ҳисоб гардида, дар таърихи пайдоиш ҳамқадам доништа шудаанд.

Мушаххас намудани ҷойгоҳи ашъори орифона, нигоҳ ва сайри арзишҳои адабии ашъори китобҳои ирфонии «Мирсод-ул-ибод»-и Начмуддини Розӣ, «Тамҳидот»-и Айнулқузот ва тафсири форсии «Кашф-ул-асрор» сазовори омӯзиш ва диққати хос буда, дар ҳаҷми як диссертатсия ғайримумкин аст. Аммо муаррифии ин китобҳо бо намунаи ашъори мавриди назар бо ҷанбаҳои адабии он барои ҳамватанони гиромӣ

бо мақсади муайян намудани ҷойгоҳ ва нақши порашеърҳои ирфонии асарҳои ёдшуда айнаи манфиат аст.

Начмуддини Розӣ зимни тасвири адабии хеш бо насри манзум низ хилқати куллии инсонии асотириро ба қалам овардааст, ки ҳар хонандаро ба ҳайрат меорад. Шайх бар ин назар аст, ки подшоҳон дар тарҳи қасру иморат аҳли хидмат ба кор гиранд, аммо дар ҷое ки хазинаро муқаррар ва бунёд мекунанд, худ даст дар гил мезананд.

«Мирсод-ул-ибод» бо гунҷонидани матнҳои ирфонии форсии он давра, теъдоди зиёди ашъори арабию форсӣ ва нишон додани сабки зебои мусаввасӣ дар масоили мухталиф, бахусус ирфон ва тасаввуф ҳамчун оинномаи ахлоқӣ дар тарбия ва тақмили инсон хидмат мекунад, ки хушбахтона аз таъриху тамаддуни фарҳанги форсӣ тоҷикӣ ба ёдгори мондааст. Ин ёдгории нодири таърихи адабиёти ирфонӣ ҳамчун маъҳази ашъори орифона нақши назмо дар осори насрии ирфонӣ баланду назаррас мунъакис кардааст.

Пораҳои манзуми орифона дар «Тамҳидот» бештар дар қолабҳои рубоӣ, дубайтӣ, қитъа буда, ишқ, фалсафа, ахлоқ ва ирфонро дар бар гирифтааст. Муайян намудани ҷойгоҳи ашъори орифона дар рисолаи мазкур дар тақвияти ақидаи ирфонӣ баён кардани абёт ба назар расидааст, ки барои равшанӣ возеҳ шарҳ додани мақсади муаллиф ба кор рафтааст.

Айнулқузоти Ҳамадонӣ дар «Тамҳидот» маҷозро, ки дар илми балоғат зикри хусус ва иродаи умум аст, дар ифодаҳои маъноии назму наср аз санъатҳои бадеии ҳусни ташбеҳ, истиора, тамсил, киноя ва талмех истифода кардааст.

Ҷумалоти кӯтоҳ ва маонии фаровон дар «Кашф-ул-асрор ва уддат-ул-аброр»-и Шайх Рашидуддини Майбӯдӣ якҷо бо ашъори ошиқонаи таъбири пайванди силсиларозҳои қуръониро фароҳам намуда, аз маҳорати ҷавҳарлодаи муаллиф гувоҳӣ додааст; ошиқони рамузи Каломи раббониро ғушнавоӣву дилрабоӣ карда, сӯйи олами пардабардорӣ аз дарки

мафохими ваҳй хондааст. Ҷойгоҳи ашъори ирфонӣ ба он низ назаррас аст, ки дар ифода намудан ва рамзофаринии мазмунҳои қуръонӣ низ аз тарафи муфасссирон ба кор гирифта шудааст.

Ашъори ирфонӣ мисли ашъори мардумӣ, ки аксари онҳо дар қолабҳои рубоиву дубайтӣ сароида мешаванд, дилкашу хушоҳанг ҳастанд. Ҳамин аст, ки порашеърҳо дар расонидани таъсири эмотсионалӣ ба хонандагон нақши муҳим доранд.

Муайян намудани ҷойгоҳи шеърӣ ирфонӣ бо арзишҳои адабӣ, хусусиятҳои бадеӣ, омӯзиши санъатҳои лафзӣ маънавии он дар адабиёти форсии тоҷикӣ аз падидаҳои муҳиммест, ки ҳанӯз таҳқиқи комил напазируфтааст. Ашъори орифонае, ки дар рисолаҳои ирфонӣ ҷой дода шудаанд, аз саноеи адабӣ мураттаб гардида, барои хубтару зеботар баён кардани муҳтавои муаллифон кумак намудаанд. Истифодаи истиора ва талмех аз воситаҳои марғуби санъати суҳан аст, ки дар ашъори осори мансури орифона монанди зарбулмасалҳо дар тарбияи инсон нақши калидӣ доранд. Албатта, аз анвои зарбулмасалу мақол ҳам дар ин осор истифода шудааст, ки муҳотаб аз шунидани он малолу озурдахотир намегардад. Аз истифода ва корбурди санъати талмех низ сайри назари хонанда ба асотири ва ё воқеаи таърихӣ ва ё шахсиятҳои барҷаста ва ё қаҳрамонони достону афсонаҳо нигаронида шудааст. Истифодаи санъати талмех дар ашъори ирфонии китобҳои форсии «Мирсод-ул-ибод», «Тамҳидот» ва тафсири «Кашф-ул-асрор» аз назари нигорандаи рисола дар ҳаҷми зербобе қисман баррасӣ гаштааст, ки на фақат равандагони тариқат, балки муштоқони шеърӣ адабиёт ва роғибони адабиёти тасаввуфӣ ва муҳаққиқони ин соҳаи пажӯиширо аз манфиат холи нахоҳад буд.

Ашъори форсии ирфонӣ, ки дар «Тамҳидот»-и Айнулқузои Ҳамадонӣ, дар алоқамандии мазмуни мутуни ирфонӣ ба кор рафтааст, дорои захираи бойи луғавӣ, баёнзабонӣҳои зебои шоирона, саноеи лафзӣ маънавист, ки асбоби ғанову фасоҳати каломи муаллиф гаштааст.

Талмеҳ ҳамчун санъати даргири маъноӣ ба ашъори аксари шоирони ориф маъво гирифта, бо ишора ба қаҳрамонони қисас ва зикри корнамоиҳои паёмбарон нишонрас ва бамавқеъ корбурд шудааст.

Ҳамин гуна, шоирони сӯфимашраб боистифода аз санъатҳои маънавӣ масоили тасаввуфиро дар миён гузошта, барои ҷалби диққати пайравони тариқат устодона шеър сурудаанд.

Аз нигоҳе ба ашъори шоирони форсу тоҷик чунин натиҷа метавон гирифт, ки сарчашмаи эҷодиёташон аз Қуръону аҳодиси набавист ва он дар истехкоми бинои шеърӯ адаби форсии тоҷикӣ мавқеи марказӣ доранд. Мусаллам аст, ки шоирону орифон аз файзи рӯҳи Қуръону аҳодис баҳраёб гардидаанд.

Рисолаҳои мансури орифонаи «Мирсод-ул-ибод»-и Шайх Начмуддини Розӣ, «Тамҳидот»-и Айнулқузоти Ҳамадонӣ ва Тафсири ирфонии «Кашф-ул-асрор»-и Рашидуддини Майбудӣ бо гунҷонидани матнҳои ирфонии форсии он давра, теъдоди зиёди ашъори арабию форсӣ, сабки зебои мусаччаъ дар масоили мухталиф, баҳусус ирфон ва тасаввуф ҳамчун оинномаи ахлоқӣ дар тарбия ва такмили инсон хидмат мекунад, ки хушбахтона аз таъриху тамаддуни фарҳанги форсиву тоҷикӣ ба ёдгор мондааст. Ин ёдгориҳои нодири таърихи адабиёти ирфонӣ ҳамчун маъхази ашъори орифона нақши назро дар осори насрии ирфонӣ баланду назаррас инъикос кардаанд.

Ҳамин тавр, аз пажӯҳиш ва таҳқиқи ҷойгоҳи пораҳои манзум дар рисолаҳои орифонаи асрҳои XI-XIII «Мирсод-ул-ибод»-и Шайх Начмуддини Розӣ ва «Тамҳидот»-и Айнулқузоти Ҳамадонӣ ва муруре ба ашъори Тафсири ирфонии «Кашф-ул-асрор»-и Рашидуддини Майбудӣ ба ин натиҷа метавон расид, ки ашъори ирфонӣ новобаста ба вазъи иҷтимоӣ дар таҳқиму густариши забону адабиёти форсии тоҷикӣ, дар соҳаҳои илм, фалсафа, калом, шарҳи матнҳои муқаддас аз тарафи муаллифон бо санъати суҳан орошта гардида, дар байни табақаҳои мухталифи ҷомеа ҳамчун

воситаи муҳими тарғиби ахлоқ дар ташаккули инсони комил нақш доштааст, ки асрҳои аср дар саҳифаҳои заррини таърихи адабиёт хазина гашта аҳаммияти умумибашарию касб намудааст.

КИТОБНОМА

I. Сарчашмаҳо:

1. Авфӣ, Муҳаммад. Лубоб-ул-албоб / Ботасҳеҳи Азизуллоҳ Алиризо// Муҳаммад Авфии Бухорӣ.–Техрон: Фирдавс, 1391 (1983 м.), – 520 с.
2. Ансорӣ, Хоҷа Абдуллоҳ. Табақот-ус-сӯфия / Муқобалаву тасҳеҳ ва ҳавошиву фаҳориси Муҳаммадсарвари Мавлоӣ /А.Ансорӣ. –Техрон, Сухан, 1362 (1984 м.). – 948 с.
3. Аттор,ФаридуддиниНишопурӣ. Девон / Ҳавошӣ ва таълиқот аз М.Дарвеш. Аттори Нишопурӣ. – Техрон: Ҷовидон, 1359 (1981 м.). – 688 с.
4. Аттор, Нишопурӣ. Тазкират-ул-авлиё / Тасҳеҳи Муҳаммади Истеъломӣ /Аттори Нишопурӣ - Техрон: Заввор, 1379 (1981 м.). – 560 с.
- 5.Ғаззоӣ,Муҳаммад. Эҳё-ул-улум-ад-дин. Тарҷумаи Муайядуддин Муҳаммади Хоразмӣ / Муҳаммад Ғаззоӣ. Ҷилди 2. Рубъи ибодот. – Техрон: ширкати интишороти Илмӣ ва фарҳангӣ, 1351 (1973 м.). – 816 с.
6. Ғаззоӣ,Муҳаммад. Кимӣи саодат / Ҷилди аввал. Бо тасҳеҳи Муҳаммади Ором /Муҳаммад Ғаззоӣ. – Техрон: Ганҷина, 1379 (1981 м.). – 496 с.
7. Ғазнавӣ,Саной. Ғазалҳои Ҳаким Санойи Ғазнавӣ /мусахҳеҳ Яддуллоҳ Чалолии Пундарӣ /Санойи Ғазнавӣ. – Техрон. 1387 (2009 м.). – 559с.
- 8.Саҳҳеҳи Бухорӣ,ИсмоилМуҳаммад. /Муҳаммад ибни Исмоил – Бейрут: Дор-ул- фикр, 2005. – 1994 с.
- 9.Кайковус, Унсурулмаоӣ. Насиҳатнома маъруф ба Қобуснома/Унсурулмаолии Кайковус. – Техрон , 1343 (1965 м.). – 291 с.
- 10.Қуръони карим/Матни тарҷумаи тоҷикӣ ва тавзеҳотиМуҳаммадҷонУмаров. – Душанбе: “Эр-граф”, 2011.– 640 с.
- 11.Мунаввар,Муҳаммад.Асрор-ут-тавҳид/Тасҳеҳи Муҳаммадризо Шафеии Кадканӣ / Муҳаммад ибни Мунаввар – Техрон: Огоҳ, 1378 (2000 м.).– 445 с.

12. Паноҳӣ, Меҳин. Ахлоқи ирфон / М.Паноҳӣ. – Техрон. 1378.(2000 м.). – 592 с.
- 13.Розӣ, Начмуддин.Мирсод-ул-ибод /Ба эҳтимоми Муҳаммадамини Риёҳӣ. – Техрон, 1387 (1966 м.). – 798 с.
14. Румӣ, Мавлоно Ҷалолуддин. Куллиёти Шамси Табрезӣ / Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ. Бо муқаддимаи Фурӯзонфар. – Техрон: Зухра, 1378 (2009 м.). – 1492 с.
15. Румӣ, Мавлоно Ҷалолуддин. Маснавии Маънавӣ / Карим Замонӣ./ Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ. – Техрон: Нашриёти иттилоот, 1386 (2008 м.). – 1139 с.
16. Румӣ, Ҷалолуддин. Андарзномаи Мавлоно. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2007. – 168 с.
17. Самарқандӣ, Давлатшоҳ. Тазкират-уш-шуаро/Ба кӯшиши Фотимаи Алоқа / Давлатшоҳи Самарқандӣ.–Техрон: Пажӯҳишгоҳи улуми инсонӣ ва мутолиоти фарҳангӣ, 1385 (2007 м.).– 1201 с.
18. Сарроҷи Тӯсӣ. Ал-лумаъу фи-т-тасаввуф / Абӯнаср Сарроҷи Тӯсӣ. Бо тасҳеҳ ва таҳшияи Рейнолд Николсон ба тарҷумаи доктор Маҷиди Муҷтабо, – Техрон, Интишороти Асотир, 1382 (2004 м.). – 512с.
19. Самарқандӣ, Низомии Арӯзӣ. Ҷаҳор мақола.Низомии Арӯзии Самарқандӣ / Таҳияи Х. Шарифов ва У. Тоҳиров. –Душанбе: Ирфон, 1986. – 160 с.
- 20.Тафсири Кембриҷ/Тасҳеҳи Ҷалол Матинӣ. – Техрон: Бунёди фарҳанги Эрон, 1349 (1971 м.).
21. Тафсири Яъқуби Чархӣ. Бо таҳия ва тасҳеҳи Саидбеги Маҳмадуллоҳ. – Душанбе, 2006. – 484 с.
- 22.Шафеъӣ, Муҳаммад. Маориф-ул-Қуръон / Мутарҷим Муҳаммадҷусуфи Ҳусайнпур / Муҳаммад Шафеъи Усмони Девбандӣ. Ҷилди 1. Тафсири аҳли суннат. – Китобхонаи миллии Эрон: Интишороти Аҳмади Ҷом,1385 (2007 м.). – 819 с.

23. Ҳамадонӣ, Айнулқузот. Маҷмуаи Номҳои Айнулқузот / Айнулқузоти Ҳамадонӣ. Ҷилди 1. Бо эҳтимоми Алӣ Нақии Мунзавӣ, Афифи Асирон. – Техрон, Асотир: 1362 (1984 м.). – 480 с.
24. Ҳофиз, Шамсиддин Муҳаммади Шерозӣ. Шарҳи девони Ҳофиз. Бадр-уш-шурӯҳ. Таснифи Мавлоно Бадриддини Акбарободӣ / Ҳофизи Шерозӣ. – Ҳирот: Китобхонаи Ансорӣ, – 754 с. Бидуни таърихи нашр.
25. Ҳаҷвирӣ, Алӣ ибни Усмон. Кашф-ул-маҳҷӯб / Алӣ ибни Усмони Ҳаҷвирӣ. – Эрон: Интишороти Суруш, 1383 (2005 м.). – 1178 с.
26. Чархӣ, Мавлоно Ёқуб. Рисолаи Ноия / Бо таҳсия ва таълиқоти устод Халилulloҳ Халилӣ / Мавлоно Ёқуби Чархӣ. – Душанбе: Боргоҳи сухан, 2005. – 132 с.
27. Ҷомӣ, Абдуллоҳ. Нафаҳот-ул-унс мин ҳазароти-л-қудс / Абдуллоҳи Ҷомӣ. Баргариҳои матн бо хатти кириллӣ, таълиқот ва луғот: Сайидбеги Маҳмадуллоҳ. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2014. – 396 с.
28. Ҷомеъ-ут-тафосир (DVD) – Мавсуатун қуръонӣ – Баҳши «Равз-ул-ҷинон»-и Абдулфутӯҳи Розӣ. – Техрон: Ширкати Нур, 1390.
29. Шафеъ, Муҳаммад. Ҳукми мусиқӣ дар ислом / Бо шарҳу таҳқиқи Муҳаммад Абдулмуғйра. Мутарҷим Абдуллоҳи Мансур / Муҳаммад Шафеъ. – Мактабаи Ғавсия. – 430с. Бидуни таърихи нашр.
30. Шамолов А.А. Ахлоқ (Этика) / А.А. Шамолов. – Душанбе: Ирфон, 2005. – 240с.
31. Шервонӣ, Муҳаммад. Расоили Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ / Ансорӣ Хоҷа Абдуллоҳ/ Муҳаммади Шервонӣ. – Техрон, 1352 (1979 м.). – 283 с.

II. Манобеи илмӣ -таҳқиқӣ:

32. Абдусатторов Абдушукур. Арабият ва адабиёти аҳди Ғазнавиён / А. Абдусатторов. – Душанбе, 2001. – 220 с.

33. Абдусатторов Абдушукур. Робитаи адабии арабу ачам дар асри XI/ А. Абдусатторов. –Душанбе:Файз. – 56 с.
- 34.Баҳор, Маликушшуаро. Сабкшиносӣ / Маликушшуаро Баҳор.–Қ.2. – Техрон: Заввор, 1372 (1999 м.).– 468 с.
35. Баҳор, Маликушшуаро. Сабкшиносӣ/ Маликушшуаро Баҳор – Қ.3.– Техрон: Заввор,– 1372(1999 м.).– 453 с.
36. Бертелс, Е.Э. Тасаввуф ва адабиёти тасаввуф. Тарҷумаи Сирус Эзадӣ / Е.Э. Бертелс. – Нашри Амири Кабир, 1387 (2009 м.).–723 с. с.74.
37. Бехруз, Нурмуҳаммад. Шеърӯ шоирӣ аз дидгоҳи Халилуллоҳи Халилӣ / Нурмуҳаммади Бехруз. Мақолаи илмӣ. Суханшиносӣ № 1 2016. – 147 с.
38. Вафой, Аббосалӣ. Сайри татаввури маҷлисгӯи сӯфиёна ба унвони навъе адаби таълимӣ аз оғоз то поёни давраи сафавия // Пажӯҳишномаи адабиёти таълимӣ / Аббосалии Вафой. – 1393 (2015 м.). № 23 саҳ. 39-74.
- 39.Деххудо, Алиакбар.Луғатномаи Деххудо / Алиакбар Деххудо. – Техрон,1350 (1972 м.).–978 с.
40. Зарринкӯб, Абдулҳусайн. Ҷустуҷӯ дартасаввуфи Эрон / Абдулҳусайни Зарринкӯб. – Душанбе:Ирфон, 1992. – 396 с.
- 41.Зарринкӯб, Абдулҳусайн. Арзиши мероси сӯфия /Абдулҳусайни Зарринкӯб.–Техрон, 1362 (1984 м.). – 316 с.
- 42.Зарринкӯб, Абдулҳусайн. Сайре дар шеъри форсӣ /Абдулҳусайни Зарринкӯб. Чописевум.–Техрон, 1371 (1993 м.). – 237с.
43. Зарринкӯб, Абдулҳусайн. Доират-ул-маорифи бузурги исломӣ /Абдулҳусайни Зарринкӯб. Ҷилди 8. Чопи аввал. –Техрон, 1367 (1989 м.).
- 44.Зехнӣ, Тӯрақул. Санъати сухан /ТӯрақулЗехнӣ.–Душанбе: Ирфон, 1979. – 227 с.
45. Иқбол, Муҳаммад. Эҳёи фикри динӣ дар ислом / Муҳаммад Иқбол. – Душанбе, 1997.– 184 с.
- 46.Қавим, Абдулқайюм. Адабиёти омиёнаи Таҳор / А. Қавим. –Таҳор: Адаб, 1352 (1974 м.). №3

47. Мирзозода, Холиқ. Таърихи адабиёти тоҷик / Холиқ Мирзозода Китоби 1 (II) – Душанбе: Маориф, 1989. –422 с.
48. Маҷолиси орифон. Таҳқиқ ва тасҳеҳи Акбари Рошидинӣ. – Техрон:Фарҳанги муосир, 1354 (1976 м.). – 315 с. с.22
49. Мардонӣ, Тоҷиддин. Саҳифаҳое аз равобити адабии арабу аҷам / Тоҷиддин Мардонӣ. –Душанбе: Ирфон, 2010. –235 с.
50. Мусулмонқулов Р. Саҷъ ва сайри таърихии он дар насри тоҷик / Р. Мусулмонқулов. – Душанбе: Ирфон, 1970.
51. Муҳсинӣ, М. Таҳқиқ дар аҳвол ва осори Наҷмуддин Куброи Увайсӣ / М. Мӯҳсинӣ. –Техрон, 1346 (1968 м.). – 266 с.
52. Насриддинов Фахриддин. Аҳамияти адабии тафсири «Кафш-ул-асрор» // Фахриддин Насриддинов. –Адаб, 2003. - №5.- С. 4-7.
53. Насриддинов Фахриддин. Арзишҳои адабӣ дар тарҷума ва тафсири куҳани форсӣ – тоҷикӣ /Фахриддин Насриддинов–Хучанд: Ношир, 2012. – 563 с.
- 54.Наср, Саййид Ҳусайн. Се ҳаками мусалмон. Тарҷумаи Аҳмади Ором / Саййид Ҳусайни Наср. – Техрон: Амири Кабир, 1382 (2004 м.). – 239 с. С.109.
55. Нӯъмонӣ, Шиблӣ. Шеър-ул-аҷам / Шиблии Нӯъмонӣ. Ҷилди 5. Тарҷумаи Муҳаммадтақии Гелонӣ Чопи дувум,– Техрон, 1337 (1959 м.).– 233 с.
- 56.Орзу, Сирочуддин Алихон. Чароғи ҳидоят / Сирочуддин Алихони Орзу. –Душанбе: Ирфон, 1992. – 288 с.
57. Пурҷаводӣ, Насруллоҳ. Маҷаллаи «Нашри Дониш» / Насруллоҳ Пурҷаводӣ,1370(1992 м.). Шумораи Меҳр ва Обон, 1370 (1992 м.). Шумораи 66. Бодаи ишқ (1).
58. Раҳмон, Эмомалӣ. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён / Эмомалӣ Раҳмон. –Душанбе: Ирфон, 2009. –228 с.

59. Риёҳӣ, Муҳаммадамин. Бикшой рози ишқ / Муҳаммадамини Риёҳӣ.– Техрон: Сухан, 1373 (1995 м.).
60. Ризоиён, Муҳаммадризо. Рамз дар рубоиёти мавҷуд дар осори Айнулқузот / М.Ризоиён. Рисолаи илмӣ. –Душанбе, 2011. – 165 с.
- 61.Раҷабова Марям. Вуруди ашъори орифона ба адабиёти форсии тоҷикӣ дар асрҳои XI-XII. Мақолаи илмӣ. maryam-rajabova@mail.ru
- 62.Раҷабова Марям. Мавқеи пораҳои манзум дар рисолаҳои насри орифона. Мақолаи илмӣ. maryam-rajabova@mail.ru
- 63.Раҷабова Марям.Талмеҳи мазомини қуръонӣ дар пораҳои манзуми рисолаҳои мансури орифонаи асрҳои XI-XII. Мақолаи илмӣ.maryam-rajabova@mail.ru
- 64.Саидолимов Комилҷон. Тасвири инсон дар ҳикояву тамсилоти Маснавии маънавии Ҷалолиддини Румӣ / К. Саидолимов.–Душанбе, 2003.
65. Ҳазратқулов, М.Тасаввуф / М.Ҳазратқулов. – Душанбе: 1998. – 128 с.
66. Ҳалабӣ, Алиасфар. Мабонии ирфон ва аҳволи орифон / Алиасфари Ҳалабӣ. –Техрон , 1373 (1995 м.). – 712 с.
67. Саидов С. Суннати маҷлисгӯӣ дар адабиёти тасаввуфӣ. Мақолаи илмӣ.Номаи Донишгоҳ № 1(50) 2017. .
68. Саидқулова Фарида. Мақом ва нақши осори манзум дар афсонаҳои тоҷикӣ / Ф. Саидқулова. –Душанбе: Матбаа, 2013. – 224 с.
69. Сангинов Ф. Луғати англисӣ ба русиву тоҷикӣ ва русӣ ба англисиву тоҷикӣ / Ф. Сангинов.– Душанбе: Пойтахт: Садои қалб, 2013. – 687 с.
- 70.Суютӣ, Ҷалолуддин. Ал-итқон фӣ улум-ил-Қуръон / Тарҷумаи форсӣ ба қалами Саййид Маҳдӣ Ҳоирӣ Қазвинӣ / Ҷалолуддин Суютӣ. Ҷ.2. – Техрон: Амири Кабир, 1384 (2006 м.).
71. Тоиров Урватулло, Саидалӣ, Саидмурод. Қомуси қофия ва арӯзи шеърӣ аҷам /Урватуллои Тоир, Саидмуроди Саидалӣ. Ҷилди I. А-М. – Душанбе: Ирфон, 1994. – 510 с.

72. Фурӯзонфар, Бадеуззамон. Сухан ва суханварон / Бадеуззамон Фурӯзонфар. – Техрон, Заввор, 1387 (2009 м.). – 718 с.
73. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди I. А-О. – Москва: «Советская энциклопедия», 1969. – 951 с.
74. Фарҳанги осори Ҷомӣ. Нурув Амон. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди I. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи энциклопедияи советии тоҷик, 1984. – 608 с.
75. Футӯҳӣ, Маҳмуд. Нақди адабӣ дар сабки ҳиндӣ / Маҳмуди Футӯҳӣ. – Техрон, 1385 (2007 м.). – 430 с.
76. Хонларӣ, Парвиз Нотил. Вазни шеърӣ форсӣ / Парвиз Нотили Хонларӣ. – Эрон: интишороти Бунёди фарҳанги Эрон, 1345 (1967 м.). – 303 с.
77. Хуррамшоҳӣ, Баҳоуддин. Зеҳну забони Ҳофиз / Баҳоуддин Хуррамшоҳӣ. – Техрон: Ноҳид, 1386 (2008 м.). – 290 с.
78. Ҳазратқулов М. Тасаввуф / М. Ҳазратқулов. – Душанбе, 1988. – 124 с.
79. Ҳалабӣ А.А. Таъсири Қуръон ва ҳадис дар адабиёти форсӣ / А.А. Ҳалабӣ. – Техрон: Асотир, 1371 (1993 м.). – 321 с.
80. Ҳодизода, Расул. Тасаввуф дар адабиёти форсу тоҷик / Расул Ҳодизода. – Душанбе, 1999. – 152 с.
81. Ҷандӣ, Муъиниддин. Шарҳи «Фусус-ул-ҳикам» / Муъиниддин Ҷандӣ. Иборат аз ду ҷилд. – Машҳад, 1361 (1983 м.). – 846 с.
82. Шарифов Х. Шоир ва шеър / Х. Шарифов. – Душанбе, 1998. – 216 с.
83. Шарифов Х. Каломӣ бадеъ / Х. Шарифов. – Душанбе: Маориф, 1991. – 160 с.
84. Шарифов Х. Ташаккули афкори адабии тоҷик дар асрҳои X-XI / Рисолаи номз. илмӣ филол. – Душанбе, 1970. – 204 с.
85. Шарифов Х. Услуб ва камолоти суҳан / Х. Шарифов. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 174 с.
86. Шукуров М. Ҳар суҳан ҷоеву ҳар нуқта мақоме дорад / М. Шукуров. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 388 с.

87. Шамолов А. Ҳикмати назми ниёгон / А. Шамолов. – Душанбе, 1999.
88. Шамисо, Сирус. Анвои адабӣ / Сирус Шамисо. – Техрон: Паёми нур, 1385 (2007 м.). – 480 с.
89. Ясрибӣ, Саидяхё. Ирфони назарӣ / Саидяхё Ясрибӣ. – Эрон: Бӯстони китоби Қум, 1384 (2006 м.). – 636 с.

II. Ресурсҳои электронӣ

90. <http://Ketabnak.com / book /8383/>
91. <http://Tarikhema.ir>
92. <http://asraro-tohid>
93. <http://sarapoe.persiangig.com/link7/a>
94. <https://qanjoor.net>
95. <http://ir.m.wikipedia.org>
96. <https://www.twirpx.com>
97. <http://kashfol-asrar-kamel.pdf>-Adobe Reader
98. <https://fa.m.wikipedia.org>
99. <http://pdf.dlib.ical.ir><http://>
100. <http://ensaane-kamel-nasafi.pdf>
101. <http://fa.m.wikipedia.org>
102. <https://fa.m.wikipedia.org>
103. <http://wikinoor.ir>
104. <http://fa.m.wikipedia.org>
105. <http://ketabnak.com>
106. <http://ketabnak.com>
107. <http://avarifol-maorif.pdf>-Adobe Reader
108. <http://kashfol-mahjoob.pdf>
109. <https://m.facebook.com>
110. <https://www.qoodreads.com>>show
111. <https://fa.m.wikipedia.org>

- 112. <https://wiki.ahlolbait/com>>
- 113. <http://baz-dar-gafas.blogfa/com>
- 114. <http://www.qhadeer/orq>>Book
- 115. <https://hadis.info>>saxix-al-buxari
- 116. <https://ketabnak.com>> book
- 117. <https://www.civilika.com/Paper-LPMCON>

III. Асару мақолақои илмӣ ба забони арабӣ

- 118. Ал-Қуръон-ул-карим. Мусҳаф-ул-мадинати-л-мунаввара, 420. – 604 с. 121.
- 119. Арабско-русский словарь к Корану и хадисам. Владимир Фёдорович Гиргас. – Диля, 2006. – 914 с.
- 120. Бухайрӣ, Муҳаммад. Ал-мушку вар-райҳон фӣ маҷолис-ил-Қуръон /Муҳаммад Абдулотии Бухайрӣ. Арабӣ. Қисми 2. – Қоҳира: Дору-т-тавфиқийя лит-тирос. Бидуни соли нашр. – 528 с.
- 121. Қомуси русӣ-арабӣ (2. ҷ.) Борисов Валентин Михайлович. – Русский язык, 1981.
- 122. Муҳаммад ибни Исмоил. /Муҳаммад ибни Исмоил, Саҳеҳ- ал-Бухорӣ. Се муҷаллад. Нашри якум. – Қоҳира: Мактабату ар -риҳоб, 1428ҳ./2007м. Ҷилди якум. – 639 с., ҷилди дувум – 584 с.

IV. Асару мақолақои илмӣ ба забони англисӣ

- 123. Mole M. Les Mystiques Musulmans. Paris. 1965.
- 124. Nicholson R. A. Mystics of islam: London, 1970.
- 125. Shoor G.A. Mysticism, Science and Revelation. Oxford, 1976.
- 126. Valiuddin M. Quranic Sufism. Dehli, 1989
- 127. Smith M. An early Mystikcs of Baghdad. London, 1935.

V. Асару мақолақои илмӣ ба забони русӣ

128. Абдуллоев Ахмад. Проблема жанра и стиля в персидско-таджикской лирике первой половины XI века – Дис. док. фил. наук / А. Аҳмадов. – Душанбе, 1983. – 253 с.
129. Англо- русский и русско- английский словарь. 150 000 слов и выражений. Владимир Мюллер. – Лит Рес, 2017.
130. Бертельс, Е.Э. История персидско-таджикской литературы. –Москва: Наука, 1965. -524 с.
- 131.Бертельс, Е.Э. Советское востоковедение. Т. 5 / У.Э. Бертельс – М, 1948. – 227 с.
- 132.Бартольд, В.В. Сочинения / В.В.Бартольд. Иванов М.С. Очерк истории Ирана.– Москва: Гос. изд. худ.литературы.1952. – 467 с.– Т.2. - Ч.2.- М., 1964.
133. Бахтин, М.М. Вопросы литературы и эстетики / М.М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1975. – 470 с.
134. Белинский, В.Г. Полное собр. Соч.,Т.V/ В.Г. Белинский. – М.: Изд-во АН СССР, 1954, -238с.
- 135.Брагинский И. С. . Исследования по таджикской литературе / И.С. Брагинский. – М.: Наука, 1976. – 288 с.
- 136.Брагинский И.С. Из истории таджикской народной поэзии /И.С. Брагинский. – М., 1956
- 137.Валиддин Мир. Коранический суфизм / Мир Валиддин /Пер. с англ./СПб..ДИЛЯ, 2004. С 13. 22)
138. Гафуров Б.Г. История таджикского народа //Под. Ред. И.Брагинского / Б.Г.Гафуров. – М., 1949. – Т. 1. – 475 с.
139. Гафуров Б.Г.Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. – Душанбе: Ирфон, 1989. Кн. 1. – 384 с.; Кн. 2. – 480 с.
140. Гуломова Садбарг Нозимовна. Влияние традиций персидско-таджикской литературы и коранических реалий на русскую литературу (на

- примере творчества И. А. Бунина) / С. Гуломова. дис. канд. фил.наук. – Душанбе, 2018
141. Жирмунский, В.М. Теория стиха / В.М. Жирмунский. – Ленинград: Наука, 1975. – 372 с.
142. Камолов Усмонали. Учение Наджмуддина Рази о бытие и познание / У. Камолов. – Душанбе: Дониш, 2014. – 184 с.
143. Мардони, Таджиддин Нуриддин. Влияние арабской поэзии на творчество персидско-таджикских поэтов XI-XII вв / Таджиддин Мардони. – Дис. докт. фил.наук. – Душанбе, 2006. – 344 с.
144. Мухаммадходжаев А. Гнесеология суфизма / А. Мухаммадходжаев. – Душанбе, 1990. – 232с.
145. Мусулмониён, Р. Персидский аруз теоретическая основа тюркского аруза. Вклад иранских народов в развитие мировой цивилизации: История и современность / Р. Мусулмониён. – Душанбе: Дониш, 1992.
146. Рейснер, М.Л. Эволюция классической газели на фарси (X-XIV вв.)/ М. Л. Рейснер. – Москва: Наука, 1989. – 224 с.
147. Рипка, Я. История персидской и таджикской литературы. Предисловия И. С. Брагинский / Я. Рипка. – Москва: Прогресс, 1970. – 440 с.
148. Сатторов А. Аристотель и таджикско – персидская литературная мысль (IX-XV вв) – Дис. докт. фил. наук / А. Сатторов. – Душанбе, 1985
149. Содиқова Рӯҳангез Абдусаматовна. Литературно-художественные особенности «Мирсад-ал-ибад» Наджмаддина Рази. – Дис. канд. фил.наук / Р. Содиқова. – Душанбе, 1 09 2007.
150. Умаров И. Философские и этические взгляды Айнулкузота/ И. Умаров. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 155 с.
151. Умаров И. Айнулкузот и идеология суфизма XI-XII веков / И. Умаров. – Ташкент, 1979. – 119 с.
152. Тимофеев, Л.Н. Основы теории литературы / Л.Н. Тимофеев – Москва : Просвещение, 1976. – 446 с.

153. Томашевский, Б.В. Теория литературы. Поэтика / Б.В. Томашевский. – М.: Наука, Аспект пресс, 2001. – 334 с.
154. Эрнст К. Суфизм / К. Эрнст. М., 2002. – 320 с..
155. Якобсон, Р.О. Работы по поэтике / Р.О. Якобсон. – М.: Прогресс, 1987. – 460 с.